

Türk Dil Kurumu Yayınları

TÜRK DÜNYASI

Dil ve Edebiyat Dergisi

Sayı: 56 / Güz 2023

Ankara, 2023

Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi

Doksanlı yıllarda Türk dünyasıyla ilişkilerin artmasıyla birlikte, Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasında Türk dünyasının dili, sanatı ve tarihine yönelik ortak çalışmalar da artmıştır. Bu dönemde Türk Dil Kurumu da Türk dünyasına yönelik çalışmalarını sözlük, gramer ve metin yayınları üzerinde yoğunlaştırmış, konuyla ilgili çok sayıda eser yayımlamıştır. Türk dünyasıyla ilgili benzer çalışmaların süreli bir yayın kapsamında değerlendirilmesi amacıyla 1996 yılının Nisan ayında *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* yayın hayatına girmiştir.

Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi çok geniş bir coğrafyaya yayılan Türklerin dil, tarih ve kültürel iş birliğine yönelik edebî ve ilmî bütün çalışmaları okuyucusuna duyurmayı ilke edinmiştir. Buna bağlı olarak dergide Türk yazı dilleri, lehçeleri ve edebiyatlarının tarihî ve günümüzdeki özelliklerini, eserlerini, yazarlarını, sorunlarını ele alan ilmî yazılarla dil ve edebiyat araştırmalarına yer verilmektedir.

Milletlerarası hakemli bir dergi olan *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* Bahar (Mart) ve Güz (Ekim) sayıları olmak üzere yılda iki sayı yayımlanmaktadır. Genel ağ (internet) üzerinden bütün Türk dünyasından kolayca erişilebilir hâle getirilen dergiye özellikle son dönemlerde bu alandan önemli katkılar sağlanmaktadır.

Dergideki yazılara Türk Dil Kurumu genel ağ sayfasından ve TÜBİTAK/Dergipark üzerinden erişilebilmektedir.

Dergide yayımlanan yazılar için yazarlarına Telif Yönetmeliği'ne göre ödeme yapılmaktadır.

Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi'nin tarandığı dizinler: ULAKBİM TR Dizin, MLA, ICI Journals Master List - Index Copernicus, ERIH PLUS, MIAR, OAJI, BRILL ONLINE, SOBIAD, SIS, ESJI, ADVANCED SCIENCE INDEX, ResearchBib, EuroPub, DRJI, Root Indexing.

Elektronische Zeitschriftenbibliothek

Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi'nde
yayımlanan yazıların sorumluluğu
yazarlarına aittir.

Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi

Turkish World Journal of Language and Literature

ISSN: 1301-0077 e-ISSN: 2651-5091

Sayı/Issue: 56 (Güz-Autumn 2023)

Sahibi

Owner
Türk Dil Kurumu adına
On behalf of Turkish Language Institution
Prof. Dr. Osman MERT

Yayın Yönetmeni

Editor in Chief
Doç. Dr. Özgür AY

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Managing Editor
Uzman Hikmet ERDEM

İngilizce Danışmanı

English Language Consultant
Uzman Gülzemin ÖZRENK AYDIN
Uzman Ekrem BEYAZ

Tasarım

Designed by
Fayik YANGIR

Yönetim Merkezi Managing Office

Türk Dil Kurumu Başkanlığı
Atatürk Bulvarı 217, 06680 Kavaklıdere, Ankara
Telefon/Phone: +90 (0312) 457 52 00
Belgegeçer/Fax: +90 (0312) 428 52 88
Genel ağ sayfası/Web page: <http://tdk.gov.tr>
E-posta/E-mail: turkdunyasi@tdk.gov.tr

Türk Dil Kurumu Yayınları

Turkish Language Institution Publications
Baskı Print Run

Basımevi Sorumlu Müdürü

Executive Manager of Publication House

Telefon/Phone:

Belgegeçer/Fax:

Güz 2023/56: 1517-2

Ankara, Eylül 2023

Bu yayının e-dergi işlemleri .....2023 tarihinde tamamlanmıştır.

Yayın Türü

Publication Type

6 aylık süreli / Biannually

Yazı Kurulu

Editorial Board
Doç. Dr. Özgür AY (Başkan)
Uşak Üniversitesi
Prof. Dr. Abdurrahman ÖZKAN
Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Ayşe İLKER
Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Fatma AÇIK
Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. İsmet ÇETİN
Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa ÖNER
Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Nergis BİRAY
Pamukkale Üniversitesi

Yayın Danışma Kurulu

Board of Editorial Advisor
Prof. Dr. Metin ARIKAN (Dokuz Eylül Ü)
Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR (Karadeniz Teknik Ü)
Prof. Dr. Abdulkadir EMEKSİZ (İstanbul Ü)
Prof. Dr. Ali EROL (Ege Ü)
Prof. Dr. Nazım İBRAHİM (Aziz Kril Metodi Ü- Kuzey Makedonya)
Prof. Dr. M. Fatih KIRIŞÇIOĞLU (AHBV Ü)
Prof. Dr. Tahire MEMMED (Azerbaycan Milli İlimler Akademisi- Azerbaycan)
Prof. Dr. Elisabetta RAGAGNIN (Ca' Foscari University of Venice)
Prof. Dr. Mesut ŞEN (Marmara Ü)
Doç. Dr. Uuganbayar MYAGMARSUREN (The National University of Mongolia- Moğolistan)
Doç. Dr. Çaşteğin TURGUNBAYER (Dicle Ü)
Dr. Öğr. Üyesi Kamila Barbara STANEK (University of Warsaw -Polonya)
Dr. Erlan ALAŞBAYEV (Ahmet Yesevi Ü- Kazakistan)
Dr. Éva KINCSES-NAGY (University of Szeged- Macaristan)

Yurt Dışı Temsilcilikler

Representatives Abroad
Prof. Dr. İsa HABİBBEYLİ (Azerbaycan)
Prof. Dr. Gülbanu KOSIMOVA (Kazakistan)
Prof. Dr. Darhan KIDIRALİ (Kazakistan)
Prof. Dr. Layli ÜKÜBAYEVA (Kırgızistan)
Prof. Dr. Kadirali KONKOBAYEV (Kırgızistan)
Prof. Dr. Oktay AHMED (Kuzey Makedonya)
Prof. Dr. Cabbar İŞANKUL (Özbekistan)
Prof. Dr. Nikolay İvanoviç YEGEROV (Rusya Federasyonu- Çuvaş Cumhuriyeti)
Prof. Dr. Firdevs HİSAMETTİNOVA (Rusya Federasyonu- Başkurdistan Cumhuriyeti)
Prof. Dr. Elfiye YUSUPOVA (Rusya Federasyonu- Kazan Cumhuriyeti)
Doç. Dr. Ergin JABLE (Kosova)

Bu Sayının Hakemleri

Referees of this Issue

Prof. Dr. Ali EROL (Ege Üniversitesi)

Prof. Dr. Bilgehan Atsız GÖKDAĞ (Kırıkkale Üniversitesi)

Prof. Dr. Ercan ALKAYA (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. İdris Nebi UYSAL (Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi)

Prof. Dr. Murat CERİTOĞLU (İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi)

Prof. Dr. Mustafa ÖNER (Ege Üniversitesi)

Prof. Dr. Mehmet TEMİZKAN (Ege Üniversitesi)

Prof. Dr. Ramilya YARULLINA YILDIRIM (İnönü Üniversitesi)

Prof. Dr. Selma GÜLSEVİN (Dokuz Eylül Üniversitesi)

Prof. Dr. Süer EKER (Başkent Üniversitesi)

Prof. Dr. Talip DOĞAN (Necmettin Erbakan Üniversitesi)

Prof. Dr. Ufuk Deniz AŞÇI (Selçuk Üniversitesi)

Doç. Dr. Cemile KINACI BARAN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Doç. Dr. Ferhat KARABULUT (Celal Bayar Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Işıl SAVA (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH PAPERS

- 01-16 Talip DOĞAN**
Güney Azerbaycan Türkçesi ağızlarında ek fiilin çekiminde oluşan +(y)dX ~ +(y)mXş yapıları
+(y)dX ~ +(y)mXş structures formed in conjugation of substantive verb in South Azerbaijan Turkish dialects
DOI Numarası/DOI Number: 10.24155/tdk.2023.222
- 17-32 Hikmet KORAŞ – Gulshat SHAIKENOVA**
Kazak Kiril alfabesinin şekillenmesinde Ahmet Baytursynulu'nun etkisi
The role of Ahmet Baitursynuly in the formation of the Kazakh Cyrillic alphabet
DOI Numarası/DOI Number: 10.24155/tdk.2023.223
- 33-70 Ercan PETEK**
İran Kazakları ve İran Kazak ağızının söz varlığı
Iranian Kazakhs and the vocabulary of Iranian Kazakh dialect
DOI Numarası/DOI Number: 10.24155/tdk.2023.224
- 71-100 Mehmet AKKUŞ – İbrahim GÖKCAN**
Halaç Türkçesinin ağızları ile Güney Azerbaycan Türkçesinin Kum (Couzeh) ağızı arasındaki sözlüksel uzaklık: Levenshtein ve Dijkstra algoritmaları amalgamı
Lexical distance between the Khalaj dialects and the Qom (Couzeh) dialect of South Azerbaijani Turkic: An amalgam of Levenshtein and Dijkstra algorithms
DOI Numarası/DOI Number: 10.24155/tdk.2023.225
- 101-114 Engin YILMAZ**
Bulgaristan Türkleri çocuk edebiyatı metinlerinin “çocukluk sosyolojisi” bakımından değerlendirilmesi
Evaluation of children's literature texts of Bulgarian Turks in terms of “childhood sociology”
DOI Numarası/DOI Number: 10.24155/tdk.2023.226
- 115-144 Murat KOÇAK**
Karay edebiyatının çok yönlü şairi: Zachariasz Izaak Abrahamowicz
The versatile poet of Karaim literature: Zachariasz Izaak Abrahamowicz
DOI Numarası/DOI Number: 10.24155/tdk.2023.227

145-158 Kübra ŞEKER
Tatar tiyatrosunun yıldızı: Kerim Tinçurin
The star of the Tatar theater: Kerim Tincurin
DOI Numarası/DOI Number: 10.24155/tdk.2023.228

DEĞERLENDİRMELER / PUBLICATION REVIEWS

159-162 Sümbül Begüm YILDIZ
Etimolojinin izinde – Kelimeden kültüre seyahatler
DOI Numarası/DOI Number: 10.24155/tdk.2023.229

Değerli Okuyucular,

Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, 56. sayısı ile okurlarının huzurunda... Dergimiz, 2023 yılı Ekim sayısı ile birlikte 27 yılını tamamladı. Bugüne kadar alanlarında uzman çok değerli kültür ve bilim insanlarının emekleriyle hazırlanan dergimiz, bundan sonra da aynı tecrübe ve aynı birikimle hazırlanmaya devam edecektir.

ULAKBİM TR Dizin, MLA, ICI Journals Master List - Index Copernicus, ERIH PLUS, MIAR, OAJI, BRILL ONLINE, SOBIAD, SIS, ESJI, ADVANCED SCIENCE INDEX, ResearchBib, EuroPub, DRJI ve Root Indexing dizinlerince taranan *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*'nin dünyanın diğer önde gelen dizinleri tarafından da arşivlenmesi için çalışmalarımız sürmektedir.

Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi'nin bu sayısında Güney Azerbaycan Türkçesi ağızlarından Ahmet Baytursınulı'ya, İran Kazak ağızlarından Halaç Türkçesi ağızlarına, Bulgaristan Türkleri çocuk edebiyatı metinlerinden Kazak şairi Zachariasz Izaak Abrahamowicz ve Tatar tiyatrosunun simge ismi Kerim Tinçurin'e kadar Türk dünyasının birbirinden farklı sahalarını ilgilendiren 7 araştırma yazısı ile 1 değerlendirme yazısına yer verilmiştir.

Bu yıl aynı zamanda Ulu Önder Gazi Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde gerçekleştirdiğimiz varoluş mücadelemizin taçlanmış şekli olan Cumhuriyet'imizin 100. yılını kutlamanın gururunu yaşamaktayız. Bağımsızlık düşüncesi ile kurulan Türkiye Cumhuriyeti, istiklal mücadelemizi zafere ulaştıran birlik ve beraberlik ruhunun büyük eseridir. Bu anlamda 29 Ekim 2023 tarihi, bir asırlık yaşımı dolduran Türkiye Cumhuriyeti devletinin eşsiz doğum günüdür. Kutlu olsun. Bu vesileyle Cumhuriyet'imizin kurucusu Gazi Mustafa Kemal Atatürk başta olmak üzere kahraman silah arkadaşlarını, aziz şehitlerimizi ve gazilerimizi rahmet ve şükranla anıyoruz.

Editörler Kurulu

Araştırma Makalesi / Research Paper

GÜNEY AZERBAIJAN TÜRKÇESİ AĞIZLARINDA EK FİİLİN ÇEKİMİNDE OLUŞAN $+(y)dX \sim +(y)mXş$ YAPILARI

Talip DOĞAN*

Öz

Güney Azerbaycan Türkçesi ağızlarında $+(y)dX \sim +(y)mXş$ yapıları, ünlüyle biten isimlere getirilmektedir. Ünlüyle biten isimlerin bazıları, Farsça $-ī$ (ع) takılarından örneksemeyle gelişmiştir. Örneklemenin dayandığı $-ī$ (ع) takıları ise kaynakları itibarıyla farklılık arz etmektedir. Güney Azerbaycan Türkçesi ağızlarında ünlüyle biten bu isimlerin bir kısmı, Farsçada belirli isimler ile belirsiz isimlerin sonunda kullanılan $-ī$ (ع) takılarından örneksemeyle oluşmuştur: *adamıydı* (< *adamıydı < *adami idi < *adamī idi) ‘bir adam idi’ kelimesinde olduğu gibi. Ünlüyle biten bir kısım isimler, mastariyet ya’sı adıyla bilinen $-ī$ (ع) takısından örneksemeyle ortaya çıkmıştır. Farsçanın mastariyet ya’sı, Türk dilinde $+LXK$ isimden isim yapma ekinin işlevine denk gelmektedir. Güney Azerbaycan Türkçesi ağızlarında $+LXK$ isimden isim yapma ekli isimlere $-ī$ takısı, örnekseme yoluyla tekrar getirilmiştir. Bu gelişme *cengelliyimış* (< *cengelliyimış < *cengelliyi imiş < *cengelligi imiş < *cengeli imiş) ‘ormanlık imiş’ kelimesinde görülebilir. $+(y)dX \sim +(y)mXş$ yapıları ayrıca *var* ‘var’ ve *yoh* ‘yok’ kelimelerinin iyelik ekli biçimlerine eklenmiştir. *Var* ‘var’ ve *yoh* ‘yok’ kelimelerinin iyelik ekli biçimleri, Farsçanın söz dizimsel yapılarına dayanmaktadır. Bunun örneği *varıydı* (< *varıydı < *varı idi) ‘...+(s)X var idi’ kelimesiyle gösterilebilir. Bunlarla birlikte $+(y)dX \sim +(y)mXş$ yapıları, nispet ya’sı olarak adlandırılan $-ī$ (ع) takılı isimlere bağlanmıştır: *zerdüşiyimış* (< *zerdüşiyimış < *zerdüşü imiş) ‘Zerdüştü imiş.’ örneğinde de bu gelişme izlenebilir.

Anahtar Sözcükler: Türk dili, çağdaş Türk lehçeleri, Güney Azerbaycan Türkçesi, ek fiil, dil ilişkileri.

Geliş Tarihi/Date Applied: 30.11.2022

Kabul Tarihi/Date Accepted: 30.11.2022

Makalenin Künyesi: Doğan, T. (2023). Güney Azerbaycan Türkçesi ağızlarında ek fiilin çekiminde oluşan $+(y)dX \sim +(y)mXş$ yapıları. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 56, 1-16. DOI: 10.24155/tdk.2023.222

Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyat Bölümü, dogan.talip@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8216-0483>.

$+(y)dX \sim +(y)mX\mathcal{S}$ Structures Formed in Conjugation of Substantive Verb in South Azerbaijan Turkish Dialects

Abstract

In South Azerbaijan Turkish dialects, $+(y)dX \sim +(y)mX\mathcal{S}$ structures are brought to nouns ending in vowels. Some of the names ending in vowels have developed by analogy with Persian $-\bar{i}$ (ع). The $-\bar{i}$ (ع) suffixes on which the analogy is based differ in terms of their sources. Some of these names ending in vowels in the dialects of South Azerbaijani Turkish are formed by analogy with the $-\bar{i}$ (ع) suffixes used at the end of definite and indefinite names in Persian: *adamydı* (< *adamyıdı < *adami idi < *adamī idi) as in the word ‘was a man’. Some names ending in vowels have emerged by analogy from the suffix $-\bar{i}$ (ع), known as infinitive *ya*. The infinitive *ya* of Persian corresponds to the function of the suffix $+lXK$ in the Turkish language. In the dialects of South Azerbaijan Turkish, the suffix $-\bar{i}$ was brought back to the nouns with $+lXK$ noun making, by analogy. This development can be seen in the word (*cengelliyimiş* (< *cengelliyimiş < *cengelliyi imiş < *cengelligi imiş < *cengelī imiş) ‘was woodland’. The $+(y)dX \sim +(y)mX\mathcal{S}$ constructs are also added to the possessive forms of *var* ‘present’ and *yoh* ‘absent’. The possessive forms of *var* ‘present’ and *yoh* ‘absent’ are based on the syntactic structures of Persian. An example of this can be illustrated by the word *varıydı* (< *varıydı < *varı idi) ‘there was’. Along with these, $+(y)dX \sim +(y)mX\mathcal{S}$ structures are attached to names that have taken the $-\bar{i}$ (ع) suffix, which is called relation *ya*: This development can be observed in the example of *zerdüşiyimiş* (< *zerdüşiyimiş < *zerdüşī imiş) ‘was Zoroastrian’.

Keywords: Turkish language, contemporary Turkish dialects, South Azerbaijani Turkish, substantive verb, language relations.

Giriş

Türk dil bilgisinde ek fiili, Eski Türkçede *er-* biçiminde geçen fiil temsil etmektedir. *Er-* ek fiili, XIII. yüzyıldan sonra Doğu Türkçesinde *er- ~ ir- ~ é(r)-* biçimlerinde kullanılmış (Eckmann, 2003a/1966, s. 131; 2003b, s. 20); Batı Türkçesinde /r/ sesinin düşmesi ve /e/’nin /i/’ye dönüşmesiyle *i-* biçimini almıştır (Ercilasun, 2004, s. 460). Aslında ‘olmak, var olmak’ anlamlarını taşıyan *er-* fiili, ilk yazılı metinlerden itibaren bir esas fiil¹ özelliği ile sınırlı yerlerde geçmiş, bunun dışında genellikle bir yardımcı fiil ve ancak belirli görevleri olan unsur biçiminde kullanılabilmektedir.

1 Esas fiil, herhangi bir yardımcı sözcüğe ihtiyacı olmadan kendi başına anlamı olan fiili ifade eder.

Öncelikle bir esas fiil olduğu anlaşılan *er-*, daha Eski Türkçe döneminin başında yardımcı fiile dönüşmüş olmalıdır (Erdal, 2004, s. 322-326). *Er-* ek fiili ya da yardımcı fiili böylece Türk dili alanının ilk metinleriyle beraber iki ana işlevi yerine getirmiştir: Birincisi, her türlü isimle birleşik fiil kurulmasını sağlamıştır. Bu kuruluşlarda *er-* ek fiili ancak fiilleşmeyi ve çekimi üstlenmiş, anlamı isim unsuru taşımıştır. Örneğin Orhun Türkçesinde *k(a)g(a)nl(t)g : bod(u)n : (e)rt(i)m* (Tekin, 2010, s. 52) ‘Hakan sahibi (bir) halk idim.’ Eski Uygur Türkçesinde *bu ne emgeklig yer êrmiş* ‘Bu ne ızdıraplı yer imiş.’ (Eraslan, 2012, s. 431). İkincisinde *er-* fiili, bir sıfat fiil veya kip ekiyle çekimlenmiş bir unsurdan (esas fiilden) sonra gelip birleşik çekim yapmıştır: Orhun Türkçesinde *yor(t)yur ert(i)g* (Tekin, 2010, s. 22) ‘yürüyor idiniz’. Eski Uygur Türkçesinde *körtür ermiş men* (Eraslan, 2012, s. 353) ‘görür imişim’. Birleşik çekimlerde de anlam esas fiildir, *er-* ek fiili yalnızca yardımcı fiil durumundadır. Burada birleşik çekimin de bir bakıma birleşik fiil çekimi olduğu belirtilmelidir. *Er-* ek fiilinin bu iki ana işlevinin Türk dilinin sonraki dönemlerinde yerleştiği izlenebilmektedir. Ek fiil, isimleri fiilleştirmesi sebebiyle aynı zamanda *isim fiili* olarak adlandırılmaktadır. Bu durumda ek fiilin (isim fiilinin) diğer esas fiillerden farklı olarak sadece dört kipte çekimi vardır: Geniş (şimdiki) zaman, görülen geçmiş zaman, duyulan geçmiş zaman ve şart kipi.

Güney Azerbaycan Türkçesi Ağızlarında Ek Fiilin Çekimi

Geniş Zaman Kipi: Güney Azerbaycan Türkçesi ağızlarında *i-* ek fiilinin geniş (şimdiki) zaman kipinde *er-ür* yapısının düşmesiyle sadece şahıs ifade eden ekler kalmıştır. Bu eklerin teklik 1. şahıs ile teklik ve çokluk 2. şahısları zamir kökenlidir. Fakat çokluk 1. şahıs, *-dUK* sıfat fiil ekindeki *-K* unsuruna; 3. şahısları ise *tur-* ‘durmak’ fiilinin geniş zaman çekimine (*tur-ur>durur>-dXr*) dayanmaktadır²:

dostam ‘dostum’ (Erd: 181), *êvliyem* ‘evliyim’ (Urm: 153), *şasávenim* ‘Şahseven’im’ (Znc: 198); *ucasan* ‘yücesin’ (Erd: 181), *dirisen* ‘dirisin’ (Urm: 153), *belessin* ‘bilgilisin’ (Znc: 198), *haralıyan* (< *haralısan) ‘nerelisin’ (Tkn: 22), *gözelen* (< *gözelsen) ‘güzelsin’ (Tkn: 21), *yoh-luyay* (< *yohluyay < *yohlusay < *yohlusan) ‘yoksulsun’ (Znc: 198); *yohdı* ‘yoktur’ (Slm: 176), *ğeredi* ‘karadır’ (Urm: 153), *buynuzudu* ‘boynuzudur’ (Znc: 198), *ezizdür* ‘azizdir’ (Erd: 181); *bacıyılı* ‘kız kardeşiz’ (Znc: 198), *ğuruhılı* ‘grubuz’ (Urm: 364), *bizik* ‘biziz’ (Erd: 181), *sünnü’yüyh* ‘Sünni’yiz’ (Urm: 152); *ğardaşah* ‘kardeşiz’ (Tkn: 22), *türkek*

2 Teklik 1 ve 2. şahıslarda geçen ve Türkiye Türkçesi alanıyla denkleşen dar ünlüleri biçimler *+(y)Xm*, *+sXn*, Zencan bölgesinde yaşayan Şahseven ağzlarına özgüdür (Rezaei, 2015, s. 183).

'Türk'üz' (Tkn: 22), şieyeyh 'Şia'yız' (Tkn: 22), *ketdeyeh* 'köydeyiz' (Urm: 153); *ağacısız* 'ağacısımız' (Znc: 198), *uşağsuz* 'çocuksunuz' (Erd: 181), özüksüz 'kendinzsiniz' (Urm: 153), *tikantepeliyez* (< *tikantepe-liyeyz < *tikantepeliyeyiz < *tikantepeliyeniz) 'Tikantepelisiniz' (Tkn: 22), *narahatıyz* (< *narahatıyız < *narahatañız) 'üzgünsünüz' (Znc: 198); *daşçıldıla* 'taşçıldırlar' (Erd: 181), *geşeydile* 'güzeldirler' (Znc: 198), şuluhdular 'yaramazdırlar' (Urm: 153).

Bu kipin çekim tablosu şöyledir:

	Teklik	Çokluk
1. Şahıs	$+(y)Am \sim +(y)Xm$	$+(y)XK \sim +(y)AK$
2. Şahıs	$+sAn \sim +sXn \sim +(y)An \sim +(y)Ay$	$+sXz \sim +(y)A(y)z \sim +(y)X(y)z$
3. Şahıs	$+dX(r)$	$+dX(r)lA(r)$

Görülen Geçmiş Zaman Kipi: *i-* ek fiiline $-dX$ görülen geçmiş zaman ekinin getirilmesiyle oluşturulmaktadır. Çekimde zaman ekinin sonra kullanılan şahıs ekleri (çokluk 1. şahıs hariç) iyelik kökenlidir. *i-* ek fiili, ünsüzle biten isimlerden sonra çoğunlukla düşürülmemektedir. Metinlerde *i-* ek fiilinin ünlü uyumlarına hem uyduğu hem de uymadığı örnekler vardır: *uşağıdım* 'çocuk idim' (Erd: 180), *zirengidim* 'uyanık idim' (Urm: 153), *şahdosTudum* 'şah taraftarı idim' (Znc: 199); zālımıdın 'zalim idin' (Urm: 153), *senidün* 'sen idin' (Erd: 180); *ağacıdı* 'ağaç idi' (Erd: 180), *yohudu* 'yok idi' (Znc: 199), *böyüyidi* 'büyük idi' (Urm: 51); *ğardaşıdıh* 'kardeş idik' (Znc: 199), *bü cürüdüh* 'bu tür idik' (Urm: 153); *ğardaşıduz* (< *ğardaşıduyuz < *ğardaşıduñuz) 'kardeş idiniz' (Erd: 180); *adamıdıla* 'adam idiler' (Urm: 153), *curudular* 'tür idiler' (Znc: 199), *selāmetidile* 'selamet idiler' (Urm: 153). Ünlüyle biten isimlerden sonra *i-* ek fiilinin düşmesi karakteristiktir: *hırdaydım* (< *hırdayıdım < *hırda idim) 'küçük idim' (Urm: 375), *hardaydıy* (< *hardayıdıñ < *harda idin) 'nerede idin' (Znc: 200), *acıydı* (< *acıyıdı < *acı idi) 'acı idi' (Erd: 180), *örtülyidi* (< *örtülyiyidi < *örtülü idi) 'örtülü idi' (Urm: 241), *yahçıydıh* (< *yahçıyıdıh < *yahçı idik) 'iyi idik' (Urm: 200), *cüççüydük* (< *cüççüydük < *cüççü idik) 'çiftçi idik' (Znc: 200), *uşağıydıla* (< *uşağıydıla < *uşağı idiler) 'çocuğu idiler' (Erd: 180). Yaygın olmasa da *i-* ek fiilinin ünlüyle biten isimlerden sonra düşmediği örnekler de vardır. Bu durumda ünlüyle biten isim, *i-* ek fiiline /y/ ünsüzüyle bağlanır: *gülmeyidi* 'gülme idi' (Urm: 153), *buyudu* 'bu idi' (Urm: 153). Bu kipin çekim tablosu şöyledir:

Ünsüzle biten isimlerde:

	Teklik	Çokluk
1. Şahıs	$+X-dXm$	$+X-dXK$
2. Şahıs	$+X-dXn \sim +X-dXy$	$+X-dXnXz \sim +X-dXyXz$
3. Şahıs	$+X-dX$	$+X-dX(LAr)$

Ünlüyle biten isimlerde

	Teklik	Çokluk
1. Şahıs	$+(y)X-dXm$ (sınırlı); $+(y)dXm$	$+(y)X-dXK$ (sınırlı); $+(y)dXK$
2. Şahıs	$+(y)X-dXn \sim + (y)X-dXy$ (sınırlı); $+(y)dXn \sim + (y)dXy$	$+(y)X-dXz$ (sınırlı); $+(y)dXz$
3. Şahıs	$+(y)X-dXy$ (sınırlı); $+(y)dX$	$+(y)X-dX(LAr)$ (sınırlı); $+(y)dX(LAr)$

Duyulan Geçmiş Zaman Kipi: *i-* ek fiiline *-mXş* duyulan geçmiş zaman ekinin eklenmesiyle yapılmaktadır. Güney Azerbaycan Türkçesi ağızlarında *i-* ek fiilinin duyulan geçmiş ekiyle çekimi 3. şahıslarla sınırlanmıştır (Karini, 2009, s. 180; Rezaei, 2015, s. 200; Doğan, 2020, s. 96; Çam, 2021, s. 252; vd.). Metinlerdeki örneklerde *i-* ek fiilinin ünsüzle biten isimlerden sonra düşürülmemesi hâkimdir: *ohuyanımiş* ‘okuyan imiş’ (Erd: 180), *yërimiş* ‘yer imiş’ (Znc: 200), *yoğumuş* ‘yok imiş’ (Urm: 154), *uşağımışla* ‘çocuk imişler’ (Urm: 154). Ünlüyle biten isimlerden sonra ise *i-* fiili düşürülmüştür: *ordaymış* (< *ordayımış < *orda imiş) ‘orada imiş’ (Urm: 154), *oğurriymiş* (< *oğurriyemiş < *oğurri imiş) ‘hırsız imiş’ (Erd: 180), *hâliymiş* (< *hâliyemiş < *hâli imiş) ‘boş imiş’ (Znc: 200).

Ünsüzle biten isimlerde:

	Teklik	Çokluk
1. Şahıs	$\emptyset$	$\emptyset$
2. Şahıs	$\emptyset$	$\emptyset$
3. Şahıs	$+X-mXş$	$+X-mXş(LAr)$

Ünlüyle biten isimlerde

	Teklik	Çokluk
1. Şahıs	$\emptyset$	$\emptyset$
2. Şahıs	$\emptyset$	$\emptyset$
3. Şahıs	$+(y)mXş$	$+(y)mXş(LAr)$

Şart Kipi: Bu kip, *i-* ek fiiline *-sA* şart ekinin eklenmesine dayanmaktadır. Güney Azerbaycan Türkçesi ağızlarında *i-* ek fiilinin *-sA* şart ekiyle çekimi metinlerde ancak nadir ve kalıplaşmış örneklerde geçmiştir: *yoğsa*

‘yok ise’ (Znc: 200). Metinlerde şart ifadeleri genellikle Farsçadaki kuruşlara benzer şekilde ortaya konulmuştur³:

(1) *eger düzdü benim malımı vèrginen* (Znc: 423)

‘Eğer doğruysa benim malımı ver.’

Far. eger durust hest emvâl-i men rā bedehîd.

(2) *ğardaşlar eger seni çıhartdı gene çığardıpla.* (Erd: 377)

‘Kardeşler eğer seni çıkartmışlarsa yine çıkartmışlar.’

Far. an birâderhâ eger tû rā âzâd kerde bâşend dū-bâre âzâd kerdeend.

$+(y)dX \sim +(y)mXş$ Yapıları

Güney Azerbaycan Türkçesi ağızlarında yukarıda sunulmuş olan yapılar, *i-* ek fiiline kip eklerinin getirilmesi yönünden Türk dilinin işleyişiyle açıklanabilmekte ve bu suretle de uygunluk arz etmektedir.

Bununla beraber söz konusu ağızlarda yaygın olarak kullanılan ve ayrı bir grupta sunulması gereken $+(y)dX \sim +(y)mXş$ yapıları yer almaktadır. $+(y)dX \sim +(y)mXş$, ünlüyle biten isimlerden sonra kullanılan ve benzer dizilişte görünen yapılardan nispeten farklıdır. Yani, *burdaymış* (< *burdayımış < *burda imiş) ‘burada imiş’ (Urm: 154) ve *hardaydıyz* (< *hardaydıyız < *harda idiniz) ‘nerede idiniz’ (Znc: 200) örneklerinden ayrıdır. $+(y)dX \sim +(y)mXş$ yapıları, bölge ağızlarında bilinen diğer yapılarla bir arada kullanılmaktadır ve herhangi bir işlev farklılığına sahip değildir.

$+(y)dX \sim +(y)mXş$ yapıları, kimi çalışmalarda ünsüzle biten isimlerden sonra olmak suretiyle *i-* ek fiili ve kip ekleri ($-dX$ ve $-mXş$) arasında /y/ yardımcı sesinin türediği yönünde açıklanmıştır (Rüstemov ve Şireliyev, 1967, s. 42; Ergin, 1971, s. 169; Paşayev vd., 2004, s. 92, 125; Doğan, 2020, s.). Söz gelişi *ëviydi* (< *ëv i(y)-di) ‘ev idi’, *ëviymiş* (< *ëv i(y)-miş) ‘ev imiş’ gibi. Oysa bu yapılarda ünsüzle biten isimlerden sonra *i-* ek fiili ile kip ekleri arasında /y/ yardımcı sesinin türediği fikri, Türk dilinin işleyişiyle çelişmektedir. Şöyle ki, Oğuzcada (Türkmen Türkçesi ve kısmen de Horasan Türkçesi hariç) /y/ yardımcı sesinin ünlü çatışmasını engellemek için ünlüyle biten kelimelere ünlüyle başlayan ekler getirildiğinde kullanıldığı bilinmektedir. Bu göre de *i-* ek fiiline ünsüzle başlayan $-dX$ ve $-mXş$ eklerinin getirilmesinde y/ yardımcı sesi gerekli değildir. Türk dilinin sisteminde bu ekler, *i-* ek fiiline doğrudan bağlanabilmektedir. Şu hâlde *i-* ek fiilinden sonra /y/ yardımcı sesinin izahı imkân dışıdır. Bundan dolayı söz

3 Farsçada şart ifadesi, çeşitli kiplerde kurulmuş cümlelerde *eger* ‘eğer’ kelimesinin kullanılmasıyla bildirilir (Ateş, 1976, s. 41).

konusu kullanımlar, Türk dilinin yapısal özelliğine uygunluk arz eden bir düzenle açıklanmalıdır. Oğuzcada /y/ yardımcı sesinin işletilme özellikleri dikkate alındığında $+(y)dX \sim +(y)mX\text{ş}$ yapılarını alan ve ünsüzle biten isimlerde ayrıca ünlüyle biten bir unsurun bulunması beklenir. Tabiatıyla bu, *i-* ek fiili değildir. Bu, *idi* ve *imiş* yapılarının ünlüyle biten isimlere getirildiği bir biçimdir. Başka bir anlatımla *idi* > $+XdX$ ve *imiş* > $+XmX\text{ş}$ gelişimlerinde kip ekleri, *i-* ek fiiline eklenmektedir. Oysa $+(y)dX \sim +(y)mX\text{ş}$ yapıları ise ancak ünlüyle biten isimlere eklenmekte ve eklenme sürecinde *i-* ek fiili düşürülmektedir. Kısaca *idi* > $+(y)XdX$ > $+(y)dX$ biçiminde bir gelişme söz konusudur. Örnek üzerinde göstermek gerekirse: *yèridi* (< *yèr idi) ‘yer idi’ (Urm: 205); *terefindeydi* (< *terefindeydi < *terefinde idi) ‘tarafında idi’ (Tkn: 30); *oruşluğuydu* (< *oruşluğuyudu < *oruşluğu i-di) ‘oruçluk idi’ (Erd Şah: 251).

Ergin, bu yapılar hakkında ayrıca birbirinden farklı değerlendirmeler ortaya koymuştur: “Azeri Türkçesi isim fiilinin ekleşmesinde, Türkiye Türkçesinden daha muhafazakârdır. Nitekim Azeri Türkçesinde umumiyetle konsonant ile biten kelimelerden sonra bile isim fiilinin geçmiş zaman şekilleri y yardımcı sesini muhafaza eder: atıydı ‘attı, at idi’. Bu y’li şekiller şüphesiz vokalle biten kelimelerden buraya atlamıştır: bağlıydı gibi... Bunda, -dır, -dir ekinin r’si düştüğü için, onunla karışma endişesi rol oynamış olabilir. Zira atdı ‘attır’, atıydı ‘at idi’ demektir.” (1971, s. 169). Hâlbuki Güney Azerbaycan Türkçesi alanının *i-* ek fiilinin kullanımında daha “muhafazakâr” olması yani eski biçimleri koruması, ünsüzle biten isimlerden sonra *i-* ek fiilinin düşürülmemesiyle tezahür etmektedir: *varıdı* (< EOT var idi) ‘var idi’ gibi. *İ-* ek fiilinden sonra /y/ yardımcı sesinden bahsetmenin de eski biçimlerle ilgisi olmasa gerektir. Bu, yukarıda vurgulandığı üzere *i-* ek fiiline kip ekleri doğrudan bağlanabildiği için tarihsel gelişmeyle de uyumlu değildir. /y/ yardımcı sesinin eskicil kullanımının ancak Eski Oğuz Türkçesinde geçen *ejdehâyimiş* (< *ejdehâ imiş) ‘ejderha imiş’, *ķarañuyise* (< *ķarañu ise) ‘karanlık ise’ (Timurtaş, 2005, s. 130) gibi örneklerle paralellik taşınması beklenirdi. Ayrıca *atdı* ‘attır’, *atıydı* ‘at idi’ ifadeleri arasında bir karışmadan söz etmek de güçtür. Çünkü Güney Azerbaycan Türkçesi alanında *atdı* ‘attır’ ile ikinci kullanımın /y/’siz biçimi olan *atıdı* ‘at idi’ arasında farklı çekimler olması (ek fiilin geniş zamanı ve görülen geçmiş zamanı) sebebiyle bir karışma için sebep bizatihi yoktur. Bundan dolayı karışmayı önlemek için *atıydı* ‘at idi’ biçimine de gerek kalmamaktadır. Bunlarla beraber söz konusu dil alanında $+dX(r)$ bildirme ekinin vurgusu, görülen geçmiş zaman ekine göre oldukça zayıftır ve bu durum konuşmada kolaylıkla ayırt edilmektedir.

$+X(y)dX \sim +X(y)mXş$ yapıları yukarıda dikkat çekildiği üzere esasında ünlüyle biten isimlere getirilmektedir. Ancak ünlüyle biten bu isimler, Farsça $-ī$ (ع) takılarından örnekseme yoluyla gelmiş görünmektedir. Örneksemenin dayandığı $-ī$ (ع) takıları ise kaynakları itibarıyla farklıdır. $+X(y)dX \sim +X(y)mXş$ yapılarının getirildiği isimlerin bir kısmı, Farsçada belirli isimler ile belirsiz isimlerin sonunda kullanılan $-ī$ (ع) takılarından örneksemeyle oluşmuştur. Fars dil bilgisinde bu $-ī$ takıları, işaret ya'sı ve belirsizlik ya'sı olarak adlandırılmaktadır: *merdī ki mī āyed birāder men est* 'Gelen adam benim kardeşimdir' (belirli isim); *ez kitābfurūšī kitābī herīdem* 'Bir kitapçıdan bir kitap aldım.' (belirsiz isimler). Belirsiz isimler kimi zaman *yek* 'bir' kelimesiyle birlikte de kullanılabilir: *duḫterī sūy yek dirāḫtī mī dūyed*. 'Bir kız bir ağaca doğru koşuyordu.' (Yıldırım, 2015, s. 24-26). Güney Azerbaycan Türkçesi ağızlarında belirtme durumu eklerinin kimi kullanımları, Farsçanın bu kullanımındaki $-ī$ takılarından örneksemeyle gelişmiştir. Tabii bu gelişmede belirtme durumu ekleri ile Farsçanın özellikle işaret ya'sının belirli isimlerde kullanılması yönünden işlevsel çakışmasının payı olduğuna dikkat çekilmelidir. Aşağıdaki örnekler, belirtme durumu ekleri ile $-ī$ takısının paralel kullanımlarıdır⁴. (1) numaralı örnekte belirtme durumu eki, belirli isimde; (2), (3), (4) numaralı örneklerde belirtme durumu ekleri, belirsiz isimlerde kullanılmıştır. Belirtme durumu ekleri bu ifadelerde belirlilik işaretlememektedir. Buralarda belirtme durumu ekleri, $-ī$ takılarından örnekseme yoluyla gelişmiş ve isimlerin belirlilik ile belirsizlik işaretleyen unsurlarıyla (*o*, *bir* gibi) kalıcı biçimlere dönüşmüştür. Kısaca bu ifadelerde Farsçada *merdī* '(o) adam', *yek mātēmī* 'bir yas', *şebī* 'bir gece', *yek rūzhāyī* 'bir gün(ler)' yapıları, Güney Azerbaycan Türkçesi alanında sırasıyla *o adamı* 'o adam'; *bir yası* 'bir yas', *gēceni* 'bir gece', *bi günneri* 'bir gün' biçimlerinde karşılıklarını bulmuştur.

(1) *o adamı ki helal kesp gəzanır*. (Urm: 366)

'O adam ki helal kazanç kazanır.'

Far. *kesī* ki māl-i ḫelāl kesb mīkonend.

(2) *tutullar ölmemiş ona bir yası*. (Urm: 111)

'Ona ölmeden bir yas tutuyorlar.'

Far. ḡabl ez mergeş berāyeş *sugvārī* mīkonend.

(3) *sora gēceni ḡaldıla*. (Erd: 498)

'Sonra (bir) gece kaldılar.'

Far. ba 'd *şebī* māndend.

4 Türk dilinde *bir* belirsizlik sıfatından sonra gelen isimde *-lar* çokluk eki kullanılmaz. (4) numaralı örnekte *bi* 'bir' sıfatının nitelediği isimde çokluk ekine (*-ner* < *-ler*) yer verilmesi, Farsçadaki denk ifadelerden geçmiştir: *bi günneri* = Far. *yek rūzhāyī* 'bir gün(ler)'.

(4) *bi günneri bi dene arvadın uşağı olmazdı* (Slm: 197).

‘Bir gün bir tane kadının çocuğu olmazdı.’

Far. **yek rūzhāyī** yek zen šāhib-i ferzend nemīšodeest.

İşte Güney Azerbaycan Türkçesi ağızlarında $+(y)dX \sim +(y)mXş$ yapılarının eklendiği isimlerin bazıları burada görülen biçimlerin benzeridir. Yani isimlerin $-ī$ (işaret ya’sı ya da belirsizlik ya’sı) takılarından gelişen belirtme durumu ekli biçimleridir. Tabii, Türk dil bilgisinde belirtme durumu ekli isimler, $i-$ ek fiilinin çekimli biçimleriyle kullanılamamaktadır. Ancak bu ifadelerde belirtme durumu ekleri, isimlerde belirlilik bildiren bir çekim eki değil, kalıcı unsurlar olarak değerlendirilmektedir. $+(y)dX \sim +(y)mXş$ yapıları da ünlüyle biten bu biçimdeki isimlere getirilmektedir. Aşağıdaki örneklerde gelişmeler şöyle gösterilebilir: *adamıydı* (< *adamıydı < *adami idi < *adamī idi) ‘bir adam idi’; *damıydıla* (< *damıydıla < *dami idiler < *damī idiler) ‘bir dam idiler’; *neferiydik* (< *neferiyidik < *neferi idik < *neferī idik) ‘kişi idik’; *şēhriymiş* (< *şēhriymiş < *şēhri imiş < *şēhrī imiş) ‘bir şehir imiş’.

(1) *hēs senün çöreyin de yēmiry. o da çöreyh veren adamdı. beter adamıydı* hā. *dēdi: baba, yeyin, sözüzi gebul ēlerem.* (Urm: 213)

‘Senin hiç ekmeğini de yemiyoruz. O da ekmek veren adamdır, beter (bir) adam idi ha. Demiş: Baba, yiyin, sözünüzü kabul ediyorum.’

(2) *bılaḥlaanın suyu guruyub, yıhılıp dağılıp; evidile bi dene damıydıla.* (Urm: 347)

‘Pınarların suyu kurumuş, yıkılmış dağılmış; ev idiler bir tane dam idiler.’

(3) *çoḥdu diyecem bi h’ün bi iki üş neferiydik.* (Erd Şah: 419)

‘Çoktur diyeceğim, bir gün, iki üç kişi idik.’

(4) *meselem savalan bi dene şēhriymiş.* (Erd Şah: 558)

‘Mesela Savalan bir tane şehir imiş.’

Güney Azerbaycan Türkçesi ağızlarında $+(y)dX \sim +(y)mXş$ yapıları, yukarıdaki örnekler vasıtasıyla yaygınlaşıp sıfat türündeki kelimelerde de kullanılır olmuştur:

(1) *ne hede pul lūzımıydı? men diyerdim hacağa beş tümen vèrey mene* (Znc: 295)

‘Ne kadar para lazım idi? Ben derdim, hacığa beş tümen veresin bana.’

(2) *dosdumuz hādi bey bir zaman bıyıqları çoḡ uzunuydu, elevileri oḡşurdu.* (Tkn: 29)

‘Dostumuz Hadi Bey, bir zaman (onun) bıyıkları, çok uzun idi, Alevilere benziyordu.’

$+(y)dX \sim +(y)mXş$ yapılarının getirildiği isimlerin bazıları ise Farsça’daki mastariyet ya’sından örneksemeye oluşmuştur. Farsçada mastariyet ya’sı olarak adlandırılan $-ī$ (ع) takısı, Türk dilinde $+LXK$ isimden isim yapma ekine denk gelen isimlerin teşkilinde kullanılmaktadır: *buzurgī* ‘büyüklük’, *kūčekī* ‘küçüklük’ gibi (Bangı, 1971, s. 76)⁵. Güney Azerbaycan Türkçesi ağızlarında $+LXK$ isimden isim yapma ekli isimlere, Farsçanın $-ī$ takısı örnekseme yoluyla tekrar getirilmiştir. Dil ilişkileriyle ortaya çıkan bu gelişmede $+LXK$ ve $-ī$ unsurlarının aynı işleve sahip olmaları da belirleyici olmuştur⁶. Aşağıda yer verilen örneklerde gelişmeler şu şekildedir: *cengelliyimiş* (< *cengelliyimiş < *cengelliyi imiş < *cengelligi imiş < *cengeli imiş) ‘ormanlık imiş’; *gızullıḡıydi* (< *gızullıḡıyidi < *gızullıḡı idi < *gızullı idi) ‘altından idi’; *merizdiḡıydi* (< *merizdiḡıyidi < *merizliḡı idi < *merizi idi) ‘hastalık idi’; *yaḡışḡanıḡıydi* (< *yaḡışḡanıḡıyidi < *yaḡışḡanıḡı idi < *yaḡışḡanı idi) ‘yaḡışlı (yaḡışlık) idi’.

(1) *bu kend cengelliyimiş. meselen tamām, hēyvānat, beşer yohumuş.* (Urm: 253)

‘Bu köy ormanlık imiş. Mesela hep, hayvanlar, insan yok imiş.’

(2) *çoban, éle izaḡdan muna salam vėrdi. çün libas mibası gızullıḡıydi, görkemliydi.* (Erd: 308)

‘Çoban, öyle uzaktan buna selam verdi. Çünkü elbiseleri altından idi görkemli idi.’

(3) *o da bi merizdiḡıydi.* (Erd Şah: 419)

‘O da bir hastalık idi.’

(4) *yaḡışḡanıḡıydi dāyim ot galhēydi yuḡarı.* (Erd Şah: 495)

‘Yaḡışlı idi daima ot kalkıyordu yukarı.’

5 Türkiye Türkçesindeki kimi kelimelerde mastariyet ya’sı kalıplaşmış olarak yer almaktadır: *serbestī* (< Far. serbest + mastariyet eki $-ī$) ‘serbestlik’, *mimari* (Ar. mi‘mār + mastariyet eki $-ī$) ‘mimarlık’ gibi.

6 $+LXK$ isimden isim yapma eki ile mastariyet ya’sının birlikte kullanıldığı örnekler Çağataycada da yer almaktadır: *ḡudāy aḡa yārīḡ kılḡay*. Allah ona yardım edecek.’ (Boltabayev, 2019, s. 293).

$+(y)dX \sim +(y)mX\text{ş}$ yapıları ayrıca *var* ‘var’ ve *yoğ* ‘yok’ kelimelerinin iyelik ekli biçimlerine getirilmiştir. Yükleme durumundaki *var* ‘var’ ve *yoğ* ‘yok’ kelimelerinin iyelik ekli biçimleri, Farsçanın “şahıs zamiri + isim + (*ne*)*dār* fiili + şahıs eki” kuruluşundan örneksemeyle oluşmuştur⁷. Örneğin Farsça *men bāg dārem / men bāg nedārem* ‘bahçem var / bahçem yok’ gibi. Aşağıda sunulmuş olan örneklerde $+(y)dX \sim +(y)mX\text{ş}$ yapıları, *var* ‘var’ ve *yoğ* ‘yok’ kelimelerinin 3. şahıs iyelik ekli biçimlerine, başka bir deyişle ünlüyle biten isimlere getirilmiştir: *varıydu* (< *varıydu < *varı idi) ‘...+(s) X var idi’; *yoğuydu* (< *yoğuydu < *yoğu idi) ‘...+(s)X yok imiş’; *yoğuydu* (< *yoğuydu < *yoğu idi) ‘...+(s)X yok idi’; *yoğuymuş* (< *yoğuymuş < *yoğu imiş) ‘...+(s)X yok imiş’.

(1) *bunun bi dene lele varıydu*. (Erd: 392)

‘Bunun bir lalası var idi.’

(2) *buların her ikisinin de evlad yoğuydu*. (Erd: 303)

‘Bunların her ikisinin de evladı yok idi.’

(3) *pul mulūn onna erziş yoğuydu*. (Znc: 393)

‘Paranın maranın o zaman değeri yok idi.’

(4) *hesap kitap yoğuymuş*. (Znc: 422)

‘Hesabı kitabı yok idi.’

Kimi örneklerde hem özne unsurunun hem de *var* ‘var’ / *yoğ* ‘yok’ kelimelerinin iyelik ekli biçimleri yer almıştır:

(1) *kerem, bi yol oğur, ot tutur yanır; o geden eşiğ varıymış*. (Urm: 347)

‘Kerem, bir miktar okur, ateşlenir yanar, o kadar, (Kerem’in) aşkı var imiş.’

(2) *menim atam gavağda mīve satardı, tukanı varıydu*. (Tkn: 25)

‘Benim babam, önceden meyve satardı, (onun) dükkânı var idi.’

(3) *ğutduru yoğuydu*. (Znc: 426)

‘Gücü yok idi.’

Şu örneklerde *var* ‘var’ ve *yoğ* ‘yok’ kelimelerinin iyelik ekli biçimlerine de yine *i-* ek fiilinin çekimli biçimleri getirilmiştir. Bu kullanımlarda iyelik ekli biçimler ünsüzle biten isimler durumunda olduğu için *i-* ek fiilinin çekimli biçimleri, bölge ağızlarının karakteristiğine uygun olarak

7 Bu konuda bk. Atıcı (2018).

düşürülmeden bağlanmışır: *varımızıdı* (< *var(ı)mız idi) ‘...+(X)mXz var idi’, *yoğumuzudu* (< *yoğ(u)muz idi) ‘...+(X)mXz yok idi’.

(1) *ne libas varımızıdı, ne ayagğabı varımızıdı.* (Erd: 288)

‘Ne elbisemiz var idi, ne de ayakkabımız var idi.’

(2) *ayrı bir senet yoğumuzudu.* (Znc: 328)

‘Ayrı bir zanaatımız yok idi.’

Aşağıdaki örneklerde ise $+(y)dX \sim +(y)mXş$ yapıları aslında nispet ya’sı adıyla anılan $-ī$ (ع) takısının olduğu isimlere bağlanmışır: *şikāriydi* (< *şikāriydi < *şikāri idi) ‘avcı idi’; *zerdūşiymiş* (< *zerdūşiymiş < *zerdūşī imiş) ‘Zerdüştü imiş.’

(1) *adına owçu mensur diyerdiler. hulase şikāriydi.* (Znc: 369)

‘Adına Avcı Mensur derlerdi. Kısaca avcı idi.’

(2) *o rūzgarın da merdumu zerdūşiymiş, İran da o zaman, zamanı zerdūşiymiş.* (Znc: 365)

‘O zamanın insanı Zerdüştü imiş, İran da o zaman, (o) zaman Zerdüştü imiş.’

Ünsüzle biten isimlerin sonunda Farsça $-ī$ (ع) takılarından örneksemeyle gelişen yapılar daha çok Güney Azerbaycan Türkçesi alanında kümelenmiştir. Bununla birlikte söz konusu yapılar, yine bu alanın doğal uzantıları durumunda olan Azerbaycan’ın Batı Grubu ağızları ile Irak Türk ağızlarında da kaydedilmiştir. Azerbaycan’ın Batı Grubu ağızlarında: *varıymış* ‘var imiş’, *yoğuydu* ‘yok idi’ (Rüstemov ve Şireliyev, 1967, s. 42); Irak Türk ağızlarında *varıydı* ‘var idi’, *yoğıydı* ‘yok idi’, *ğuşiymiş* ‘kuş imiş’ (Paşayev vd., 2004, s. 92). Bu bağlamda Irak Türk ağızlarının değerlendirildiği çalışmalarda onun Azerbaycan sahasının bir parçası olduğuna ve dil ilişkileri açısından da bilhassa söz dizimsel düzeyde güçlü bir şekilde Farsça özellikleri barındırdığına dikkat çekilmiştir (Bulut, 2000, s. 169).

Sonuç

Güney Azerbaycan Türkçesi ağızlarında $+(y)dX \sim +(y)mXş$ yapılarının eklendiği ünlüyle biten kimi isimler, esas itibarıyla Farsça $-ī$ (ع) takılarından örneksemeyle gelişmiştir. Ünlüyle biten isimlere örnekseme için temel teşkil eden $-ī$ (ع) takıları ise kaynakları bakımından farklıdır. Ünlüyle biten bu isimlerin bazıları, Farsçada belirli isimler ile belirsiz isimlerin sonunda kullanılan $-ī$ (ع) takılarından örnekseme yoluyla ortaya çıkmıştır: *adamıydı* (< *adamıydı < *adami idi < *adamī idi) ‘bir adam idi’ gibi. Bazı isimler ise Farsçada mastariyet ya’sı olarak adlandırılan $-ī$ (ع) takısından örneksemeyle oluşmuştur. Farsçanın mastariyet ya’sı, Türk dilinde

+*LXK* isimden isim yapma ekinin işlevini bildirmektedir. Bölge ağızlarında +*LXK* isimden isim yapma ekli isimlere $\bar{i}$ takısı örnekseme yoluyla tekrar eklenmiştir. Örnek: *cengelliyiymiş* (< *cengelliyiymiş < *cengelliyi imiş < *cengelligi imiş < *cengelī imiş) ‘ormanlık imiş’. +(y)*dX* ~ +(y)*mXş* yapıları bir de *var* ‘var’ ve *yoh* ‘yok’ kelimelerinin iyelik ekli biçimlerinde kullanılmıştır. Yüklem durumundaki *var* ‘var’ ve *yoh* ‘yok’ kelimelerinin iyelik ekli biçimleri, Farsçanın “şahıs zamiri + isim + (*ne*)*dār* fiili + şahıs eki” kuruluşuna dayanmaktadır. Bu kullanım *varıydı* (< *varıydı < *varı idi) ‘...+(s)*X var idi*’ örneğinde gösterilebilir. +(y)*dX* ~ +(y)*mXş* yapıları ayrıca nispet ya’sı adıyla bilinen $\bar{i}$ (ع) takısının olduğu isimlere getirilmiştir: *zerdüşiymiş* (< *zerdüşiymiş < *zerdüşī imiş) ‘Zerdüştü imiş.’ gibi.

Çeviri Yazı İşaretleri ve Kısaltmalar

/è/	: kapalı /e/ ünlüsü
/ā/	: uzun /a/ ünlüsü
/ī/	: uzun /i/ ünlüsü
/ū/	: uzun /u/ ünlüsü
/ġ/	: art damak /g/ ünsüzü
/ħ/	: art damak /h/ ünsüzü
/ġ/	: art damak /k/ ünsüzü
/ŋ/	: damak /n/’si
>	: Bu şekle gider.
<	: Bu şekilden gelir.
/A/	: /a/, /e/
/I/	: /ı/, /i/
/X/	: /ı/, /i/ /u/, /ü/
/K/	: /ġ/, /k/
/G/	: /ġ/, /g/
EOT	: Eski Oğuz Türkçesi
Erd	: Erdebil/Halhal Ağzı, bk. Karini (2009).
Erd Şah	: Erdebil Şahsevenleri Ağzı, bk. Çam (2021).
Slm	: Salmas Ağzı, bk. Gökdağ (2006).
Tkn	: Tikantepe Ağzı, bk. Doğan (2012).
Urm	: Urmiye Ağzı, bk. Doğan (2020).
Znc	: Zencan Ağzı, bk. Rezaei (2015).

Kaynakça

- Ateş, A. (1976). *Farsça grameri*. Millî Eğitim Basımevi.
- Atıcı, A. (2018). İran Türk değişkelerindeki *var/yok + iyelik* yapısı üzerine eşzamanlı bir inceleme. *Türkbilig*, 35, 165-180.
- Bangi, İ. (1971). *Farsça dil bilgisi (grameri)*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Boltabayev, S. (2019). Çağatayca Tefsir-i Hüseyinî (Mevahib-i Aliyye) tercümesi ve Farsça dil özellikleri üzerine. *Journal of Old Turkic Studies*, 3(2), 287-309.
- Bulut, C. (2000). Optative constructions in Iraqi Turkmen. *Turcologica* 46, 161-169.
- Çam, A. (2021). *Şahseven Türkçesi* [yayımlanmamış doktora tezi]. İstanbul Kültür Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Doğan, T. (2012). Tikân-tepe ağzı üzerine. *Modern Türklük araştırmaları dergisi*, 9(1), 15-44.
- Doğan, T. (2020). *Urmiye ağzı*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eckmann, J. (2003a). Çağatayca *el kitabı* (Çev.: G. Karaağaç). Akçağ Yayınları. (asli nüsha 1966 yılında yayımlanmıştır).
- Eckmann, J. (2003b). *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi üzerine araştırmalar* (Haz.: O. F. Sertkaya). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2004). *Başlangıçtan yirminci yüzyıla Türk dili tarihi*. Akçağ Yayınları.
- Erdal, M. (2004). *A grammar of old Turkic*. Brill.
- Ergin, M. (1971). *Azeri Türkçesi*. İstanbul.
- Gökdağ, B. A. (2006). *Salmas ağzı. Güney Azerbaycan Türkçesi üzerine bir inceleme*. Karam Yayınları.
- Karini, J. (2009). *Erdebil ili ağızları* [yayımlanmamış doktora tezi]. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Mehdi, R. (2015). *İran- Zencan bölgesi, Kaydar ve yöresi ağızları* [yayımlanmamış doktora tezi]. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Paşayev, G. vd. (2004). *İrak Türkmen lehçesi*. Elm, Nurlan.
- Rüstemov, R. E. ve Şireliyev, M. Ş. (1967). *Azerbaycan dilinin Gerb Grubu dialekt ve şiveleri*, 1. Elm, Nurlan.
- Sarıkaya, M. (1998). *Güney Azerbaycan Türkçesi (fonetik-morfoloji-sentaks)* [yayımlanmamış doktora tezi]. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tekin, T. (2010). *Orhon yazıtları*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Timurtaş, F. K. (2005). *Eski Türkiye Türkçesi*. Akçağ Yayınları.
- Yıldırım, N. (2014). *Farsça dil bilgisi*. Kabcacı Yayınları.

Extended Summary

In Turkish language knowledge, the substantive verb represents the verb in the form of *er-* in Old Turkish. The substantive verb *er-* was used in *er- ~ ir- ~ ê(r)-* forms in Eastern Turkish after the 13th century; In Western Turkish, it took the *i-* form with the reduction of the /r/ vocal and the conversion of /e/ to /i/. The verb *er-*, which actually means ‘to be, to exist’, has been used in places limited to a main verb feature since the first written texts; Apart from this, it is generally used as an auxiliary verb and as an element with only certain duties.

First of all, *er-*, which is understood to be a main verb, turned into an auxiliary verb at the beginning of the Old Turkish period. The substantive verb *er-* or auxiliary verb thus fulfilled two main functions together with the first texts of the Turkish language field. First, it enabled the formation of compound verbs with all kinds of nouns. In the second, the substantive verb *er-* came after an adjective-verb or an element conjugated with a modal suffix (the main verb) and made a compound conjugation. Unlike other main verbs, the substantive verb *i-* has only four conjugations: present tense, definite past tense, indefinite past tense, and conditional.

In South Azerbaijan Turkish dialects, only person expressing suffixes remained with the decrease of the *er-ür* structure in the broad (present) tense of the substantive verb *i-*. The seen past tense is formed by adding the *-dX* seen past tense suffix to the *i-* substantive verb. In conjugation, the substantive verb *i-* is usually not dropped after nouns ending in a consonant. It is characteristic that the substantive verb *i-* is dropped after nouns ending in a vowel. The past tense heard is made by adding the past tense suffix *-mXş* to the substantive verb *i-*. In South Azerbaijan Turkish dialects, the conjugation of the substantive verb *i-* with the past suffix is limited to the 3rd person. In the examples in the texts, it is dominant that the substantive verb *i-* is not dropped after nouns ending in a consonant. After the nouns ending in a vowel, the substantive verb *i-* is dropped. The conditional is based on the addition of the conditional suffix *-sA* to the substantive verb *i-*. In South Azerbaijan Turkish dialects, the conjugation of the substantive verb *i-* with the conditional suffix *-sA* is mentioned in the texts only in rare and stereotyped examples. Conditional statements in the texts are generally put forward in a similar way to institutions in Persian.

The structures described above in South Azerbaijani Turkish dialects can be explained by the functioning of the Turkish language in terms of introducing modal suffixes to the substantive verb *i-*, and thus, they are appropriate. However, there are *+(y)dX ~ +(y)mXş* structures that are widely used in these dialects and should be presented in a separate group. *+(y)dX ~ +(y)mXş* is relatively different from the structures used after vowel-ending nouns and appearing in a similar sequence. *+(y)dX ~ +(y)mXş* structures are used together with other structures known in regional dialects and do not have any functional difference.

+(y)dX ~ +(y)mXş structures are explained in some studies as the auxiliary sound /y/ is derived between the substantive verb *i-* and the modal suffixes (*-dX* and *-mXş*) after nouns ending in a consonant. However, the idea that the

auxiliary sound /y/ is derived between the substantive verb *i-* and modal suffixes after the consonant-ending nouns in these structures contradicts the functioning of the Turkish language. Namely, it is known that in Oghuz (except Turkmen Turkish and partly Khorasan Turkish) the auxiliary sound /y/ is used when adding vowel endings to words ending with a vowel, in order to avoid vowel clashes. According to this, the auxiliary sound /y/ is not necessary when adding $-dX$ and $-mXş$ suffixes that start with a consonant to the substantive verb *i-*. In the Turkish language system, these suffixes can be directly linked to the substantive verb *i-*. Therefore, the usages in question should be explained in an order that conforms to the structural characteristics of the Turkish language. Considering the operational characteristics of the /y/ auxiliary sound in Oghuz, it is expected that there will be an element ending in a vowel in the nouns that take the $+(y)dX \sim +(y)mXş$ structures and end in a consonant.

As noted above, $+X(y)dX \sim +X(y)mXş$ structures are actually used for nouns ending in a vowel. However, these names ending in a vowel seem to have developed through analogy from Persian $-ī̄$ (ع). On the other hand, the $-ī̄$ (ع) suffixes on which the analogy is based are different in terms of their sources. Some of the nouns from which $+X(y)dX \sim +X(y)mXş$ structures are brought, are formed by analogy with the $-ī̄$ (ع) suffixes used at the end of definite nouns and indefinite nouns in Persian.

Some of the names that $+(y)dX \sim +(y)mXş$ structures were brought were formed by analogy from Persian infinitive *ya*. The suffix $-ī̄$ (ع), which is called infinitive *ya* in Persian, is used in the construction of nouns corresponding to the suffix $+LXK$ in the Turkish language. In the dialects of South Azerbaijan Turkish, the suffix $-ī̄$ of Persian was brought back to the nouns with the addition of $+LXK$ nouns by analogy. The fact that $+LXK$ and $-ī̄$ elements have the same function has also been decisive in this development that emerged with language relations.

$+(y)dX \sim +(y)mXş$ structures were also brought into the possessive forms of the words *var* ‘present’ and *yoh* ‘absent’. The possessive forms of the predicate *var* ‘present’ and *yoh* ‘absent’ are formed by analogy from the Persian “personal pronoun + noun + *(ne)dār* verb + personal suffix”.

In some examples, $+(y)dX \sim +(y)mXş$ structures are actually linked to names with the suffix $-ī̄$ (ع), which is called relation *ya*: Like *zerdūşiyimiş* (< *zerdūşiyimiş < *zerdūşī imiş) ‘was Zoroastrian’.

Araştırma Makalesi / Research Paper

KAZAK KİRİL ALFABESİNİN ŞEKİLLENMESİNDE AHMET BAYTURSINULI'NIN ETKİSİ

Hikmet KORAŞ*

Gulshat SHAIKENOVA**

Öz

Kazaklar eski ve yeni imlayla Arap alfabesini, Latin alfabesini, Ibray Altınсарın'ın ilk kez denediği Rus Kiril alfabesini ve 1940 yılında kabul edilen Kiril alfabesini kullanmışlardır. Altınсарın tarafından kullanılan ilk Kiril alfabesindeki düzenleme, 1912 yılında Baytursinuli tarafından düzenlenen Kazak Arap alfabesine de ilham kaynağı olmuştur. Baytursinuli'nin Arap alfabesi üzerinde yaptığı düzenleme, 1930 yılında kabul edilen Kazak Latin alfabesi ve 1940 yılında kabul edilip günümüze kadar kullanılagelen Kazak Kiril alfabesine de kaynaklık etmiştir. Baytursinuli, sadece alfabe düzenlemekle kalmamış aynı zamanda Kazakçanın ilk imlası hakkında da ciddi çalışmalar yapmıştır. Baytursinuli bugünkü Kazakça dil bilgisinin de mimarı sayılır. Okullarda öğretmenlik yapan, üniversitelerde ders veren Baytursinuli'nin Latin ve Kiril temelli alfabelerin şekillenmesindeki etkisinde bu faaliyetleri de etkili olmuştur. Altınсарın, Kiril alfabesi ile ilk eserleri verirken harflerin kullanımında Arap kökenli alfabenin yazımını dikkate almış, o dönemde kullanılan Rus Kiril alfabesinin imkânları çerçevesinde yazmaya çalışmıştır. Bu kullanımda Kazakçadaki *c* sesini karşılamak üzere Rus alfabesinde *c* sesi olmadığı için *j* harfinin kullanılarak Kazakçada kullanılan *j* sesinin girmesini sağlamış, Kiril alfabesinde “yuvarlak ünlüleri” karşılayan ayrı harfler olmasına

Geliş Tarihi/Date Applied: 11.11.2022

Kabul Tarihi/Date Accepted: 29.03.2023

Makalenin Künyesi: Koraş, H. ve Shaikenova, G. (2023). Kazak Kiril alfabesinin şekillenmesinde Ahmet Baytursinuli'nin etkisi. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 56, 17-32.
DOI: 10.24155/tdk.2023.223

* Prof. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, hikmetkoras@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-7045-2510>.

** Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, gulshat84@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9663-1565>.

rağmen yazımda yuvarlak ünlüleri yazarken Arap alfabesindeki yuvarlak ünlülerin tek bir işaretle kullanılmasını dikkate alarak bu durumu taklit etmeye çalışmış, sadece Türkçenin tarihî dönemlerinde kullanılan çift dudak *v*'sini hem *w* hem de uzun *u* şeklinde (*y*) kullanılmak üzere Kazakçaya yerleştirmiştir. Aynı durum *i/i*, *ıy/iy* (*u*) için de geçerlidir. Altynsarin'in ilk denemesini yaptığı bu kullanım, Baitursynuly'nın hazırladığı imla kuralları ve yeni alfabe ile son şeklini almış ve bugünkü alfabeyle de kaynaklık etmiştir. Alfabedeki Rusçaya mahsus harfler ve kullanımlar çıkartılırsa bu daha iyi görülecektir.

Anahtar Sözcükler: Ahmet Baitursynuly, Kazak Kiril alfabesi, Kazak Arap alfabesi, Kazak Latin alfabesi, Kazakçanın yazımı.

The Role of Ahmet Baitursynuly in the Formation of the Kazakh Cyrillic Alphabet

Abstract

Kazakhs used both the old and new ortographies of the Arabic alphabet, the Latin alphabet, the Russian Cyrillic alphabet tried by Ybyrai Altynsarin, and the Kazakh Cyrillic alphabet, which was adopted in 1940 and has been used until today. It can be said that the adaptations of the Cyrillic alphabet used by Ybyrai Altynsarin, who was the first to try the Cyrillic alphabet and produced the first literary work in Kazakh, inspired the Kazakh Arabic alphabet, which was adapted by Ahmet Baitursynuly in 1912. The adaptations made by Ahmet Baitursynuly to the Arabic alphabet also became the source of the Kazakh Latin alphabet, which was adopted in 1930, and the Kazakh Cyrillic alphabet, which was adopted in 1940 and has been used until today. Ahmet Baitursynuly not only rearranged the alphabet, but made serious studies about the first orthography of Kazakh as well. Baitursynuly, who was a good linguist, is also considered the architect of today's Kazakh grammar. In addition to these studies, it can be said that other activities of Baitursynuly, who taught at schools and was lecturing at universities, have also been effective in shaping the Latin and Cyrillic-based alphabets. While Ybyrai Altynsarin was writing his first works in the Cyrillic alphabet, he considered the use of the Arabic alphabet, which he adapted to Kazakh, and tried to write within the framework of the possibilities of the Russian Cyrillic alphabet used at that time. In this usage, instead of the *c* sound in Kazakh, since there is no *c* consonant in the Russian alphabet, he used the letter *j* instead, causing the *j* sound used in today's Kazakh language to enter Kazakh. Although there are separate letters corresponding to round vowels in the Cyrillic alphabet, he took into consideration the use of round vowels in the Arabic alphabet with the help of a single sign while writing round vowels and tried to imitate this situation. And he adapted the bilabial *v*, which was used only in the historical periods of Turkish, into Kazakh in the form of both *w* and long *u*. The same is true for *i/i*, *ıy/iy* (*u*). This usage, which Ybyrai Altynsarin initiated, took its final shape with the spelling rules

and new alphabet prepared by Ahmet Baitursynulyand became the source of today's alphabet. This can be seen better when the letters and usages typical to Russian in the alphabet are removed.

Keywords: Ahmet Baitursynuly, Kazakh Cyrillic alphabet, Kazakh Arabic alphabet, Kazakh Latin alphabet, Kazakh orthography.

Giriş

Ibray Altınsarin tarafından 1879 yılında Kiril alfabesiyle yayımlanan *Kirgizskaya Hrestomatiya* basılana kadar Kazaklar yazışmada ve neşriyat-ta bütün doğu Türklüğü ile Karadeniz'in kuzeyindeki İdil-Ural sahasında yaşayan Türk toplulukları tarafından 15. yüzyılda Ali Şir Nevaî'nin kalemiyle şekillenen ve olgunlaşan Çağatay yazı dilini Arap alfabesi ile kullanmışlardır. Ibray Altınsarin tarafından yayımlanan bu kitap, çağdaş Kazak edebiyatının ilk örneği (Tamir, 1998, s. 432) kabul edilse de 1832 yılında Rusçadan çevrilen ve veba hastalığından korunma yollarının anlatıldığı Arap alfabesi ile yayımlanmış kitap, Kazakçanın basılmış ilk örneğidir (Şirin User, 2006, s. 286).

Kazak edebiyatının ilk edebî eseri kabul edilen *Kirgizskaya Hrestomatiya* aynı zamanda Kazakçanın Kiril alfabesi ile ilk basılmış örneğidir de denilebilir. Ancak bu eserin basımında kullanılan Kiril alfabesinin Ibray Altınsarin tarafından yazılıp yazılmadığı belli değildir. Altınsarin'in Katarinskiy'e yazdığı bir mektupta adı geçen kitabın yine de Arap alfabesi ile basılması gerektiği düşüncesini belirtmesi (Ayan, 2015, s. 31), kitabın onun isteği dışında İlminski tarafından Kiril alfabesi ile basıldığını düşündürmektedir. Ancak bu kitabın basımında kullanılan Kiril alfabesi imlası başka Kiril alfabesi ile basılmış Kazakça kitaplarda yoktur. Bu kitaptaki imlada, Çağatay Türkçesini yazarken kullanılan Arap alfabesinin imlası taklit edilmiştir (Altınsarin, 1879). “Bir, ben, siz, bilim” gibi kelimelerin yazımında ünlülerin kullanılmaması, yine *ı* ve *i* ünlülerinin birbiri yerine karışık kullanılması, yuvarlak ünlüler için ayrı harfler olmasına rağmen bunların da karışık olarak kullanılması Arap alfabesinin Çağatay yazı dili imlasını çağrıştırmaktadır. Sayılan bu özelliklerden dolayı bu kitapta kullanılan Kiril alfabesinin 1940 yılında kabul edilen Kiril alfabesine örnek teşkil ettiğini söylemek zordur. Ancak Rusçada *c* ünsüzü olmadığı için Kazakçadaki *c* ünsüzünü karşılamak üzere *ж* harfinin kullanıldığı göze çarpar (Altınsarin, 1879). 1896 yılında aynı kitap Arap alfabesi ile tekrar *Mektubat* adıyla basılır, 1899 yılında da ikinci baskısı yapılır. Fakat bu baskılarda Kiril alfabesi ile yazımdaki *c* sesini karşılamak üzere kullanılan *ж* harfinin Arap alfabesindeki *ج* harfi ile karşılandığı görülür. Böylece bütün

Kıpçak Türkçesinde ortak olan genel Türkçedeki kelime başı *y-* seslerinin yerini Kazakçada *j* alır (Altınsarin, 1899). Bu kullanım 1940 yılında kabul edilen Kiril alfabesinde de *Kirgizskaya Hrestomatiya*'da kullanıldığı şekilde kabul edilmiştir.

Verilen ilk edebî eserden sonra Kiril alfabesi ile hangi eserler verildiği tespit edilemediği için ilk eserdeki imla ile karşılaştırma veya Kiril alfabesinin kullanılışı konusunda bir yorum yapmak şimdilik mümkün değildir. Ancak bu dönemde Arap alfabesinin de Kiril alfabesinin de herkes tarafından keyfi olarak kullanıldığını söylemek mümkündür. Ahmet Baytursınlı'nın 1912 yılında Arap alfabesinin düzenlenmesi konusundaki girişimine kadar bu iki alfabenin kullanımında bir kargaşa olduğu ve okuyan yeni neslin bu karmaşa içinde yetiştiği gerçektir. Ahmet Baytursınlı'nın alfabe konusundaki girişiminde başta İlminskiy olmak üzere Rus bilim adamlarının Arap alfabesinin Kazakçayı yazmada yetersiz kaldığı telkini yanında bu durumun da etkili olduğu tahmin edilebilir. Çünkü Baytursınlı, İbray Altınsarin'in fikirleri doğrultusunda eğitim veren bir öğretmen okulunda okumuştur (Alibekiroğlu, 2021, s. 9). Hatta dil bilim ve Kazak grameri altyapısını bu okulda kazandığını söylemek mümkündür.

Bir taraftan Rus-Kazak okulları, diğer taraftan İsmail Gaspıralı'nın usul-i cedit okulları, bir taraftan da eski usulde Arap alfabesi ile dinî eğitimin yapıldığı 1900'lü yılların başında bilim adamlarının kafasındaki karmaşa alfabe konusunda yaşanan karmaşadan az değildir. Bunu, Ahmet Baytursınlı'nın Çuvaş kökenli Rus bilim adamı Alektorov ile görüşmesinden sonra tavrının değişmesinden anlıyoruz.

1891-1895 yılları arasında öğretmen okulunda okuyan Baytursınlı'nın öğretmenlik yaptığı dönem, aynı zamanda fikirlerinin de olgunlaştığı yıllardır. Bu dönemde kazandığı en önemli konulardan birisi Rusların Kazaklara bakış açısı ve niyetleri hakkında öğrendikleridir. Baytursınlı; Kazak tarihi, etnografyası, dili ve folkloru hakkında araştırma yapan O. Alektorov ile 1896'da Omsk'ta buluşur. Alektorov, İlminskiy'nin çalışmalarının amacının Kazakları eğitmek değil, onları Hristiyanlaştırmak ve Ruslaştırmak amaçlı misyonerlik olduğunu anlatır. Bu görüşmeden sonra Baytursınlı'nın duygu ve düşünce dünyası değişir (Biray, 2011, s. 18). Kazakların eğitilmesi, eğitim için okulların açılması, okuma yazmanın kolay öğrenilebilmesi ve anlaşılır olması için fonetik bir Kazak alfabesi olması gerektiği fikirleri, İsmail Gaspıralı'nın usul-i savtiyesini Kazakçaya uygulama düşüncesiyle oluşmuştur (Şirin User, 2006, s. 288). Ancak bu arada Baytursınlı'nın duygu ve düşünce dünyasındaki değişmeye sebep olan ikinci olay gerçekleşir. Baytursınlı 1909 yılında tutuklanıp 1910 yılında Orınbor'a (Orenburg) sürgüne gönderilir (Alibekiroğlu, 2021, s. 10).

1912 yılında *Kazak* gazetesi ve *Aykap* dergisinde yayımlanan yazılarında, düzenlenecek Kazak alfabesinin nasıl olması gerektiğini de yazmıştır (Baytursınulı, 1912a, s. 84-86; 1912b, s. 104).

1912 yılında *Aykap* dergisinin 4 ve 5. sayılarında yayımladığı “Jazuv Tertibi” başlıklı makalesinde, Kazakçayı iki türlü okumanın (tahsil görme) mümkün olduğunu belirterek bunun birincisinin Rusça olduğunu, Rusçayı hakkıyla öğrenmenin de bir kişi için 10-15 sene alacağını ancak Müslümanca Kazakça öğrenmenin ise birkaç yıl alacağını belirtmektedir. Rusçanın bu kadar uzun zaman almasının sebebini ise dil öğrenmeden dolayı olduğunu belirterek hakkıyla Rusça okuma yazmayı öğrenmenin en az 8-9 yıl alacağını, yine hakkıyla Kazakça yazmayı öğrenmenin sadece bir veya iki yıl alacağını vurgulamıştır (Baytursınulı, 1912a, s. 84). Müslümanca Kazakça derken kastettiği, kendisinin Kazakça yazmak için düzenlediği okuma sistemidir. Bu sistemde Kazakçadaki bütün ünlüler temsil edilmektedir. Kazakçada olmayan veya kullanılmayan ünsüzlerin harfleri alfabeden çıkarılmıştır (Baytursınulı, 1912a, s. 84-86; 1912b, s. 104-107). Bu makalede dikkat çeken hususlardan en önemlisi kelimedeki işitilen bütün seslerin harf olarak yazılması gerektiği düşüncesinin esas alındığıdır (Baytursınulı, 2013, s. 540).

Bu düzenlemeyle oluşan Kazak alfabesinde 24 harf vardır. Bu 24 harften beşi ünlü, on yedisi ünsüz, ikisi ise yarı ünlüyü karşılayan harflerdir (Baytursınulı, 1912a, s. 85). Bu düzenlemede ünlüleri karşılayan harfler şunlardır:

Tablo 1: Ünlüler (Baytursınulı, 1912a, s. 85)

ā	a
o	o
u	u
ı	ı
e	e

Bu beş harfle Kazakçadaki sekiz ünlü karşılanmaktadır. Bu harfler sade yazıldığı zaman kalın, kelimenin önüne ünlüleri ince okutmak için kullanılan bir hemze (◌̣) getirildiği zaman ise ince okunmaktadır. Böylece Ahmet Baytursınulı'nın düzenlediği yeni alfabede beş harfle dokuz ünlü yazılabilmektedir (Baytursınulı, 1912a, s. 86).

Bu ünlülerin tamamı kısa ünlüdür. Ancak Baytursınulı'nın yarı ünlü kabul ettiği ve alfabede harf olarak karşılığı olan iki ses daha vardır. Baytursınulı bunları, ạ̄, ụ̄ şeklinde göstermiştir (Baytursınulı, 1912a, s. 85). Bu harflerin bugünkü Kazakçanın kullanımında ạ̄, ụ̄ ve ạ̄, ụ̄ seslerinin

karşılığı olup, *ğ* uzun *u* şeklinde telaffuz edilirken ardından bir çift dudak *v*'si çıkmaktadır. Yine *ه* harfi uzun *i* şeklinde telaffuz edilip ardından bir *y* sesi çıkmaktadır. Bunlardan *ğ* harfi ile karşılanan yarı ünlü, genellikle fiilin mastar şeklinde kullanılmasında doğu Türkçesinde *-mak/-mek* yerine kullanılan ektir. Bir uzun ünlü (*ū, ūw*) şeklinde telaffuz edilmesi, kendisinden önce bir ünsüzün düştüğünü çağrıştırmaktadır. Baytursınulı bu uzunluğu, *ğ* *ū* ünlüsünün bir ünlüden sonra gelmesinden dolayı uzun olduğunu ve yarı ünlü olarak telaffuz edildiği şeklinde değerlendirmektedir (Baytursınulı, 2013, s. 540). Uzunluğu, kendisinden önce ekin başka bir ünsüz ile birlikte kullanıldığını ve onun düşmesi sonucu ünlünün uzamasını hatırlatmaktadır. Baytursınulı, yarı ünlü dediği *ه* *ī, īy* harfleri için de aynı hatırlatmayı yapar. Bu sesin, bir ünlüden sonra geldiğinde uzun *i* veya *iy* şeklinde telaffuz edildiği için böyle olduğunu belirtir (Baytursınulı, 1912b, s. 104). Harf genellikle Arapça ve Farsçadan geçen kelimelerdeki *nispət i*'si iken Türkçe kelimelerde de *i* ünlüsünden sonra *y* ünlüsünün geldiği durumlarda kullanılışı yaygınlaşmıştır.

Ahmet Baytursınulı'nın düzenlediği alfabedeki ünsüzler ve ünsüzlerle ilgili ayrıntılar ise şöyledir:

Tablo 2: Ünsüzler (Baytursınulı, 1912a, s. 85)

ب	b		ر	r		گ	g
پ	p		ز	z		ڭ	ñ
ت	t		س	s		ل	l
ج	c		غ	ğ		م	m
چ	ş		ق	q		ن	n
د	d		ک	k			

Bu durumda alfabede gösterme işareti denilen hemze dışında yirmi dört harf bulunmaktadır (Baytursınulı, 1912a, s. 85).

Baytursınulı *kaf* (ق) ve *gayın* (غ) harflerinin daima kalın telaffuz edildiğini; *kef* (ك), *gef* (گ) ve *e* (ه) harflerinin ise daima ince telaffuz edildiğini; bunları çıkarınca mevcut ünsüzlerin hem kalın hem de ince şekilde telaffuz edilebildiğini; dolayısıyla mevcut alfabeyle Kazakçadaki 38 ünsüzü karşıladığını; buna sadece kalın ve sadece ince telaffuz edilen 5 harf dâhil edildiğinde alfabenin Kazakçada olması gereken 43 sesi karşıladığını söyleyerek Arap alfabesinde bu kadar sesi karşılayacak işaret olmadığını; din yoluyla benimsenen bu alfabe yerine başka bir alfabenin alınmasının çok zor olduğunu; dolayısıyla bu sesleri bu alfabe ile karşılamının uygun olacağını belirtmiştir (1912a, s. 86). Baytursınulı'nın belirttiği harfler kelimenin başına getirilerek ünlülerin kalın veya ince okunmasını sağlayan hemze (ء) dâhil edildiğinde alfabedeki işaret sayısı 44 olmuştur.

Makalede *çim* harfi *ş* sesini karşıladığı için *şın* harfine gerek olmadığı, *cim* harfinin de *j* sesini karşıladığı için Arap alfabesindeki *j* harfine gerek olmadığı belirtilmiştir (Baytursınulı, 1912b, s. 107).

Bu düzenlemede eski alfabedeki Arapça ve Farsçaya mahsus ünsüzleri karşılayan ث, ح, خ, ذ, ز, ش, ص, ض, ط, ظ, ع, ف, ی harfler alfabeden çıkarılmıştır. Alfabeden çıkarılanlar içinde *ş* sesini karşılayan *şın* harfi de bulunmaktadır. Alfabede *ş* sesini karşılamak üzere *çim* harfi belirlenmiştir.

Bazı harfler ise alfabede kalmasına rağmen önceki alfabedeki ses değerinden farklı bir sesi karşılamaktadır. Mesela *o* (*güzel h*) harfi eskiden hem ünlü hem ünsüz değeri taşıırken yeni alfabede sadece *e* sesini karşılayan bir harf olmuştur. *ı* harfi eski şekliyle sadece *ı* ve *i* ünlüleri ile onun uzun şekillerini, yani sadece ünlüleri karşılamak üzere alfabede kalmıştır. Ancak kelime başı ve ortasında altta iki nokta yerine sadece bir boş diş olarak kullanılmıştır. *ı* harfinin altına iki nokta konarak *y* yarı ünlüsü karşılanmıştır (Baytursınulı, 1912b, s. 105).

Yalnız makalenin ilerleyen bölümünde Baytursınulı'nın "Davıssız dıbıstar üşin biz mınav eripterdi alıp turmız." diyerek verdiği ünsüzler içinde ب *b*, گ *g*, ن *n* ünsüzleri yoktur (Baytursınulı, 2013, s. 542). Bunları, öncekileri dikkate alarak sehven yazılmış kabul etsek bile alfabede *f* ile normal ve gırtlak *h* seslerini karşılayan harfler yoktur. Bu seslerin Kazakçada olmadığı için alfabede yer almadığı öne sürülebilir.

Baytursınulı, belirtilen 24 harf dışındaki harflere Arap, Fars ve başka Türk yazı dillerinde gerek duyulsa da Kazakçayı yazmak için başka harfleri kullanmaya gerek olmadığını belirtir (1912a, s. 86).

Baytursınulı'nın düzenlenen yeni alfabe ile Kazakçada var olduğunu düşündüğü 43 sesi 24 harfle karşıladığı ifadesi (1912a, s. 85), alfabedeki harf sayısı olarak Kiril alfabesine esas olmuştur diyebiliriz.

Baytursınulı, yeni alfabe düzenlerken sadece onun öğrenimi ve öğretiminin kolaylığını değil aynı zamanda ders kitabı, gazete, dergi ve eserlerin basımını da dikkate almıştır. Latin alfabesinin genel olarak kabulü gündeme geldiğinde kendisinin düzenlediği Arap alfabesini savunduğu yazısında (Baytursınulı, 2013, s. 552-566) 29 harfli Arap alfabesinin basımı için iki yüzden fazla harf gerektiği, bunun en fazla 110'a düşürülebileceği ancak yeni düzenlenen Kazak alfabesi için bu sayının başlangıçta 80-81 civarında olduğunu fakat ilerleyen zamanda 41'e düştüğünü belirtmektedir (Baytursınulı, 2013, s. 561-562).

Ahmet Baytursınulı, 1926 yılında Bakü'de toplanan Türkoloji Kurultayı'na katılan Kazak delegelerden birisidir. Bu kurultayda da kurultayın toplanmasına sebep olan bütün Türk topluluklarının Latin alfabesine geçişini kabul etmemiş ve ısrarla karşı çıkmıştır. Daha sonra bu değişikliğe niçin

karşı olduğunun gerekçelerini de yazmıştır (Baytursınulı, 2013, s. 567-575). Baytursınulı'nın Latin alfabesine geçişi kabul etmemesinin sebepleri aslında Arap alfabesini kullanan bütün Türk topluluklarının ortak sebebi de olabilir. Bu sebeplerin başında Arap alfabesinin yaklaşık bin yıldır kullanılması vardır (Baytursınulı, 2013, s. 553-554) fakat bunun ötesinde Baytursınulı, Arap ve Latin alfabelerini altı ayrı başlık altında karşılaştırarak (2013, s. 555) kendisine göre Latin alfabesinin kabul edilir olmamasının sebeplerini anlatır. Bunlar arasında alfabelerin yazım yönü, yazarken ele verdiği yorgunluk vs. de dikkate alınarak anlatılmıştır (Baytursınulı, 2013, s. 558-559).

Baytursınulı'nın 1912 yılında esaslarını belirlediği alfabe ve ona dayalı olarak yazdığı gramer kitapları, ilerleyen zamanda karşılaşılan problemler de dikkate alınarak güncellenmiş ve mükemmelleştirilmiştir. Mesela 1912 yılındaki düzenlemede ve *Til Kural 1* kitabının 1920 baskısında *çim* (چ) harfi ş sesini karşılama üzere kullanılırken (Baytursınulı, 1920, s. 11), kitabın 1927 yılındaki baskısında *çim* harfi alfabeden kaldırılarak yerine *şın* (ش) harfi konmuştur (Baytursınulı, 1927, s. 11). Yine kalın g sesini karşılamak üzere birinci kitapta *gayın* (غ) harfi kullanılırken (Baytursınulı, 1920, s. 11), kitabın 1927 yılındaki baskısında kalın g sesini karşılamak üzere *ayın* (ع) harfi kullanılmıştır (Baytursınulı, 1927, s. 11).

1912 yılından itibaren düzenlediği alfabe okullarda da aktif olarak kullanan Baytursınulı'nın teklifi, kabul görmüş ve yaygınlaşmıştır. Başkalarının da düzenlediği alfabeler olmasına rağmen bunlar arasında benimsenen, Baytursınulı'nın alfabeti olmuştur. Baytursınulı sadece alfabe düzenlemekle kalmamış *Til Kural 1*, *Til Kural 2* ve *Til Kural 3* şeklinde üç cilt hâlinde Kazakçanın gramerini de çıkarmış, üniversitede yazdığı bu kitabı okutarak Kazakça öğretecek öğretmenler de yetiştirmiştir.

N. Törekulov'un yazdığı ve 1924 yılında Moskova'da yayımlanan *Jaña Elip-biy nege Kerek* kitabı, Kazaklar arasında olmasa bile Kazak aydınlar arasında bir alfabe tartışmasının devam ettiğini göstermektedir. Alfabe tarihi, Arap alfabesinin tarihi, Türklerin kullandığı diğer alfabeler ayrı başlıklar altında verilirken (1924, s. 37), "Elip-biydi Özgertüv Kerek Oyi Kaydan Şıkdı" başlığı altında Mirza Fetali Ahundzade'nin alfabe değiştirme konusundaki fikirleri, Osmanlı Devleti'ndeki bu konudaki tartışmalar (1924, s. 38-49) ele alınır. Kendisine göre alfabe değiştirmenin gereklerini uzun uzun anlatan Törekulov, "Bizge Kanday Elip-biy Kerek" başlığı altında ise kabul edilecek olan Latin alfabesinin özelliklerini gerekçeleri ile birlikte anlatır (1924, s. 60-84). Kitabın sonunda bir de alfabe taslağı verilir. Bu taslak, eklenen *gırtlak h'si* ve *f* bir tarafa bırakılacak olursa Baytursınulı'nın düzenlediği alfabenin kopyası sayılır, hatta inceltme işareti bile korunmuştur (1924, s. 84). Tavsiye edilen Latin alfabeti Baytursınulı'nın çerçevesinden çıkamamış, çizgisini aşmamıştır.

1924 yılında Baytursınulı'nın düzenlemesine sadık kalınarak yayımlanan bu kitap, 1926 yılında Latin alfabesini kabulün tartışılacağı kurultay için bir kamuoyu oluşturma çabasıdır.

1926 yılında Bakü'de düzenlenen kurultayda Latin alfabesinin kabul görmesinden sonra Kazakistan'da da yeni alfabeğe geçiş çalışmaları başlamıştır. 1928 yılında yayımlanan bir kitapçıktan (Kazak Jaña Alıbbe Kındık Kamiteti, 1928) alfabe için bir komite kurulduğu anlaşılmaktadır. Bu komite yaptığı çalışmaları kabul edilmek üzere düzenlenen Latin alfabesi ile yayımlamıştır. Burada dikkat çeken en önemli husus ünlü sayısının sınırlı olması ve kelime başında tıpkı Baytursınulı'nın yaptığı düzenlemede olduğu gibi inceltme işaretinin bulunmasıdır. Yine alfabe değiştirme gerekçeleri içerisinde kitap basımından ve Latin alfabesinin kitap basımı için uygun olduğu, Arap alfabesinin daha çok elle yazmaya müsait olduğu, baskıda çıkardığı zorluklar ve getirdiği yüklerden bahsedilmiştir (Kazak Jaña Alıbbe Kındık Kamiteti, 1928, s. 11-17). Aslında bu kitapçıkta ileri sürülen fikirler, Ahmet Baytursınulı ve Töre Kul arasındaki tartışmada gündeme getirilen meseleler ve ileri sürülen fikirlerdir (Törekulov, 1924, s. 60). Kitapçığın başındaki "Bul kungı alıbbege koyılatın sarttar" bölümünün sonunda okunması tavsiye edilen *Jaña Alıbbe Jolında ve Alıbbe Aytısı*¹ adında iki kitap vardır (Kazak Jaña Alıbbe Kındık Kamiteti, 1928, s. 17). Kitabın sonunda komitenin belirlediği Latin alfabesi harfleri şöyledir (Kazak Jaña Alıbbe Kındık Kamiteti, 1928, s. 39):

Tablo 3: Tasarlanan Latin Alfabeti (Kazak Jaña Alıbbe Kındık Kamiteti, 1928, s. 39)

Jaña alıbbege tañbalardıń tıylımyzdyń		
jııesıne ılestertıw qabıl aldı.		
ol mınalar:		
a—А	в—В	с—С
d—Д	e—Е	q—Q
g—G	ı—I	i—И
k—K	l—L	m—M
n—N	o—O	u—U
p—P	q—Q	r—R
s—S	t—T	u—U
v—V	ı—Y	z—Z
		دایه کشی—

1 Abdırakman Baydılda Ulı tarafından yazılan kitap, 1924 yılında Törekulov tarafından yazılan kitaba çok benzemektedir. Kitapta önce Baydılda Ulı'nın Latin alfabesini savunduğu görüşü (1927, s. 7-15), sonra Baytursınulı'nın Arap alfabesini savunduğu görüşü verilir (1927, s. 16-29); ardından Telcan Şonan Ulı'nın Baytursınulı'nın Arap alfabesini savunduğu görüşe karşı eleştirileri (1927, s. 30-49) vardır. Ardından bu konuda taraf olanların görüşleri Akımet Ulı İlyas'ın görüşü (1927, s. 50-52), Omar Ulı Eldes'in görüşleri (1927, s. 61), Ermek Ulı Elimkan'ın görüşü (1927, s. 65), Budalkı Ulı Mustapa'nın görüşleri (1927, s. 66-67), Baytas Ulı Abdulla'nın görüşleri (1927, s. 68-70), Barkı Ulı Janalı'nın görüşleri (1927, s. 71-74) verilmiştir.

Komitenin belirlediği alfabedeki toplam harf sayısı 24 olup Baytursunlu'nun düzenlediği alfabedeki harf sayısı ile aynıdır. Harf sayısının ötesinde, kelime başında kullanılmak üzere bir de inceltme işaretinin olması dikkat çekicidir. Tasarlanan Latin alfabesi ile yazılmış kitapçık aynı zamanda tasarlanmanın uygulamasıdır denilebilir. Bu alfabedeki harfler ve inceltme işareti, 1924'te Moskova'da Törekulov tarafından yayımlanan kitapta (1924, s. 84) tavsiye edilen alfabenin, iki harf hariç, aynıdır.

Kazakistan Merkez Komitesinin (Aralık) 1928'de aldığı Latin alfabesine geçme kararını, Kazakistan Merkezi Uygulama Komitesi Sovyeti ve Sovyet Millî Komitesi 24 Ocak 1929 tarihinde onaylamıştır. Bu durum, 1 Şubat 1929 tarihli *Eñbekşi Kazak* gazetesi ile duyurulur ve 29 Temmuz 1929 tarihinde de Kazakistan Merkezi Uygulama Komitesi yeni alfabeyle kullanılacak olan Kazakçanın imla kurallarını kabul eder (Şirin User, 2006, s. 292).

Avez Ulı başkanlığında (sekreter Andijan ulı) Kazakistan Merkezi Uygulama Komitesi tarafından kabul edilen imla kuralları "Qazaq Jaña Emlesi" adıyla yayımlanır. Yayımlanan bu imla kılavuzundaki yeni harfler şöyledir:

Tablo 4: Kabul Edilen Latin Alfabesi (Kazağstan Ortalık Atkaruv Kamiteti, 1929, s. 7)

		davьstь dьvьstar:						
		ezyvlik			erindik			
		erkin	qьsaң	erkin	qьsaң			
çuvan.		a	—	ь	o	u		
çinicke		e	ə	i	ө	y		
		davьssьz dьvьstar:						
		cuqьl			ьzьц			
qatan. . .		p	t	k	q	s	c	—
ynsiz . .		в	d	g	q	z	ç	h
yndi . .	ьпьгасьz	m	n	ц				
	ьпьгаль	v	l	r				j

Yeni kabul edilen alfabenin eski alfabe ile gösterilen ses değerleri ise şöyledir:

tilar yapılmaktadır. Nihayet Ağustos 1939 tarihli *Sotsialistik Kazakistan* gazetesinde düzenlenen yeni Kiril alfabesi duyurulur ve 10 Kasım 1940 tarihinde kabulü onaylanır (Şirin User, 2006, s. 294).

Tablo 6: 1940 Yılında Kabul Edilen Kiril Alfabeti (Qazaq SSR Qalq Komissarlar Sovyetiniñ Janındağy Jaña Alfavit Komiteti, 1940, s. 3-4)

Ş 1. Qazaq әдебиет тилингиң алфавитинде 41 әрп бар

OLARDЫҢ ТАҢБАЛАРЫ, РЕТІ ЖӘНЕ АТТАРЫ:

Ret sını	Baspa tyji	Çizaa tyji	Әрп атары	Latınca tyji	Ret sını	Baspa tyji	Çizaa tyji	Әрп атары	Latınca tyji
1	Аа	Аа	а	Аа	22	Хх	Хх	ха	Хх
2	Бб	Бб	бэ	Вв	23	Цц	Цц	цэ	-
3	Вв	Вв	вэ	Vv	24	Чч	Чч	чэ	-
4	Гг	Гг	гэ	Gg	25	Шш	Шш	ша	Сс
5	Дд	Дд	дэ	Dd	26	Щщ	Щщ	ща	-
6	Ее	Ее	е	Ее	27	Ъъ	сигналы белгі в твердой знак		
7	Жж	Жж	жэ	Çç	28	Ыы	Ыы	ы	Ьь
8	Зз	Зз	зэ	Zz	29	Ьь	сигналы белгі в мягкий знак		
9	Ии	Ии	и	Ii	30	Ээ	Ээ	э	-
10	Йй	Йй	сигналы белгі в мягкий	Ii	31	Юю	Юю	ю	-
11	Кк	Кк	ка	Кк	32	Яя	Яя	я	-
12	Лл	Лл	эл	Ll	33	Іі	Іі	і	Jj
13	Мм	Мм	эм	Mm	34	Ққ	Ққ	қа	Qq
14	Нн	Нн	эн	Nn	35	Ғғ	Ғғ	ға	Œœ
15	Оо	Оо	о	Oo	36	Ңң	Ңң	эн	Nn
16	Пп	Пп	пэ	Pp	37	Әә	Әә	ә	Әә
17	Рр	Рр	эр	Rr	38	Өө	Өө	ө	Өө
18	Сс	Сс	эс	Ss	39	Үү	Үү	ү	Üü
19	Тт	Тт	тэ	Tt	40	Үү	Үү	ү	Уу
20	Уу	Уу	у	Uu	41	Һһ	Һһ	һе	Hh
21	Фф	Фф	эф	Ff					

ГСС. БИБЛИОТЕКА
ҚазССР ҒМ А. С. ПУШКИНА

3

Kabul edilen yeni alfabe, 41 harften oluşmaktadır ve bu düzenlemenin Rus alfabesi esas alınarak belgelerde Kazakça ve Rusça arasında birlik sağlamak için böyle yapıldığı belirtilir (Qazaq SSR Qalq Komissarlar Sovyetiniñ Janındağy Jaña Alfavit Komiteti, 1940, s. 3-4).

Alfabadeki harflerden *в, ф, ч, х, ц, щ, я* ve *ю* harfleri sadece Rusça kelimelerin aslına uygun yazılabilmesi için alfabaya dâhil edilmiştir. Ancak Kazakça kelimelerin yazımında kullanılan ve asıl sesleri karşılayan alfabadeki pek çok harfin de Rusçada kullanıldığı şekilde kullanılmaya başladığı, hazırlanan kılavuz okunduğunda görülecektir (Qazaq SSR Qalq Komissarlar Sovyetiniñ Janındağy Jaña Alfavit Komiteti, 1940, s. 4-6)

Yeni alfabedeki 29 harf, Baytursınulı'nın ilk düzenlemesini yaptığı alfabede belirttiği seslerden oluşur. Bunlar *a, ə, ə, ы, і, о, ө, ұ, Ү* dokuz ünlü yanında *қ, з, җ, u, ж, u* ünsüzleri korunmuştur. Genel Türkçede *ç* sesi bulunmasına rağmen Baytursınulı'nın belirttiği şekilde Kazakçada bu ses *ş*'ye dönüştüğü için bu harf sadece Rusça kelimelerde kullanılmak üzere alfabeye dâhil edilmiş ve Kazakça kelimelerde kullanılmamıştır. Yine Arap alfabesinde *cim* harfi ile temsil edilen *j* sesi de bir harfle temsil edilerek korunmuştur. Baytursınulı'nın düzenlediği alfabede önünde inceltme işareti kullanılarak gösterilen ince *a* sesi yeni alfabede korunmuş ve *ə* harfiyle gösterilmiştir.

Baytursınulı dışında Arap alfabesi ile ilgili yapılan bütün düzenlemelerde, 1929 yılında kabul edilen Latin alfabesinde ve en nihayet Kiril alfabesinde Kazakça için Baytursınulı tarafından belirlenen sesler hep esas alınmış ve alfabeğe yeni sesleri karşılayan harfler ilave edilse de Kazakça sesler hep korunmuştur.

Alfabedeki Rusçaya özel kabul edilenlerin dışındaki diğer sesleri karşılayan harflerle Kazakçaya özel karakteristik *қ, ғ, з, җ, u, ж, u* ünsüzleri ile *ə* ünlüsünün harf olarak varlığı Baytursınulı'nın tertip ettiği alfabede tescillenen harflerdir diyebiliriz.

Ancak bu harflerden yarı ünlü kabul edilen *u* ve *y* seslerinin Rus dil biliminin esas alınmasıyla Kazakçaya dâhil edildiğini belirtmek gerekir. Yine Rusçaya özel kabul edilse de başta bir *y*-türemesi ile söylenen *e* harfi ile Rusça kelimelerde kullanılmak üzere alfabeğe dâhil edilen *я* ve *ю* harflerinin zamanla Kazakça kelimelerde de kullanılmaya başladığını, Arapçadan alıntı kelimelerde kelime başında veya ilk hecede kullanıldığını belirtilen *ə* ünlüsünün bazı Türkçe kelimelerde de kullanıldığını ve Kazakçaya özel ses kabul edildiğini hatırlatmak yerinde olur.

Kaynakça

- Alibekiroğlu, S. (2021). *Kazak Âlimi Ahmet Baytursunoğlu'nun hayatı ve eserleri*. Paradigma Akademi.
- Altınşarin, I. (1879). *Kirgizskaya hrestomatiya*. Evfimovskago Mirovitskago.
- Altınşarin, I. (1899). *Mektubat*. M. Çirkovoy Yayınevi.
- Ayan, E. (2015). *Modern Kazak edebiyatının öncüsü İbray Altınşarin*. Bilge Kültür Yayınevi.
- Baydilla Ulı, A. (1927). *Elipbe aytısı*. Otpeçatano Tipografya.
- Baytursın Ulı A. (1927). *Til kural dıbis cüyesi men türleri 1. Til tanıtkiş kitab*. Kazağıstan Memlekettik Basbası.
- Baytursınov, A. (1920). *Til kural 1. cıldık*. Lito Tipografıya "Ümid".

- Baytursınulı, A. (1912a). Cazu Tertibi. *Aykap*, 4, 84-86.
- Baytursınulı, A. (1912b). Cazu Tertibi. *Aykap*, 5, 104-107.
- Baytursınulı, A. (2013). Baytursınulı akımettiñ Arab elip-biyin jaktağan bayandaması. Enes Garifolla (Ed.), *Kazak til biliminin meseleleri* içinde (s. 552-566).
- Baytursınulı, A. (2013). Jazuv tertibi. E. Ğarifolla (Ed.), *Kazak til biliminin meseleleri* içinde (s. 537-543). Abzal-Ay.
- Baytursınulı, A. (2013). Türikşiler kurultayı. E. Ğarifolla (Ed.), *Kazak til biliminin meseleleri* içinde (s. 567-575). Abzal-Ay.
- Biray, N. (2011). *Ahmet Baytursınulı şiirleri üzerine dil ve üslup incelemesi*. Bilgeoğuz.
- Joldabay Ulı, M-Şonan Ulı, T. (1929). *Jaña arna alğaskı jıldık is kuralı*. Kazızdat.
- Kazağistan Ortalık Atkaruv Kamiteti (1929). *Kazak jaña emlesi*. Kazızdat.
- Kazak Jaña Alıbbe Kındık Kamiteti (1928). *Kuvrsterge jolbaşşı*. (baskargan Baidılđa ulı). Gostipografya.
- Qazaq SSR Qalq Komissarlar Sovetiniñ Janındağı Jaña Alfavit Komiteti (1940). *Proyekt Qazaq tiliniñ orıs grafikasına negizdelgen jaña alfaviti men orfografiyası*. Memleket Baspası.
- Şirin User, H. (2006). *Başlangıcından günümüze Türk yazı sistemleri*. Akçağ.
- Şonano, T. (1929). *Savattan* (okuma-yazma). Kazızdat.
- Tamir, F. (1998). Kazak Türkleri edebiyatı. *Türk Dünyası El Kitabı Dördüncü Cilt Edebiyat (Türkiye Dışı Türk Edebiyatları)*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 423-449.
- Törekulov, N. (1924). *Jaña elib-bi nege kerek?*. Ya Tipografiya.

Extended Summary

The adventure of dialects as a written language begins with their ortographies. Written language is more traditionalist and conservative than spoken language. No matter how fantastic and erratic the spoken language is, the written language, on the contrary, is just as serious and established. It attracts and integrates its users like an object that attracts everything as it rotates. That's why the nations that use writing are lucky in terms of preserving their existence and carrying it to the future compared to those who do not. For this reason, communities that are not acquainted with writing are very weak against unification and outside interventions. Knowing this, the states have preserved their existence by merging weapons on the battlefield with the culture formed by the language axis when peace prevailed. The Russian Tsardom, which took this weapon from Christian missionaries, used this magical power of language and writing as a weapon against communities far from writing. After the impact of this was experienced, the communities were introduced to writing in the territories that they invaded, but they did not actively use writing, resisted, but could not escape from being the victim of this policy. The Turkic communities of the Idel-Ural region in the north of the Black Sea and the Turkestan Turks are also victims of this policy. Although their population was not large, the vastness of the geography they lived in whetted the appetite of the Russian Tsardom, and their traditional lifestyles based on animal husbandry became a facilitating factor in the implementation of the policies of the Russians. The adventure of Kazakh dialect as a written language started with *Kirgizskaya Hrestomatiye* (Kyrgyz Anthology), which was prepared by Ybyrai Altynsarin, who was raised in Russian Tüzem schools since childhood, and was probably published by Ilminskiy in Cyrillic alphabet. This work is the first serious application of the Russian Cyrillic alphabet to the writing of the Kazakh dialect, apart from the compilations of Ilminskiy. There is no doubt that the compilation belongs to Ybyrai Altynsarin, but it is open to debate whether the issue of publishing the book in Cyrillic alphabet belongs to him or Ilminskiy. However, since it has a great importance in the formation of the phonetics of the Kazakh written language, it is an issue that cannot be passed without mentioning. The first alphabet arranged by Ahmet Baitursynuly, the most important milestone in the systematization of the Kazakh written language, was built on a ground partially formed by this work. Because Ahmet Baitursynuly grew up with these works that were given after the 1870s⁷, and his knowledge and awareness of language as well as his world of feelings and thought were formed with these works. The more important the role of Ybyrai Altynsarin in the formation of the Kazakh written language, the more important the role of Ahmet Baitursynuly in the formation, shaping and settlement of the Kazakh alphabet. With the alphabet he wrote in 1912, on the one hand, Ahmet Baitursynuly reformed the Arabic alphabet and adapted it to Kazakh, while he determined the phonetics of the Kazakh written language. With this first step, Kazakhs have made great progress in reading and writing with the excitement of attaining a national alphabet. The second step of Ahmet Baitursynuly was to write the grammar of the new written language, whose alphabet and phonetics he created. Thus, Kazakh language began to be taught in schools with its rules. Although

Kazakh delegates adopted an alphabet based on the Latin alphabet of all Turkish communities at the 1st Turcology Congress held in Baku, Azerbaijan in 1926, Baitursynuly objected to this decision and did not accept it. Ahmet Baitursynuly, who based his opposition on scientific and logical reasons, also published his ideas in the newspapers and magazines of the period. The fact that the first regulation that the committee formed for the transition to the Latin alphabet deems appropriate to accept is a copy of the Arabic alphabet arranged by Baitursynuly is important in terms of showing how much Baitursynuly influenced people and those interested in the subject. However, the decision of the political power was not in the direction of the committee's decision, although the Latin alphabet is different in terms of the number of letters, it is the same in terms of the sounds they meet. The only difference from Baitursynuly's alphabet is that nine vowels, which are met with four signs in Baitursynuly's alphabet, are met with separate signs in the new Latin alphabet. The Latin alphabet, which the Soviet administration saw as a steppingstone for the transition to the Cyrillic alphabet, was paired with the Russian Cyrillic alphabet in terms of the arrangement of the letters, and then the Cyrillic alphabet, which was paired in letter order in 1940, was passed. If the letters included in the alphabet to integrate with Russian in the Soviet Union and to write the words passing through Russian in accordance with the original are left aside, it will be seen that the remaining sounds are not different from the alphabet first issued by Ahmet Baitursynuly in 1912. Characteristic Kazakh vowels and consonants and the letters that meet these sounds of Baitursynuly, such as the letter that meets the vowel at the beginning of the word between *a* and *e*, the letter that meets the sounds *i/i* and *ıy/ıy*, the letter that meets the sounds *w*, *uw/üw*, back *g* and *k* consonants, are examples of this.

Araştırma Makalesi / Research Paper

İRAN KAZAKLARI VE İRAN KAZAK AĞZININ SÖZ VARLIĞI

Ercan PETEK*

Öz

Dünya üzerindeki Kazakların büyük bir bölümü Kazakistan Cumhuriyeti sınırları içerisinde yaşamakla birlikte kırktan fazla memlekette varlıklarını sürdürmektedirler. Bu memleketler arasında nüfus yoğunluğuna göre sırasıyla Özbekistan, Çin, Rusya, Türkmenistan, Moğolistan, Kırgızistan gibi ülkelerin adı zikredilebilir. Kazak diasporasının önemli bir bölümü Türkiye, Afganistan ve İran'da da yaşamaktadır.

İran çok çeşitli Türk topluluklarına ev sahipliği yapmaktadır ve bunlar arasında Oğuz grubuna mensup pek çok topluluk bulunmaktadır. Nitekim çalışmaların tarihi çok eskiye gitmemekle birlikte buradaki Oğuzlar ve Oğuzların dili üzerine bir dizi çalışma gerçekleştirilmiştir. Güney Azerbaycan Türkçesi, Kaşkay Türkçesi, Halaç Türkçesi gibi ağızlar üzerine yapılmış çalışmalar bunlardan bazılarıdır. İran'da Kıpçak boyuna mensup tek Türk topluluğu ise Kazaklardır. İran Kazakları günümüzde İran'ın Gülistan eyaletine bağlı Gorgan, Gumbet-i Kavs ve Bender Türkmen şehirlerinde yaşamaktadırlar.

Kazakistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını kazanmasının ardından dış ülkelerde yaşayan Kazaklar, göç politikalarıyla 1990'lı yılların başından itibaren ana yurda dönmeye başlamışlardır. Kazakistan'da yaşayan göçebelerin %26'sı Türkistan eyaletinde iskân edilmiştir. Türkistan eyaletinden sonra en fazla göçmen nüfusun bulunduğu ikinci yer Mangışlak eyaletidir. İran'dan ana yurda göç eden Kazaklar da bu eyaletlerde yaşamaktadırlar.

Geliş Tarihi/Date Applied: 22.12.2022

Kabul Tarihi/Date Accepted: 13.03.2023

Makalenin Künyesi: Petek, E. (2023). İran Kazakları ve İran Kazak ağzının söz varlığı. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 56, 33-70.

DOI: 10.24155/tdk.2023.224

Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Erbaa Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ercan.petek@gop.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-9105-8528>.

Bu makalede İran Kazaklarının göç tarihi ve yerleşim yerleriyle ilgili bilgiler verilmiş, çeşitli Oğuz gruplarıyla kesişen bir noktada yaşamlarını sürdürmeleri ve İran’da resmî dilin Farsça olması sebebiyle söz varlığı temelinde İran Kazak ağzını edebî dilden ayıran farklılıklar ve dillerindeki değişimler üzerinde durulmuştur.

Anahtar Sözcükler: İran, Kazak, Oğuz, Türkmen, Farsça.

Iranian Kazakhs and the Vocabulary of Iranian Kazakh Dialect

Abstract

Most of the Kazakhs in the world live within the borders of the Republic of Kazakhstan, and they continue their existence in more than forty countries. Among these countries, the names of countries such as Uzbekistan, China, Russia, Turkmenistan, Mongolia, and Kyrgyzstan can be mentioned, respectively, according to their population density. An important part of the Kazakh diaspora lives in Turkey, Afghanistan and Iran.

Iran is home to a wide variety of Turkish communities, including many belonging to the Oghuz group. As a matter of fact, although the history of the studies does not go back very long, a number of studies have been carried out on the Oghuzs and the their languages in Iran. Studies on dialects such as South Azerbaijani Turkish, Qashqai Turkish, Khalaj are some of them. The only Turkish community belonging to the Kipchak tribe in Iran is the Kazakhs. Today, they live in the Turkmen cities of Gorgan, Gonbad-e Kavus and Bandar-e Gaz in the Golestan Province of Iran.

After the independence of the Republic of Kazakhstan, Kazakhs living in foreign countries started to return to their homeland from the beginning of the 1990s’ with immigration policies. 26% of the nomads living in Kazakhstan are settled in the Turkestan Province. The second place with the highest immigrant population after Turkestan Province is Mangyshlak Province. Kazakhs who migrated from Iran to the homeland also live in these provinces.

In this paper, information about the migration history and settlements of Iranian Kazakhs is given. Due to the fact that they lived at an intersection with various Oghuz groups and that the official language in Iran is Persian, the differences that distinguish the Iranian Kazakh dialect from the literary language on the basis of vocabulary and the changes in their language are emphasized.

Keywords: Iran, Kazakh, Oghuz, Turkmen, Persian.

Giriş

İran, çeşitli Türk topluluklarına ev sahipliği yapması sebebiyle Türkoloji araştırmaları açısından son derece zengin verilere sahiptir. Türkiye’den sonra bünyesinde en fazla Türk nüfusu barındıran coğrafyada Oğuz grubuna mensup pek çok ağız konuşulmaktadır. Nitekim çalışmaların tarihi çok eskiye gitmemekle birlikte buradaki Oğuzlar ve Oğuzların dili üzerine bir dizi çalışma gerçekleştirilmiştir. Güney Azerbaycan Türkçesi, Kaşkay Türkçesi, Halaç Türkçesi gibi ağızlar üzerine yapılmış çalışmalar bunun açık örneğidir. Büyük bir Türk nüfusun yaşadığı İran’da Kıpçak boyuna mensup tek topluluk Kazaklardır. İran’da eğitim dilinin Farsça olması sebebiyle diğer dil grupları üzerinde oluşturduğu baskının en somut örneği Kazaklar ve diğer Türk topluluklarının ana dilde eğitim alamamalarıdır. Dil temaslarının yoğun olarak yaşandığı söz konusu bölgede Kazaklar dışında Kaşkaylar, Türkmenler ve daha başka gruplar da bulunmaktadır ve araştırmaya konu olan Kazakların dili üzerinde bunların da etkisinden söz etmek gerekir. İran’ın Gülistan eyaletinin diğer Oğuz gruplarıyla kesişen bir noktada bulunması, Türkoloji açısından farklı malzemeleri ilgililere sunmaktadır. Ancak Kazakçanın İran’da resmî dil olmayışı sebebiyle standart bir edebî dil etrafında bütünleşmekten uzak oluşu, ağız araştırmacıları için de önemli malzemeler sunmaktadır. Kazakça, eğitim dili olmadığı için ağız özelliklerinin muhafazasında önemli bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu zenginliğin ortaya çıkış sebepleri aynı zamanda Kazakçanın resmî dil olan Farsça karşısında tutunamayıp bazı bölgelerde Kazakça açısından dil ölümüyle sonuçlanan bir sürecin de tetikleyicisi durumundadır. Bu bakımdan genel olarak İran’da konuşulan Kazakça ve Kazak halk edebiyatı ürünleri ivedilikle derlenip araştırılması gereken bir durumdadır. Çünkü Kazaklar son derece zengin bir sözlü edebiyat kültürüne sahiptirler. Bununla birlikte Kazakistan Cumhuriyeti’nin bağımsızlığına kavuşmasıyla 1990’lı yılların başında dış memleketlerde yaşayan Kazaklar, Kazakistan’a dönmeye başlamışlardır. İran’dan gelen Kazaklar yoğun olarak Türkistan eyaletine bağlı Dastan, Dostık, Atameken, Savle köylerinde yaşamaktadırlar. “Göçmenler Kazakistan’ın bütün bölgelerinde yaşamakla birlikte büyük bir bölümü Türkistan eyaletindedir. Bu, yaklaşık olarak Kazakistan’da yaşayan göçmenlerin %26’sına tekabül etmektedir. Türkistan eyaletinden sonra en fazla göçmen nüfusun bulunduğu ikinci yer Mangışlak eyaletidir ve bu da Kazakistan’daki bütün göçmenlerin %13’üne tekabül etmektedir”¹. Tarihî açıdan bakıldığında da buradaki etnik unsurların (Kazak, Kırgız, Türkmen vb.) yerleşiminde Mangışlak önemli bir yere sahiptir.

1 <https://e-history.kz/kz/contents/view/2094> erişim tarihi: 08.11.2019

“Tarihî kaynaklar XII. yüzyıldan sonra Kazakistan’ın batısında Oğuz nüfusunun bulunmadığı yönünde bilgiler verse de özellikle XV ve XVI. yüzyıllarda bu bölgede ömür süren Kazak jırav ve akınlarının dilinde Oğuzca unsurlar olduğu görülmektedir. XX. yüzyılın başında Mangışlak bölgesine gezi düzenleyen Richard Karuts isimli bir gezgin de bu bölgede yaşayan iki Türkmen boyuyla karşılaştığını ifade etmiştir” (Petek, 2018):

“Günümüzde Türkmenler, genişliği on ile yirmi verst olan kıyı kesiminde yaşamaktadırlar. Yaşadıkları bu alan kuzeyde Fort Aleksandr’a (Mangışlak’ın yönetim merkezi olan Aleksandr Kalesi) kadar uzanmaktadır” (Karuts, 2016).

“Buradaki Türkmenler İgdir ve Abdal adında iki farklı boya aittir. Bu boy adları eski savaş liderlerinin ya da kutsal saydıkları kişilerin adlarından gelmektedir” (Karuts, 2016).

Buradan anlaşılmaktadır ki XX. yüzyılın başına kadar Kazakistan’ın batı bölgesinde Oğuzlar ömür sürmüşlerdir.

Sovyetler döneminin baskıcı politikaları 1926-1935 yılları arasında Kazakları çeşitli ülkelere göç etmeye zorlamıştır. Kazakların günümüzde Kazakistan dışında Özbekistan, Çin, Rusya, Türkmenistan, Moğolistan, Kırgızistan, Türkiye, Afganistan ve İran gibi ülkelerde varlıklarını sürdürdükleri bilinmektedir. İran’daki Kazakların büyük bir bölümünü Mangışlak tarafından göç eden Kazaklar oluşturmaktadır. 1929-1933 yılları arasında İran Kazakları Mangışlak üzerinden Türkmenistan’a, buradan da İran’ın kuzey sınırındaki Türkmenlerin yoğun olarak yaşadığı Gomişan şehrine göçmüşlerdir. Günümüzde ise İran’ın Gülistan eyaletine bağlı Gorgan, Gumbet-i Kavs ve Bender Türkmen şehirlerinde yaşamaktadırlar. İran Kazaklarının Türkistan eyaletine gelmesi, 15 Nisan 1993 tarihinde Kazakistan Cumhuriyeti Başkanı’nın “Göç Kotası ve İran İslam Cumhuriyetinden ve Diğer Memleketlerden Göçen Vatandaşlarımızın Göç İşlerinin Düzenlenmesi Yönündeki İşlemler” başlıklı kararnameye imza atmasıyla bağlantılıdır. Bu konu hakkında İslam Jemeney “Göçme-Konma ve Uyum Sağlama Meseleleri” isimli makalesinde “Elbaşı, İran memleketine gerçekleştirdiği 29 Kasım 1992 tarihli ilk resmî ziyaretinde İran Kazakları temsilcileriyle görüştü. Elbaşının bu ziyaretindeki anlaşmanın neticesinde 1995 yılının sonbaharında İran Kazaklarının ana vatana dönmeleri yolundaki ilk göçün temeli atılmış oldu” der (Jemeney, 2012). İşte bu dönemde İran’dan gelen ilk Kazak göçmen grubu Güney Kazakistan (Türkistan) eyaletine yerleştirildi. “İran’ın Gorgan ve Bender Türkmen şehirlerinden dönen 1686 kişinin 950’si Türkistan eyaletinin Sariağaç, Şardara, Sayram, Kazıgurt, Türkistan vd. bölgeleri ile Çimkent ve Kentav şehirlerine yerleştirilmiştir” (Kalşabaeva, 2018).

Gelenek ve göreneklerin korunması konusunda da İran Kazaklarıyla yerli Kazaklar arasında farklar vardır. Her ne kadar ana vatanlarına dönmüşlerse de dil ve kültür olarak geçen yüzyılın başında ayrılmış oldukları soydaşlarından farklı özellikler taşımaktadırlar. Bu bakımdan dilleri ve kültürleri iki farklı ülkede (Sovyetler Birliği ve İran) iki farklı dil (Rusça ve Farsça) ve iki baskın kültürün (Rus ve Fars) etkisi altında yaşamak durumunda kalmışlardır. Bu farklılaşmanın onların ana vatanlarına entegrasyon süreçlerini de etkilediği görülmektedir. Bu bakımdan dil ve kültürleri üzerine yapılacak çalışmaların dil ve folklor olmak üzere sosyal bilimlerin farklı alanları için önemli malzemeler sunacağı da açıktır.

İran Kazakları Üzerine Yapılan Çalışmalar

İran Kazakları üzerine yapılan çalışmalar sınırlıdır ve Türkiye’de bu konu üzerine hiç çalışma yapılmamış olmakla birlikte Kazakistan’da İran Kazakları tarafından kaleme alınan sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır.

Bu çalışmalardan en önemlisi kendisi de bir İran Kazağı olan İslam Jemeney tarafından hazırlanan ve 2007 yılında Almatı’da yayımlanan *İran Kazakları (Tıms-Tırşiligi, Salt-Destüri)* isimli çalışmadır. Bu eserin giriş bölümünde İran Kazaklarının tarihi üzerinde durulmuştur. İ. Jemeney, Afganistan Kazaklarına da değindiği çalışmasında İran Kazaklarının gelenek görenekleri hakkında bilgiler vermiş; düğünler, dünür olma, betaşar (duvak açma) sırasında söylenen yırlardan örnekler; Kurban Bayramı, Ramazan Bayramı, Nevruz Bayramı’nın karşılanması ve uğurlanması gibi konulara değinmiş; İran’da yetişen bazı Kazak akınlarına ait yırları derlemiş ve çalışmasının son bölümünde İran Kazakları arasından yetişen değerli şahsiyetlerin tanıtımına yer vermiştir.

İslam Jemeney’in ikinci çalışması 2012 yılında Almatı’da yayımlanan *İran Jane İrandagı Kazaktar* isimli eserdir. Giriş bölümünde İran’da yaşayan Kazaklar’ın İran’ın hangi bölgelerinde buldukları hakkında genel bilgiler veren Jemeney; devam eden bölümlerde bağımsızlık ve dış memleketlerde yaşayan Kazaklar, İran Kazaklarının gelenek görenekleri, İran’a göç tarihleri gibi konulara değinmiştir. Sözlü edebiyat ürünleri ile ilgili örneklerin de bulunduğu çalışmanın önemli bir eksikliği, kaynak kişilerin belirtilmemiş olmasıdır.

İslam Jemeney tarafından kaleme alınan eserler, İran Kazakları üzerine yapılmış özgün çalışmalar olmaları nedeniyle önemlidir. Ancak bu çalışmalar ağız araştırmalarının ve halk biliminin modern araştırma yöntemlerinin uygulandığı çalışmalar olmadığı için Türkolojiye beklenen katkıyı sağlayamamıştır.

2018 yılında B. Kalşabayeva ve G. Dadabayeva tarafından kaleme alınan “Türkistan Oblısındağı Oralmandar: Konıs Avdaruv, Ornalasuvındağı Maseleler” başlıklı makalede Türkistan eyaletindeki göçmenlerin hangi yıllar aralığında nerelerden geldikleri ve Türkistan eyaletinin hangi bölgelerinde yoğun olarak yaşadıkları ile ilgili bilgiler verilmektedir. Bu makalede İran’dan gelen Kazaklar hakkında sayısal verilere ulaşmak mümkündür.

Bunların dışında genel ağ kaynaklı yazılarda da İran Kazakları hakkında kısıtlı bazı bilgiler yer almaktadır. Abdulvahap Kara, kişisel genel ağ sitesinde Kazakistan dışında dünyanın değişik bölgelerinde yaşayan Kazaklardan söz ettiği “Alemdegi Kazaktar, Olar Kim, Kalay Ömür Süredi?” başlıklı yazısında İran Kazaklarına da yer vermiş; İran Kazaklarının hangi yıllar aralığında İran’a göç ettikleri ve İran’ın hangi bölgelerinde yaşadıkları ile ilgili bilgiler vermiştir².

Yine qamshy.kz isimli genel ağ sitesinde İslam Jemeney’in “İran Kazaktarı” başlıklı bir makalesi bulunmaktadır. İran Kazaklarının geleneklerinden söz edilen bu kısa yazıda bazı fotoğraflara da yer verilmiştir³.

“Kazakistan Tarihi” isimli genel ağ sitesinde yüksek lisans öğrencisi G. Djambavlova tarafından yazılan ve İran Kazaklarını da içeren “Oralmandarın Tarihiy Ortağa Beyimdelüvi” başlıklı yazıda Kazakistan dışında yaşayan, Kazakistan’dan göçen ve Kazakistan’a geri dönen Kazakların sayısal verilerine değinilmiş, geri dönüşlerin sebepleri üzerinde durulmuş ve uyum süreçleri hakkında bilgiler verilmiştir⁴.

1. Kazak Ağızları Üzerine Yapılan Çalışmalar

Kazakistan’da Kazak ağızları üzerine bazı çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalardan en önemlisi Kazak ağızlarının söz varlığını içeren ve 2005 yılında Almatı’da yayımlanan *Kazak Tilinin Aymaktık Sözdigi* isimli sözlüktür. Bu sözlükte 22.000 madde başı bulunmaktadır. Madde başlarından hemen sonra parantez içinde ilgili kelimenin hangi bölgeden alındığını belirten kısaltmalara yer verilmiştir. Az sayıda olmakla birlikte İran Kazaklarının dilinden derlenen kelimeler de İr. kısaltması ile gösterilmiştir.

Kazak ağızları üzerine yapılmış bir diğer çalışma 1986 yılında E. Nurmagambetov tarafından *Kazak Govorlarının Grammatikası* adıyla kaleme alınmıştır. Kitap iki temel bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Kazak dili ağızlarının temel gramerlik özellikleri ve gramer yapılarının kuruluşu

2 <https://www.abdulvahapkara.com/world-kazakh/> erişim tarihi: 07.11.2019

3 <https://qamshy.kz/article/2563-islam-zhemeney-iran-qazaqtary> erişim tarihi: 07.11.2019

4 <https://e-history.kz/kz/contents/view/2094> erişim tarihi: 07.11.2019

üzerinde durulmuştur. İsimler, fiiller, söz dizimi gibi konulara yer verilmiştir. İkinci bölüm ise Kazak Türkçesinin doğu ağzı, Kazak Türkçesinin batı ağzı, Kazak Türkçesinin güney ağzı, Kazak Türkçesinin merkez-kuzey ağzı olmak üzere dört alt başlıktan oluşmaktadır. Bu bölümde ilgili ağızların bazı temel fonetik ve morfolojik özellikleri verildikten sonra bu özelliklerin ilgili ağız bölgesinin alt bölümlerinin hepsine ortak olan ve sadece iki üç bölgesine ortak olan özellikler için de ayrı başlıklar açılmıştır. “Kazak Türkçesinin Doğu Ağızı” başlığı altında Çin ve Moğolistan Kazaklarının ağızlarına özgü özelliklere; “Kazak Türkçesinin Güney Ağızı” başlığı altında ise Türkmenistan’da yaşayan Kazakların ağızlarına özgü özelliklere yer verilirken İran Kazakları ağızına ait fonetik ve morfolojik özelliklere yer verilmemiştir.

Kazak ağızları üzerine yapılmış bir diğer çalışma da 2008 yılında S. Omarbekov tarafından *Kazaktın Avızeki Tilindegi Jergilikti Ereşelikter* adıyla kaleme alınmıştır. Bu kitap, yalnızca Batı Kazakistan ağızlarını konu edinen bir çalışmadır. Kitap, üç temel bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm “Fonetik Özellikler”; ikinci bölüm “Leksik Özellikler”; üçüncü bölüm ise “Gramerlik Özellikler” başlığını taşımaktadır. İran’a göç eden ve İran’dan dönüş yapan Kazakların Mangışlak bölgesinde de ömür sürdüğü bilinmektedir. Mangışlak, Batı Kazakistan eyaletine bağlı bir şehirdir. Ancak Batı Kazakistan ağızları üzerine yazılan bu kitapta da İran Kazaklarının ağızına ait dil bilimsel ve dil bilimsel veriler bulunmamaktadır. İkinci bölümde Türk dillerinden ve Rusçadan Batı Kazakistan ağızlara giren kelimelere yer verilmiş ancak Farsçadan giren sözlere yer verilmemiştir.

2. İran Kazaklarının Söz Varlığı

Bu bölümde zikredilen çalışmaların İran Kazaklarının ağız ve sözlü kültürü üzerine modern dil bilimin ölçütleriyle hazırlanmış özgün ve müstakil çalışmalar olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak *Kazak Tilinin Aymaktık Sözdigi* isimli Kazak ağızları sözlüğü, İran Kazaklarının söz varlığı üzerine fikir sahibi olabilmemiz açısından önemli bir yere sahiptir.

Biz bu çalışmamızda *Kazak Tilinin Aymaktık Sözdigi* isimli eserde “İr.” kısaltmasıyla kayda geçen İran Kazaklarının söz varlığı üzerinde duracağız.

A

aba (Afg.; İr.) yensiz kaftan

aban (İr.) qaraşa?

abattaw (Afg.; İr.) 1. toplamak 2. düzenlemek 3. temizlemek

abiştaw (Afg.; İr.) toplamak

ağa¹ (... Afg.; İr.) baba

ağeke (Afg.; İr.) kayınbirader
ağiyma 3. (Afg.; İr.) beyaz renkli değerli kumaş
ayapa (Afg.; İr.) abla, kendinden büyük kız
ayğabaq (Afg.; İr.) ayçiçeği
ayla (Afg.; İr.) aile, aile reisi
aywan 3. Evin açık olarak inşa edilen giriş kısmı
ayırğın (Afg.; İr.) avutmak⁵
ayış (Afg.; İr.) (gübre ile) güçlendirilmiş toprak
aqzon 2. (Afg.; İr.) beyaz renkli değerli kumaş, kızların elbise diktiği kumaş
aq köylek² (... Afg.; İr. ...) buğday kabuğu
aq qutı (Afg.; İr.) demir tabak
aqpiya (... Afg.; İr.) aralıksız (sürekli) ekilen yer
aq pormiy 2 (Afg.; İr.) tam ve iyi pişmiş mısır
aqşüp (... Afg.; İr.) beyaz pamuklu kumaş
aqşüyek (Afg.; İr.) futbol gibi, topu elle atarak oynanan oyun
aq terek 2. (Afg. İr.) kavağın beyazımsı yapraklısı
aqırap (Afg.; İr.) ekim ayı
aqırşaq (Afg.; İr.) ahir zaman
ala maqpal (Afg.; İr.) elde dokunan çok değerli kumaş
albanuw (Afg.; İr.) küçük taneli vişne
aldawış (Afg.; İr.) yalancı, sözünde durmayan
alçek (Afg.; İr.) büyüklüğü erik kadar olan bir meyve türü
alşiy (Afg.; İr.) dünür (karşılıklı kız alıp vermek kaydıyla)
alırça (Afg.; İr.) ayakkabı fırçası
anlaw 2. (Afg.; İr.) anlamak, sezmek, farketmek
apaqız (Afg.; İr.) genç kız, buluğa ermiş kız
arda baspaq (Afg.; İr.) bir yaşındaki buzağı
asıq bāziy (Afg.; İr.) aşık oyunu
atqı (Afg.; İr.) atkı
atışzat (Afg.; İr.) soba, ocak
açar¹ (Afg.; İr.) bir salata türü

5 Kelime sonundaki –ğın eki, 2. tk. şh. emir ekidir. Kelimenin “ayıruw” biçiminde kayda geçirilmesi gerekirdi.

açar² (Afg.; İr.) anahtar
aşnap (Afg.; İr.) bir çeşit sandık
aşıq-maşıq (... Afg.; İr.) kapı menteşesi
aşına 2. (... Afg.; İr.) tanıdık kişi
ayaqşı² // jârdemşi (Afg.; İr.) koyun kuzuladığında yardım eden kişi,
kiralık işçi

Ä

äbiyke (Afg.; İr.) bir tür şeker
äk¹ (... Afg.; İr.) beyaz çamur
äkküw² (Afg.; İr.) ekmek
älle-älle (Afg.; İr.) bebek avutmak için söylenen söz
älwöläng // täppäziy (Afg.; İr.) iki taraftaki tahtaya oturarak oynanan
urgan çekme oyunu

ämata // ämdayı (Afg.; İr.) dede (anne tarafı)
ämäje // ämmama (Afg.; İr.) nine (anne tarafı)
ämüw (Afg.; İr.) ağabeyin çocuğu (yeğen)
ängelek (... Afg.; İr.) erken olgunlaşan küçük sarı kavun
ängur (Afg.; İr.) üzümün genel adı
äteşkir (... Afg.; İr. ...) maşa
ätläs maqpal (Afg.; İr.) kadifeye benzer değerli kumaş türleri
ätişqutı // ätişzat (Afg.; İr.) maşa
äftä (Afg.; İr.) hafta

B

badam² (Afg.; İr.) ceviz
baytese (... Afg.; İr.) ağaç kesmeye yarayan nacak benzeri bir alet
bayınjan (Afg.; İr.) patlıcan
balaxana (Afg.; İr.) balkonu olan iki katlı ev
balaxanalı üy (Afg.; İr.) balkonu olan apartman
balmiyz (Afg.; İr.) uzun bir patlıcan türü
basma (Afg.; İr.) bir çeşit çaydanlık
bäjärüw (Afg.; İr.) gerçekleştirmek, yerine getirmek
bâyäbir (Afg.; İr.) itibarsız
bäk² (Afg.; İr.) torba, el çantası

bāṅgi¹ (Afg.; İr.) devamlı olarak uyuşturucu maddeler kullanan kimse, madde bağımlısı

bāmbāziy (Afg.; İr.) oyun adı

bās¹ (Afg.; İr.) torba, el çantası

begana (Afg.; İr.) başka boya mensup, akraba olmayan

beymalal 2 (... Afg.; İr.) endişeye mahal olmadan

beysawat (Afg.; İr.) cahil

beywa (Afg.; İr.) dul kadın

bel (... Afg.; İr.) kürek

beldik¹ (... Afg.; İr. ...) evin tepesine konulan kalın ağaç

bende (Afg.; İr.) tutuklu

bendexana (Afg.; İr.) hapisane

beşpent // aq beşpent (... Afg.; İr.) dik yakalı, yünsüz, uzunluğu dize kadar olan astarlı giyim

G

gazniz (Afg.; İr.) maydanoz

gardanban (Afg.; İr.) hamam

gardenpeş (Afg.; İr.) atkı

gāzzāp (Afg.; İr.) 1. imansız 2. iki yüzlü fena adam

gāndāna (Afg.; İr.) bir tür kabak

gāšnök (Afg.; İr.) dereotu

gerdü (Afg.; İr.) ceviz

gilos (Afg.; İr.) vişne

gozaran (Afg.; İr.) hayat sürmek, geçinmek

golmu (Afg.; İr.) toka

gorxana // qabirstan (Afg.; İr.) mezar

gügirt şöp (Afg.; İr.) kibrit çöpü

güldan (Afg.; İr.) çiçek yetiştirme kabı

güney (Afg.; İr.) güney

güpiledew // güpildew (Afg.; İr.) rüzgârın esmesi

gilās // giles (... Afg.; İr.) vişne

gilze (Afg.; İr.) çömçe, kepçe

girät (Afg.; İr.) termometre

D

- dayra² (Afg.; İr. ...) nehrin genel adı
dayray (Afg.; İr.) deniz
dayı (... Afg.; İr.) dayı
daqqa (Afg.; İr.) dakika
dalan² (Afg.; İr.) girişteki oda
damıldaw (Afg.; İr.) dinlenmek
damilla (Afg.; İr.) medrese hocası
daraq (... Afg.; İr.) çok yüksek ağaç
darbadar boluw (Afg.; İr.) 1. zorlanmak, zorluk görmek 2. (İr.) habersiz kalmak
darwaza (... Afg.; İr.) dış kapı
däydilenüw (Afg.; İr.) maksatsız, gayesiz dolaşmak
däliz (... Afg.; İr.) giriş, hol, sofa
däm palaw (Afg.; İr.) bir tür pilav
därejlew (Afg.; İr.) saygı göstermek, hürmet etmek
däreşe (Afg.; İr.) pencere
därsexan (Afg.; İr.) sofrası
därwaza (Afg.; İr.) dış kapı
däsawilde (Afg.; İr.) başlangıçta, ilkin, evvel
däs oramal (Afg.; İr.) yüz havlusu
dästpeş (Afg.; İr.) eldiven
däwir² (Afg.; İr.) kadar
däş (Afg.; İr.) geniş bozkır
däş jer (Afg.; İr.) sürülmemiş toprak
däş tawıq (Afg.; İr.) sülün
del² (Afg.; İr.) ocak ayı
dessür (Afg.; İr.) gelenek, anane
diwal (... Afg.; İr.) duvar
diwana (Afg.; İr.) din yoluna girip manevi dünyaya yönelen kişi
dobbäzi (Afg.; İr.) futbol
dolene (Afg.; İr.) alıç ağacı
dompay (Afg.; İr.) dış fırçası

domsiya (Afg.; İr.) bir pirinç türü
dost (Afg.; İr.) dost, arkadaş
duzah (Afg.; İr.) tuzak
duşman (Afg.; İr.) düşman
düdetüw (Afg.; İr.) tüttürmek
dünyadan keşüw (Afg.; İr.) dünyadan geçmek, ölmek
dür³ 3. (Afg.; İr.) akın, yırcı
dürbey (Afg.; İr.) dürbün
dürmän (Afg.; İr.) kursaktaki çocuk
dür şayır (Afg.; İr.) alaylı ozan
dütetüw (Afg.; İr.) tüttürmek
dıbıs (Afg.; İr.) ses

E

emir (Afg.; İr.) ömür
ene² (Afg.; İr.) işte
ependi (Afg.; İr.) saf, iyi kalpli
erteşe buzaq (Afg.; İr.) erken doğan buzağı
erteşi (Afg.; İr.) erken doğan kuzu
eteki köylek (Afg.; İr.) etek
ehlas (Afg.; İr.) iyi niyet, samimiyet
eşek (... Afg.; İr.) eşek

J

jaba (... Afg.; İr.) küçük yılkı
jayma⁴ 1. (Afg.; İr.) ete katılan hamur
jayma nan¹ 4. (Afg.; İr.) yağ katmadan kazana yapıştırılan ekmek
jaqı 4. (Afg.; İr.) yapağı
jamaldat² 2. (Afg.; İr.) atın boğazının şişip ağrması
jamnaq (Afg.; İr.) bir çeşit havlu
jampo² (Afg.; İr.) bilgili, söz ustası kişi
jarğa² 3. (Afg.; İr.) nasıbay koyulan kutu, kap
jarlı biyday (Afg.; İr.) temizlenmemiş buğday
jaruw² (Afg.; İr.) kapmak, ısırma

jawlıq¹ 4. (Afg.; İr.) kırmızı renk dışında gelinlerin, kadınların taktığı başörtüsü

jängü (Afg.; İr.) bilezik

jäwzä (Afg.; İr.) mayıs ayı

jäwriş // jäwris (Afg.; İr.) süpürge

jegde baw (Afg.; İr.) düğme dikilecek deliğin yerine kullanılan ilik

jejde (... Afg.; İr.) gömlek

jer üy (Afg.; İr.) tek katlı ev

juwa² (... Afg.; İr.) soğan

juqa kewiş (Afg.; İr.) mest

jumırıq muş (Afg.; İr.) yumruk

jülip (Afg.; İr.) bir tür su kanalı, arık

jıǵıtuw (Afg.; İr.) yıkmak

jılan balıq (Afg.; İr.) yenmeyen bir balık türü

jıltır mata (Afg.; İr.) dansçılar için dikilen kıyafetlerin kumaşı

jırmaq (Afg.; İr.) bir tür bot

Z

zaman (Afg.; İr.) zaman, vakit

zambır (Afg.; İr.) yabani arı

zardalı 2. (Afg.; İr.) kayısı, kuru kayısı

zäyt (Afg.; İr.) kör, âmâ

zäk¹ (... Afg.; İr.) nem, nemli

zämestan (Afg.; İr.) kış

zärip (Afg.; İr.) sakat

zulfirani (Afg.; İr.) tişört

zurfaran (Afg.; İr.) kadın (üst) iç çamaşırı

zın² (Afg. İr.) kuyu

İy

iyakşal (Afg.; İr.) buzdolabı

iyılan qıluw (Afg.; İr.) haber vermek

iytbalıq (Afg.; İr.) küçük cins tatlı su balığı

iyule (Afg.; İr.) kapı menteşesi

K

- kaka (Afg.; İr.) 1. baba 2. enişte
kampani (Afg.; İr.) halıfleks
kampol (Afg.; İr.) battaniye
kaşaşi (Afg.; İr.) bir tür halı
kâbutar (Afg.; İr.) güvercin
käd (Afg.; İr.) mantar
kälkin (Afg.; İr.) bir çeşit pencere
kärgär (Afg.; İr.) bekçi
kärnäy (Afg.; İr.) semaver bacası
kätän (Afg.; İr.) kalın, parlak kumaş
kätär bändä (Afg.; İr.) kadın kemeri
käwi (Afg.; İr.) uzun biçimde yetişen bir lahana türü
kedeysi (Afg.; İr.) dilenci
keler belbew // kemer belbew (Afg.; İr.) erkek kemeri
kenep 2. (Afg.; İr.) 50-60 kg hacme sahip bir tür kap
keneş (Afg.; İr.) takke
kenje (... Afg.; İr.) erken doğan kuzu
kep¹ (Afg.; İr.) valiz
kepe¹ 3. (Afg.; İr.) kulübe
kepeş (... Afg.; İr.) takke, başlık
kepsen (Afg.; İr.) tahıl olgunlaşmaya başladığında ilk gelen kişiye verilen pay
kermen kawın (Afg.; İr.) şifa niyetine yenen kavun
kesek 1. (Afg.; İr.) kerpiç
ketexana (Afg.; İr.) tavuk kümesi
kewiş 2. (Afg.; İr.) ayakkabının genel adı 3. (Afg.; İr.) lastik ayakkabı 4. (Afg.; İr.) topuklu ayakkabı
keşüw³ (... Afg.; İr.) geçmek. *Sağat ekiden bolsa bes daqqa (minut) keşti* “Saat ikiyi beş geçiyor”
kibrit (Afg.; İr.) kibrit
kilä (Afg.; İr.) muz
kip (Afg.; İr.) en küçük çanta çeşidi
közenek¹ (... Afg.; İr.) küçük tahta kâse

- köz qarağı (Afg.; İr.) göz bebeği
kök burış (Afg.; İr.) tatlı yeşil biber
kökturıbi (Afg.; İr.) bir turp türü
kölbew (Afg.; İr.) büyümek, yaşlanmak
köpek (Afg.; İr.) it
köpşik¹ 2. (Afg.; İr.) küçük minder
körpeşe 2. (Afg.; İr.) büyük yorgan
kösin (Afg.; İr.) 1. bir kabak çeşidi 2. bir soğan çeşidi
küze¹ 3. (Afg.; İr.) kiremit. *Küzemen jabilğan tamdar äli de turıptı eken dâ* “Kiremitle kapatılan çatılar hâlâ duruyormuş ya”
kuzey (Afg.; İr.) kuzey
küyük külşe (Afg.; İr.) kurabiye
küme¹ 2. (Afg.; İr.) büyük kulübe
kümüt (Afg.; İr.) elbise dolabı
küre 2. (Afg.; İr.) bir yaşını doldurmuş eşek
kire ber (Afg.; İr.) sofa
kiripmiş (Afg.; İr.) kerpiç
kişälä (Afg.; İr.) patates
- Q**
- qabuli palaw (Afg.; İr.) bir çeşit pilav
qabırtqa (... Afg.; İr.) kaburga
qabırşaq¹ (Afg.; İr.) kontrplak, tahta
qadim (Afg.; İr.) eski
qazaq (Afg.; İr.) yünden dokunan kazak
qazan³ (Afg.; İr.) 1. kazan 2. tabak
qayme (Afg.; İr.) çatı
qaytuw (Afg.; İr.) gelmek, dönmek
qal (Afg.; İr.) dinî unvan 1. Kerbela’yı ziyaret edenlere verilen dinî unvan 2. Juma molla – Kabil’deki merkez camiinde 13 yıl aralıksız Cuma Namazı kılan kişiye verilen dinî unvan
qalandar¹ (Afg.; İr.) nakliyatçı, yük taşıyıcı
qalandar³ (Afg.; İr.) uysal, sessiz
qalantar (Afg.; İr.) köy muhtarı
qalem şayır (Afg.; İr.) mektepli ozan

- qamır² (... Afg.; İr.) ete koyulan hamur
qapalaw² (Afg.; İr.) kapanmak
qapıluw 3. (Afg.; İr.) gecikmek
qaraquyıq (Afg.; İr.) çok pahalı bir pirinç çeşidi
qara may² (Afg.; İr.) ayçiçek yağı, bitkisel yağ
qaramasa (... Afg.; İr.) kara sinek
qaraturşek (Afg.; İr.) kavunun kaynatılıp un karıştırıldıktan sonra kurutulmasıyla yapılan bir yemek çeşidi
qaratis (Afg.; İr.) beş yaşındaki deve
qarşın¹ 2. (Afg.; İr.) halıdan dokunmuş heybe
qarışuw (Afg.; İr.) kız alıp vererek başka bir halkla karışmak
qasqa tis 1. (... Afg.; İr.) beş yaşındaki deve
qatıq 2. (... Afg.; İr.) yoğurt
qawıs² (Afg.; İr.) kasım ayı
qaşaqaş (Afg.; İr.) kaçak
qaşaqpır (Afg.; İr.) kaçakçı
qaşar² (Afg.; İr.) iki yaşındaki dişi sığır
qodereñ (Afg.; İr.) yabani buğday
qoqpaw (Afg.; İr.) korkmamak
qol² (Afg.; İr.) turp
qolaralıq (Afg.; İr.) kül tablası
qolbastıq (Afg.; İr.) komutan
qol zambır (Afg.; İr.) bal arısı
qol ilgek (Afg.; İr.) kıyafet üzerindeki nakış
qonşı (Afg.; İr.) komşu
qormal (Afg.; İr.) bekçi
qorşın (Afg.; İr.) heybe
qoşlaw (Afg.; İr.) hoşlanmak, beğenmek, sevmek
quvırma (Afg.; İr.) et kavurması
quvırmaş 2. (Afg.; İr.) buğday ve mısırın kavrulmasıyla yapılan bir yemek çeşidi
qudağay (... Afg.; İr.) kadın dünür
qulaq⁴ (... Afg.; İr.) pamuk kozasının pamuk bulunan her bir kısmı

qulak¹¹ (Afg.; İr.) bir tür mantı
qumır³ 2. (Afg.; İr.) büyük testi
qutı şalbar (Afg.; İr.) takım elbise
qızıl biyday (Afg.; İr.) bir buğday türü
qızıl jalañaş (Afg.; İr.) elbisesiz, çıplak
qızıl turırbı (Afg.; İr.) bir turp türü
qızıl tut (Afg.; İr.) çilek
qıral (Afg.; İr.) padişah
qırıqqabat (Afg.; İr.) bir lahana türü

L

laqat / lākāt (Afg.; İr.) gerdanlık, kolye
livan (Afg.; İr.) bardak
lüle (Afg.; İr.) soba bacası

M

mağzaman (Afg.; İr.) Arıstanbab'ın soyundan gelenlere verilen ad
mağzı källä (Afg.; İr.) beyin
maylaw (Afg.; İr.) yağ koymak
maylıq² 1. (Afg.; İr.) yağlık, peşkir
maqış (Afg.; İr.) bekçi
maldar (Afg.; İr.) 1. çoban 2. hayvan ticareti yapan kişi
malta² (Afg.; İr.) portakal
mamaday (Afg.; İr.) büyük, yaşlanmış
mantu (Afg.; İr.) mantı
mañğıl (Afg.; İr.) 1. kova 2. bardak 3. üstüne köz koymaya yarayan kap
mañlay (... Afg.; İr.) alın
marmışan (Afg.; İr.) tilkiden biraz daha küçük ehlileştirilmiş bir hayvan türü
mäjāwir (Afg.; İr.) kahverengi
mäjme (Afg.; İr.) bir çeşit tabak
märd (Afg.; İr.) 1. tereyağı 2. margarin
meywa (Afg.; İr.) meyve
meyiz (Afg.; İr.) alçak masa
meke köje (Afg.; İr.) mısırdan yapılan bir çeşit yemek

memme (Afg.; İr.) pınar
merketsağana (Afg.; İr.) türbe
mehr (İr.) kazan
monto (Afg.; İr.) pelerin
mordäd (İr.) ağustos ayı
morja² (... Afg.; İr.) soba bacası
muz (Afg.; İr.) muz
murappa (Afg.; İr.) reçel
mustacağ etüw // mustajab (Afg.; İr.) kabul etmek
müki jügeri (Afg.; İr.) mısır
müşqap (Afg.; İr.) tabak
müşlâw (Afg.; İr.) hazırlamak
mıq (... Afg.; İr.) mih, iri çivi

N

nazar bende (Afg.; İr.) esir, tutsak, tutuklu
nayza laqtıruw (Afg.; İr.) ip cambazının ip üzerinde oynaması
naşqop (Afg.; İr.) şeker tabağı
näqoş (Afg.; İr.) razı olmayan
nämärt (Afg.; İr.) iki yüzlü, sözüne güvenilmez (kişi)
nänä (Afg.; İr.) nane
näf (Afg.; İr.) gaz yağı
nähan (Afg.; İr.) balığın genel adı
neduris (Afg.; İr.) yanlış, doğru olmayan
nimşa (Afg.; İr.) erkeklerin ve kadınların giydiği yensiz gömlek
nuşänbä (Afg.; İr.) emzik

O

oğan (Afg.; İr.) kartal
oydaw (Afg.; İr.) gezmek, sefere çıkmak
oqınuw (Afg.; İr.) saymak, hesaplamak
oramal³ (Afg.; İr.) kızıl başörtüsü, sadece kızların kullandığı başörtü
orılmağan jer (Afg.; İr.) sürülmeden kalan toprak
otaşkür // ätäşkir (Afg.; İr.) maşa

Ö

ökşem kewiş (Afg.; İr.) bir çeşit ayakkabı
öñirşek (Afg.; İr.) kıymetli taşlardan oluşan bir gerdanlık türü
örük (Afg.; İr.) kuru kayısı
ösimdiktin aqbası // balıqköz (Afg.; İr.) yabani ot
öten (Afg.; İr.) vatan

P

pazarlaw (Afg.; İr.) ticaret yapmak
payre (Afg.; İr.) bekçi
paywan jiyde (Afg.; İr.) iri iğde
paywan tut (Afg.; İr.) beyaz renkli dut
paxta (... Afg.; İr.) pamuk
paşa (Afg.; İr.) sivrisinek
paya 1. (... Afg.; İr.) buğday, darı vb. toplandıktan sonra kalan artıklar,
sap vb. 3. (... Afg.; İr.) pamuk, buğday sapı
päk (Afg.; İr.) küçük taşları özel olarak hazırlanan deliklere parmakla
vurup sokmak kaydıyla oynanan oyun
pädevono (Afg.; İr.) karpuz
pänjärä pärdäsi (Afg.; İr.) perde
pänjere (Afg.; İr.) tabak
pänjüwäy (Afg.; İr.) çatal
päster (Afg.; İr.) yazılı olmayan kurallara (âdet, gelenek görenek vb.)
karşı çıkanlarla mücadele eden hukuk organları çalışanları
pättäk / päştän (Afg.; İr.) yabani güvercin
pätir (... Afg.; İr.) ince ekmek
päşexana (Afg.; İr.) sineklerden korunmak için ince kumaştan yapılan
sineklik, cibinlik
päşimşi (Afg.; İr.) yük toplayan kişi
piyran köylek (Afg.; İr.) yensiz gömlek
pora-pora (Afg.; İr.) çeşit çeşit, her türlü
posta (Afg.; İr.) arkaya dayanmak için istifade edilen küçük yastık
postın (... Afg.; İr.) deriden yapılan ve sıcak tutan iç kıyafet
poştı (Afg.; İr.) yastık
pöstek (Afg.; İr.) alta sermek için kullanılan koyun derisi

puwdır (Afg.; İr.) çamaşır yıkamada kullanılan soda
puş (Afg.; İr.) kuş tüyü yastık
purtıqal (Afg.; İr.) portakal
pülāk (Afg.; İr.) çukur bir yere para koyularak oynanan oyun
pışıq² (... Afg.; İr.) kedi
piste² 2. (Afg.; İr.) dağda yetişen ağaç ve meyvesi

R

raqam-raqam (Afg.; İr.) yavaş yavaş, sakin sakin
rapiyda // räpiyda (Afg.; İr.) tandırda ekmek pişirirken kullanılan
eldivene benzer pamuklu ve yuvarlak biçimli kumaş
rānçin (Afg.; İr.) şimşek
rānçin kāmīn (Afg.; İr.) yeşil renk
rozğar (Afg.; İr.) 1. hayat, yaşam 2. gündelik yaşam için gerekli olan para
ruw-soyat (Afg.; İr.) soyadı

S

sabasuw (Afg.; İr.) savaşmak
sadaqa quran (Afg.; İr.) vefat eden kişi için verilen yemekte okunan
kuran
sazdaw¹ (Afg.; İr.) tamir etmek, düzeltmek
saz kelūw (Afg.; İr.) denk düşmek, yeri gelmek
saqa tut (Afg.; İr.) karadutun bir türü
salamāleykum qıluw (Afg.; İr.) selamlaşmak
salı² 2. (Afg.; İr.) pirinç sapı
salım² (Afg.; İr.) hamurun inceltilip üzerine et koyulmasıyla yapılan
bir yemek türü
samar 3. (... Afg.; İr.) leğen
sarapşı (Afg.; İr.) döviz bürosunda çalışan kişi
sartegelek (Afg.; İr.) küçük bir kavun türü
satımaw (Afg.; İr.) satmamak
saf qıluw (Afg.; İr.) tesviye etmek
säbet (Afg.; İr.) ağ çantası
säbzi (Afg.; İr.) sebze
sād (Afg.; İr.) küçük arık
säk (Afg.; İr.) çok büyük bir çanta çeşidi

- sändip 2. (Afg.; İr.) ince ipek kumaş
säniye (Afg.; İr.) saniye
sätil 2. (... Afg.; İr.) bir çeşit kova
sedyka şalbar (Afg.; İr.) takım elbise
serbez (Afg.; İr.) asker
seske (Afg.; İr.) kuşluk vakti
seslenüw (Afg.; İr.) bağırmaq, öfkelenmek
sıyır (Afg.; İr.) sarımsak
sobıq¹ 1. (... Afg.; İr.) mısırın taneli baş kısmı
sonday-aq şaştabaq (Afg.; İr.) saça takılan değerli süs eşyası
sonçalı (Afg.; İr.) o kadar, onca, öyle
soñırağ (Afg.; İr.) sonra
soraw¹ (... Afg.; İr.) istemek
soson (Afg.; İr.) sonra
sowbet qılmaq (Afg.; İr.) sohbet etmek
suwal (Afg.; İr.) soru
suwalğış (Afg.; İr.) misafirhanelerde, otellerde su ihtiyacını karşılayan kişi
suwuğ (Afg.; İr.) soğuk
supı¹ (... Afg.; İr.) sofu
surpa (Afg.; İr.) çorba
sudiger (... Afg.; İr.) sürülmüş yer
süz (Afg.; İr.) söz
süzbe palaw (Afg.; İr.) bir pilav çeşidi
süzüw³ (Afg.; İr.) giymek?
sümelek² 2. (Afg.; İr.) dinî bayramları karşılarken buğdayın uzun süre kaynatılmasıyla yapılan yemek türü
süt burış 2. (Afg.; İr.) pirincin sütle pişirilmesiyle yapılan bir yemek türü
sütün (Afg.; İr.) taşıyıcı kolon
süçjik burış (Afg.; İr.) dolmalık biber
sızuw² (... Afg.; İr.) yazmak
sımkepkir (Afg.; İr.) süzgeç
sirke belbew (Afg.; İr.) gümüş kemer

T

- tağara (... Afg.; İr.) içinde çamaşır yıkanan kap
taza² (Afg.; İr. ...) taze
tayqar (... Afg.; İr.) iki yaşındaki eşek
taylaw (Afg.; İr.) bırakmak, atmak
taqşım qıluw (Afg.; İr.) bölüştürmek
tam¹ (Afg.; İr.) elle dökülen kerpiçten yapılan ev
tam ağaşı (Afg.; İr.) evin tepesine (çatısına) konulan ağaç, mertek
tam kepe (Afg.; İr.) yerin kazılmasıyla yapılan ev
tana¹ (İr. ...) altı aydan bir yaşa kadarki inek yavrusu, düve
tannur (Afg.; İr.) tandırda pişirilen ekmek
tapa¹ (Afg.; İr. ...) içinde ekmek pişirilen kap, tava
tap-tamız (Afg.; İr.) tertemiz
tarbız (Afg.; İr.) karpuz
tarom (Afg.; İr.) kokulu pirincin en iyi cinsi
tastıñ pãresindey (Afg.; İr.) hamarat, işinin ehli
tawtaylaq 2. (Afg.; İr.) zürafa
taxıt (Afg.; İr.) minber
täben (Afg.; İr.) tavada pişirilen ekmek türü
täjit qıluw (Afg.; İr.) saygı göstermek, hürmet etmek
täktäk (Afg.; İr.) yabani buğday
tärä (Afg.; İr.) bir çeşit salatalık
telpek 3. (Afg.; İr.) kulaklı şapka
teñge oyun (Afg.; İr.) düz duvara bozuk para atılarak oynanan oyun
torkekpır (Afg.; İr.) süzgülü
tormata (Afg.; İr.) gazlı bez
toton (Afg.; İr.) tütün
tört közi toqsan túsüw (Afg.; İr.) özlemek
tufan (Afg.; İr.) rüzgâr
turıp (... Afg.; İr.) şalgam
tutberüw (Afg.; İr.) tutmak, tutuvermek
tüz jar (Afg.; İr.) tüccar
tüymeli tiyrahap (Afg.; İr.) önlük

türükpen saxıra jeli (Afg.; İr.) bir rüzgâr türü
tımıra (Afg.; İr.) sonbahar

U

uzınmurın (Afg.; İr.) mersin balığı
urpaq1 2. (... Afg.; İr.) kepek

Ü

üzben 2. (Afg.; İr.) hamur, ete koyulan hamur
üzben qamır (Afg.; İr.) ete koyulan hamur
üzbew² (Afg.; İr.) meyve vermemek
üzeŋgi (Afg.; İr.) merdiven
üş aylıq biyday (Afg.; İr.) bir buğday çeşidi

X

xakem (Afg.; İr.) vali, idareci, yönetici
xaqiykät (Afg.; İr.) hakikat
xalif (Afg.; İr.) sahabe
xamet (Afg.; İr.) saray
xana (Afg.; İr.) 1. ev 2. oda
xasaqa tut (Afg.; İr.) karadutun bir türü
xaseke jiyde (Afg.; İr.) küçük bir iğde türü
xatın xabar (Afg.; İr.) yalan haber, dedikodu
xäd (Afg.; İr.) aralık ayı
xerap qılmaq (Afg.; İr.) yok etmek
xole (Afg.; İr.) havlu
xop dew / xoptaw (Afg.; İr.) uygun görmek, kabul etmek
xordäd (Afg.; İr.) haziran ayı
xuwd (Afg.; İr.) şubat ayı

H

hazne (Afg.; İr.) hazine
halta (Afg.; İr.) çanta

Ç

çarq (Afg.; İr.) 1. doğu 2. el arabası 3. tekerlek
çälâw (Afg.; İr.) pilav
çıra // çıra (Afg.; İr.) çıra

Ş

- şaparqat (Afg.; İr.) bir tür divan
şapıldaq kewiş (Afg.; İr.) terlik
şaştabaq (Afg.; İr.) saça takılan değerli süs eşyası
şälep-şälep (Afg.; İr.) şöyle böyle
şer² (Afg.; İr.) dut, kırmızı renkli bir dut türü
şolpı 1. (... Afg.; İr.) süzgeç, kevgir
şorba (Afg.; İr.) çorba
şot² 2. (Afg.; İr.) ağaç kesme aleti
şuğıldaw (Afg.; İr.) gürültü yapmak
şüyşe¹ (Afg.; İr.) cam şişe
şüyşe² (Afg.; İr.) mumluk, cam şamdan
şükürät (Afg.; İr.) bir şeker çeşidi
şüşik (Afg.; İr.) 1. bir şeker çeşidi 2. lezzetli yemekler için kullanılan söz
şırt qarañğı (Afg.; İr.) kapkaranlık
şırşayı (Afg.; İr.) beyazımsı kırmızı
şibit (Afg.; İr.) dereotu
şikirä² (Afg.; İr.) küçük oğlak
şirew (Afg.; İr.) dolmak

I

- ızalanuw // ıza boluw (Afg.; İr.) özlemek
ıqpıl (... Afg.; İr.) etki, tesir
ıs / ıssı (Afg.; İr.) sıcak

İ

- ilägän (Afg.; İr.) 1. el yıkama leğeni 2. yayvan kâse 3. semaver altına koyulan tepsi
ildirik¹ (Afg.; İr.) 1. kapı mandalı 2. kulp
ildirik² (Afg.; İr.) düğme
iñkäl (... Afg.; İr. ...) ete koyulan hamur
iñkäl jazğış (Afg.; İr.) ekmek yayma tahtası

Ya

- yaqañqap (Afg.; İr.) erkeklerin giydiği, uzunluğu dizi geçen, kaftana benzer gömlek

3. İran Kazak Ağzının Söz Varlığı Üzerine Tespitler ve Değerlendirmeler

Kazak dilinin ağızlar sözlüğünde İr. kısaltmasıyla kayda geçen ve Kazak Kiril alfabesine göre alfabetik sırayla listelediğimiz kelimeler üzerine şu değerlendirmeleri yapabiliriz:

İran'a göç eden Kazakların dilinde Oğuzca kökenli kelimelere rastlanmaktadır. Bunda İran'ın Gülistan eyaletinde yaşayan yoğun Türkmen nüfusunun etkisi olabileceği gibi İran Kazaklarının çıkış noktası olan ve bir zamanlar Kırgızlar ile Türkmenlere ev sahipliği yapan Mangışlak bölgesinin de payı olabilir. Nitekim bugün Batı Kazakistan eyaletine bağlı Mangışlak bölgesinde yaşayan Kazakların dilinde de Oğuzca unsurlara rastlanmaktadır. S. Omarbekov'un *Kazaktın Avızeki Tilindegi Jergilikti Ereşselikter* adlı eserinde Oğuzca kökenli gramer yapıları ve söz varlığı dikkat çekicidir. Bu unsurlar, sözlü Kazak edebiyatının eserleri olan 15-18. yüzyıllar arasında yaşamış Batı Kazakistanlı akınların dilinde de görülür. R. Karuts, *Mangışlaktaki Türkmen ve Kırgızlar* adlı eserinde bölge tarihindeki Türkmen varlığını delilleriyle ortaya koymuştur. Bu durumda ortaya bir soru/sorun çıkmaktadır: Bugün İran Kazaklarının dilinde karşılaşılan Oğuzca unsurlar, Gülistan eyaletindeki Türkmen nüfusla olan etkileşimden mi kaynaklanmaktadır yoksa İran'a Mangışlak'tan göç eden Kazaklar bu unsurları Mangışlak'ta tarihî bağları olan Türkmenlerin dilinden etkilenme neticesinde mi almışlardır? Hatta İran'a Afganistan üzerinden göç eden Kazakların dili, Afganistan'ın kuzeyindeki Özbek ve Türkmen varlığından ne kadar etkilenmiştir? Bu soruların cevabını vermek şimdilik güçtür. Biz bugün İran Kazak ağzında kullanılan ve Oğuzlar tarafından tercih edilen kelimeleri şöyle bir tablo ile gösterebiliriz:

Tablo 1: Oğuz Grubu Türk Lehçeleri ile İran Kazak Ağzının Ortak Söz Varlığı

İran Kazak Ağzı ve Kazak Türkçesi		Oğuz Grubu Türk Lehçeleri		
İran Kazak Ağzı	Kazak Türkçesi	Türkmen Türkçesi	Azerbaycan Türkçesi	Türkiye Türkçesi
açar (Sarıbayev, 2005)	kilt, aşqış (Januzakov, 2008)	açar (Hamzayeva, 1962)	açar (Akdoğan, 1999)	anahtar (Akalin, 2011)
añla- (Sarıbayev, 2005)	tüsin- (Januzakov, 2008)	añla- (Hamzayeva, 1962)	anla- (Akdoğan, 1999)	anla- (Akalin, 2011)
atqı (Sarıbayev, 2005)	şarf, moyınorağış (Januzakov, 2008)	şarf (Hamzayeva, 1962)	atğı (Akdoğan, 1999)	atkı (Akalin, 2011)

bäjär- (Sarıbayev, 2005)	orında-, atqar- (Januzakov, 2008)	becer- (Hamzayeva, 1962)	bécer- (Akdoğan, 1999)	becer- (Akalin, 2011)
dayı (Sarıbayev, 2005)	nağşaı (ağa) (Januzakov, 2008)	dayı (Hamzayeva, 1962)	dayı	dayı (Akalin, 2011)
güney (Sarıbayev, 2005)	oñtüstik (Januzakov, 2008)	güney (Hamzayeva, 1962)	günéy (Akdoğan, 1999)	güney (Akalin, 2011)
qarış- (Sarıbayev, 2005)	aralas- (Januzakov, 2008)	garış- (Hamzayeva, 1962)	garış- (Akdoğan, 1999)	karış- (Akalin, 2011)
qonşı (Sarıbayev, 2005)	körşi (Januzakov, 2008)	goñşı (Hamzayeva, 1962)	gonşu (Akdoğan, 1999)	komşu (Akalin, 2011)
keş- (Sarıbayev, 2005)	öt- (Januzakov, 2008)	geç- / öt- (Hamzayeva, 1962)	kéc- / öt- (Akdoğan, 1999)	geç- (Akalin, 2011)
köpek (Sarıbayev, 2005)	iyt (Januzakov, 2008)	köpek / it (Hamzayeva, 1962)	köpek / it (Akdoğan, 1999)	köpek / it (Akalin, 2011)
kuzey (Sarıbayev, 2005)	soltüstik (Januzakov, 2008)	guzay (Hamzayeva, 1962)	guzéy (Akdoğan, 1999)	kuzey (Akalin, 2011)
tutber- (Sarıbayev, 2005)	usta- / ustay ber- (Januzakov, 2008)	tut- (Hamzayeva, 1962)	tut- (Akdoğan, 1999)	tut- (Akalin, 2011)
ruw-soyat (Sarıbayev, 2005)	jön / tek / familiya (Januzakov, 2008)	familiya (Hamzayeva, 1962)	familiya (Akdoğan, 1999)	soyadı (Akalin, 2011)

İran'ın resmî dili ve İran'daki tek eğitim dili Farsçadır. Kazaklar ana dillerinde eğitim olanağı bulamadıkları için Kazakça sadece Kazaklar arasında konuşulmaktadır. Dolayısıyla Fars kültürü baskın bir kültür olduğu için buradaki Kazakların dilini etkilemekte; çağdaş Kazak Türkçesinde Türkçe kökenli olan bazı kelimelerin dahi yerini İran Kazaklarının ağzında Farsça kökenli kelimelerin aldığı görülmektedir. İran Kazaklarının dilindeki Farsça kökenli kelimelerin oranı bir hayli fazladır. Bunu bir tablo ile şöyle örneklendirebiliriz:

Tablo 2: İnan Kazak Ağzında Farsça Kökenli Kelimeler

Türkiye Türkçesi	Kazak Türkçesi	İnan Kazak Ağzı	Farsça
tanıdık (Akalm, 2011)	tanıs (Koç, 2003)	aşına (Sarıbayev, 2005)	آشنا
ceviz (Akalm, 2011)	jaŋğaq (Januzakov, 2008)	gerdü (Sarıbayev, 2005)	گردو
vişne (Akalm, 2011)	şiye (Januzakov, 2008)	giläs / giles / gilos (Sarıbayev, 2005)	گیلاس
dakika (Akalm, 2011)	minut (Januzakov, 2008)	daqqa (Sarıbayev, 2005)	دقیقه
buzdolabı (Akalm, 2011)	toŋazıtqış (Januzakov, 2008)	iyakşal (Sarıbayev, 2005)	یخچال
eski (Akalm, 2011)	eski (Januzakov, 2008)	qadim (Sarıbayev, 2005)	قدیمی
sebze (Akalm, 2011)	kökönis (Januzakov, 2008)	säbzi (Sarıbayev, 2005)	سبزی
havlu (Akalm, 2011)	sülgi (Januzakov, 2008)	xole (Sarıbayev, 2005)	ملوح
kış (Akalm, 2011)	kıs (Januzakov, 2008)	zämestan (Sarıbayev, 2005)	زانتسمز

Genel Türkçe /ç/ sesinin Kazak Türkçesinde /ş/ ile, genel Türkçe /ş/ sesinin ise Kazak Türkçesinde /s/ ile karşılandığı bilinmektedir. “Türk dilinin ilk yazılı metinlerinden itibaren aslı /ç/ sesinin varlığı bilinmektedir. ç > ş değişiminin ilk örneklerine sınırlı sayıda olmakla birlikte *Divānu Lügati’l-Türk*’te rastlanmaktadır. Yani yazılı metinlerden tespit edilebildiği kadarıyla bu değişimin tarihi 11. yüzyıla kadar gitmektedir” (Petek, 2020). Modern Kazak Türkçesinde /ş/ ile kayda geçmesi gereken bazı sözlerde aslı /ç/ sesinin korunduğu sınırlı sayıda örnekler de vardır. İnan Kazaklarının dilindeki Türkçe kökenli kelimelerde ve eklerde modern Kazak Türkçesinde olduğu gibi ç > ş değişimi gözlenebilir: “aqrşaq, aldawış, ayaqşı / jârdemşi, gügirt şöp, erteşe buzaq, erteşi, kedeyşi, keş-, köpşik, körpeşe, qabırşaq, qaşaqaş, qaşaqpır” vb. Ancak Türkçe kökenli “sonçalı” kelimesinde bu değişim görülmez.

“Böyle bir değişim çağdaş Kazakçada alıntı kelimelerde görünmez ancak eski zamanda giren alıntılarda böyle bir değişim söz konusudur” (Adilov, 2018). İnan Kazaklarının diline Farsçadan geçmiş olan ve “buzdolabı” anlamına gelen “iyakşal” kelimesinde bu değişim görülür. Ancak “çadira, çarq, çälw” ve “çira/çıra” kelimelerinde böyle bir değişim söz konusu değildir.

Türkçe kökenli kelimelerde “Bazı özel durumlar -aykırılışma- neticesinde ortaya çıkmış olmakla birlikte $\text{ş} > \text{s}$ değişiminin ilk örneklerine de *Divânu Lugati 'l-Türk*'te rastlıyoruz” (Petek, 2020). İran Kazakları ağzında hem Türkçe kökenli kelimelerde hem de alıntı kelimelerde $\text{ş} \sim \text{s}$ değişimi çağdaş Kazak Türkçesine göre çok azdır. Bunun tek örneği “jâwriş // jâwris” kelimesidir; bu kelimenin de hem /ş/li hem de /s/li varyantı mevcuttur. Türkçe kökenli “qarış-, qonşı, eşek, pışık” örneklerinde de bu değişim görülmez. /ş/ sesinin korunduğu alıntı kelimeler arasında “atışzat, aşına, âteşkir, âtişqutı // âtişzat, gardenpeş, gâşnök, dür şayır, kişälä, marmışan, nuşänbä” vb. gösterilebilir.

İran Kazakları ağzındaki gerek Türkçe kökenli kelimelerde gerekse alıntı kelimelerde modern Kazak Türkçesinde olduğu gibi -bazı istisnalar dışında- $\text{ç} \sim \text{ş}$ ve $\text{ş} \sim \text{s}$ değişimlerinin kurallı ve düzenli bir şekilde görülmemesinin sebebi söz konusu kelimelerin dile geç bir dönemde girmesidir.

Arapça ve Farsçadan alınan kelimelerde kelime başı /x-/ sesi modern Kazak Türkçesinde ya /q-/ sesi ile karşılaşılır ya da düşer. Bazen de eğer ilk hecede /a/ ünlüsü var ise kelime başı /x-/ sesi düşer ve /a/ sesi yerini /ä/ sesine bırakır. Kelime içi ve sonunda da /x/ sesi yerini /q/ sesine bırakır. Ancak İran Kazaklarının dilinde bu değişiklikler görülmez. Bununla birlikte modern Kazak Türkçesinin söz varlığında olmayıp İran Kazak ağzında kullanılan, kelime başı /x-/ sesi ile başlayan başka kelimeler de mevcuttur: xalif, xamet, xerap qılmaq, xole vb.

Edebî Kazak Türkçesinde Arapçadan alınan ve bünyesinde /f/ sesi barındıran kelimelerde bu ses /p/ye dönüşür. Ancak İran Kazaklarının dilinde bir örnekte bu değişim görülmez: äftä (Sarıbayev, 2005).

Tablo 3: Alıntı Kelimelerdeki Fonetik Değişimler/Tercihler

Alıntı Kelimelerdeki Fonetik Değişimler/Tercihler	
Kazak Türkçesinde	İran Kazak Ağzında
$\text{ç} \sim \text{ş}$	
şıraq “çıra” (Januzakov, 2008)	çıra / çıra (Sarıbayev, 2005)
$\text{ş} \sim \text{s}$	
sorpa “çorba” (Januzakov, 2008)	şorba / surpa (Sarıbayev, 2005)
$\text{x-} \sim \text{h-} \sim \text{q-} \sim \text{Ø}$	
äkim “yönetici, idareci” (Januzakov, 2008)	xakem (Sarıbayev, 2005)

qazına “hazine” (Januzakov, 2008)	hazne (Sarıbayev, 2005)
aqıyqat (Januzakov, 2008)	xaqıyqät (Sarıbayev, 2005)
maqta “pamuk” (Januzakov, 2008)	paxta (Sarıbayev, 2005)
taq (Januzakov, 2008)	taxıt (Sarıbayev, 2005)
qalta (Januzakov, 2008)	halta (Sarıbayev, 2005)
f ~ p	
apta “hafta” (Januzakov, 2008)	äftä (Sarıbayev, 2005)

Tablo 4: Türkçe Kökenli Kelimelerde Fonetik Değişimler/Tercihler

Türkçe Kökenli Kelimelerde Fonetik Değişimler/Tercihler	
ç ~ ş	
sonşama, sonşalıqtı (Januzakov, 2008)	sonçalı (Sarıbayev, 2005)
ş ~ s	
eşek (Januzakov, 2008)	eşek (Sarıbayev, 2005)
mısıq “kedi” (Januzakov, 2008)	pışık (Sarıbayev, 2005)

Dil bilimin önemli konularından biri de anlam bilim başlığı altında ele alınan anlam değişimleridir. Yaklaşık yüz yıldır ayrı bir coğrafyada konuşma dili olarak kullanılan İran Kazak ağzında bazı kelimelerin anlamlarının standart Kazak Türkçesinden farklı olduğu tespit edilmiştir:

Tablo 5: Anlam Değişmesine Uğrayan Kelimeler

Anlam Değişmesine Uğrayan Kelimeler		
Kelime	Kazak Türkçesinde	İran Kazak Ağzında
ızalanuw / ıza boluw	öfkelenmek, sinirlenmek (Januzakov, 2008)	özlemek (Sarıbayev, 2005)
jer üy	bahçeli müstakil ev (Januzakov, 2008)	tek katlı ev (Sarıbayev, 2005)
taq (Kzk.) / taxıt (İr. Kzk.)	taht (Januzakov, 2008)	minber (Sarıbayev, 2005)

Çağdaş Kazak Türkçesinde bazı yapım ekleri ile isim çekim eklerinin ünsüz uyumuna bağlı olarak birden çok fonetik varyantının olduğu bilinmektedir. Benzeşmenin gerçekleşebilmesi için gerekli olan koşullar aşağıda bir tablo ile gösterilmiştir. Ancak edebî Kazak Türkçesinde benzeşmeye uğrayıp İran Kazak ağzında bu değişimin görülmediği örnekler de vardır:

Tablo 6: Kazak Türkçesinin Benzeşme Kuralı

Benzeşme		Ekin ilk ünlüsü			
		l	m	n	d
Kelimenin son sesi	l, m, n, ñ, z, j	+l > d			
	m, n, ñ, z, j		+m > b		
	m, n, ñ				+d > n
	ünlü / r, w, y				+d > l
	tonlular			+n > d	
	tonsuzlar	+l > t	+m > p	+n > t	

Tablo 7: Benzeşme Kuralının Bozulduğu Örnekler

Benzeşme Kuralının Bozulduğu Örnekler	
Kazak Türkçesi	İran Kazak Ağzı
mañday (Januzakov, 2008)	mañlay (Saribayev, 2005)
satpa-	satıma-
duşpan (Januzakov, 2008)	duşman (Saribayev, 2005)

Alıntı kelimelerde ön seste ünlü türemesi *Orhun Yazıtları*'ndan itibaren tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde görülen fonetik bir hadisedir. Kazak Türkçesi ağızlarında l-, r- harfleriyle başlayan kelimelerin (lay, laq, layıq, las, ray, raqmet, razı, ras, ret) başında bir ünlü türemesiyle karşılaşılır (ılay, ılaq, ılayıq, ılas, ıraqmet, ırazı, ıras, ıret). Kazak Türkçesinin İran ağzında da bunun bir örneğine rastlanmıştır: legen > ilägän.

Tablo 8: Alıntı Kelimelerde Kelime Başında Ünlü Türemesinin Görüldüğü Örnekler

Alıntı Kelimelerde Kelime Başında Ünlü Türemesinin Görüldüğü Örnekler		
Farsça	İran Kazak Ağzı	Kazak Türkçesi
نگل	ilägän (Saribayev, 2005)	legen (Januzakov, 2008)

Türkçenin sondan eklemeli bir dil olduğu bilinmektedir. Türkçede yokluk ve olumsuzluk anlamı –sIz/-sUz ekleriyle yapılır. Ancak İran Kazaklarının dilinde az sayıda olmakla birlikte bu anlam, Farsçanın ön ekleriyle kurulmuştur. Çağdaş Kazak Türkçesinde de (Kazak Türkçesinin fonetik kaidelerine uymuş olmakla birlikte) bî- ön ekiyle türetilen kelimeler vardır. İran Kazaklarının dilinde ise bî- ön ekinin yanında na- ön ekinin kullanıldığı da görülür:

bâyâbir (Afg.; İr.) itibarsız (Sarıbayev, 2005), krş. Kzk. T.de abıroysız (Januzakov, 2008)

begana (Afg.; İr.) başka boya mensup, akraba olmayan (Sarıbayev, 2005), krş. Kzk. T.de beytanıs (Januzakov, 2008)

beymalal 2. (... Afg.; İr.) endişeye mahal olmadan (Sarıbayev, 2005), krş. Kzk. T.de alaşsız (Januzakov 2008)

nâqoş (Afg.; İr.) razı olmayan (Sarıbayev, 2005)

nâmârt (Afg.; İr.) ikiyüzlü, sözüne güvenilmez (kişi) (Sarıbayev, 2005), krş. Kzk. T.de wâdesiz (Januzakov, 2008)

neduris (Afg.; İr.) yanlış, doğru değil (Sarıbayev, 2005), krş. Kzk. T.de qate, durıs emes (Januzakov, 2008)

beysawat (Afg.; İr.) cahil (Sarıbayev, 2005), krş. Kzk T.de nadan (Januzakov, 2008) vb.

Farsçanın tesiriyle İran Kazak ağzında ünlü yuvarlaklaşması ve daralmasının görüldüğü örnekler de vardır:

soson (Afg.; İr.) sonra (Sarıbayev, 2005), krş. Kzk. T.de sosın (Koç, 2003)

toton (Afg.; İr.) tütün (Sarıbayev, 2005), krş. Kzk. T.de tütin (Januzakov, 2008)

süz (Afg.; İr.) söz (Sarıbayev, 2005), krş. Kzk. T.de söz (Januzakov, 2008)

supı1 (... Afg.; İr.) sofı (Sarıbayev, 2005), krş. Kzk. T.de sopı (Januzakov, 2008)

surpa (Afg.; İr.) çorba (Sarıbayev, 2005), krş. Kzk. T.de sorpa (Januzakov, 2008)

Sonuç

1. Kazak Türkçesi Kıpçak Türk grubu lehçelerinden biridir. Ancak İran Kazaklarının dilinde Oğuzca/Oğuzlar tarafından tercih edilen unsurlarla da karşılaşılır. Bugün İran'da yaşayan Kazaklar, yaklaşık yüz yıl önce Kazakistan'ın Batı Kazakistan eyaletine bağlı olan Mangışlak üzerinden Türkmenistan ve Afganistan'a, oradan da İran sınırları içerisinde yer alan Gülistan eyaletine göçmüşlerdir. Tarihî kaynaklar 20. yüzyılın başına kadar

Mangışlak'ta bir Oğuz varlığından söz etmektedirler. Kazakların göç yolları üzerindeki Afganistan'ın kuzeyinde de Türkmen varlığı bilinmektedir. Ayrıca bugün varlıklarını sürdürdükleri Gülistan eyaletinde de bir milyona yakın Türkmenin yaşadığı bilinmektedir. Dolayısıyla İran Kazaklarının dilinde söz konusu Oğuzca unsurlarla karşılaşılmasının sebebi, Türkmenlerle sürekli olarak iletişim hâlinde olmalarıdır.

2. Türklerin Farslarla olan ilişkileri genel olarak Türklerin İslamiyet'i kabulüyle başlayıp günümüze kadar devam etmiştir. Bu ilişkiler neticesinde iki kültür birbirinden etkilenip Türkçe ile Farsça arasında kelime alışverişi olmuştur. Kazak edebî dilinde de Kazak Türkçesinin fonetik kaidelelerine göre alınmış Farsça kelimeler bulunmaktadır. Ancak buldukları coğrafya itibarıyla resmî dilin ve eğitim dilinin Farsça olması sebebiyle Farsça kelimelerin oranı İran Kazaklarının dilinde daha fazladır ve edebî dilin fonetik kaidelerinin kurallı ve düzenli bir biçimde işlemediği, kelimelerin Farsça aslına uygun bir şekilde kullanıldığı tespit edilmiştir. İran Kazaklarının dilinde meyve, sebze, kıyafet, hayvan, ay isimleri vb. Farsça kökenli olduğu görülmektedir.

3. Çalışma, sözlük maddeleriyle sınırlı olduğundan cümle yapısıyla ilgili hüküm vermek zordur. Bu nedenle kelime alışverişi dışında İran Kazaklarının dilinin Farsçadan ne derece etkilendiğini kestirmek güçtür. İran Kazak ağzı/(ağızları?) üzerine derleme çalışmaları yapılmalı ve Farsçanın etkisi araştırılmalıdır. Ancak Türkçenin yapısında olmayan ve olumsuzluk/yokluk bildiren Farsça ön eklerin İran Kazakları tarafından kullanıldığı örnekler vardır. Ayrıca yine Farsçanın tesiriyle bazı kelimelerde yuvarlaklaşmalar söz konusudur, bazı kelimelerin de telaffuzları Türkçedekinden farklı olmalıdır ki sözlük maddesi olarak farklı bir biçimde kayda geçtiği görülmüştür: sason “sonra”, toton “tütün”, süz “söz”, supı “sofu”, surpa “çorba” vb.

4. Edebî Kazak dilinde –bazı istisnalar dışında- kurallı ve düzenli olan alıntı kelimelerdeki ç ~ ş, ş ~ s, x/h ~ q/ä/Ø, f ~ p değişimlerinin İran Kazaklarının dilinde kurallı ve düzenli olmamasının sebebi, alıntuların geç döneme ait olmasıdır. Bu değişimlerin Türkçe kökenli kelimelerde kurallı ve düzenli olmamasının sebebi ise İran Kazak ağzının Oğuzcadan etkilenmiş olmasıdır. Burada “çorba” anlamına gelen ve İran Kazakları ağzında iki varyantı olan *şorba* ve *surpa* kelimeleri üzerinde durmak gerekir. Kronolojik olarak Kazak edebî dilinde önce ş > s, daha sonra ç > ş değişimi olmuştur. İran Kazakları Mangışlak'tan yola çıktıklarında –bazı istisnalar dışında- bu değişim tamamlanmıştı. Dolayısıyla İran Kazakları “surpa”yı Kazakistan'dan getirmişler, “çorba”yı İran'a geldikten sonra “şorba” yapmışlardır.

5. İran Kazaklarının dilindeki bazı kelimelerde ise anlam değişmesi göze çarpar. Bunun sebebi bir asra yakın bir süredir İran Kazaklarının ana vatanları olan bugünkü Kazakistan Cumhuriyeti'nden uzakta yaşıyor olmalarıdır.

6. Genel olarak Türkçe kökenli kelimelerde Kazak edebî dilinin gramer kaidelerinin (benzeşme vb.) düzenli bir şekilde işlememesinin sebebi, Oğuzcanın İran Kazak ağızına etkisi olarak açıklanabilir. Oğuzca derken de bunu “Türkmence” ile sınırlandırmak daha doğru olur. Çünkü hem alıntı kelimelerde hem de Türkçe kökenli kelimelerde Türkmence'nin etkisi görülür: xop dew / xoptaw “tamam demek, uygun görmek” (“xop” kelimesi Farsça kökenli olmakla birlikte Türkmenler tarafından “tamam” anlamıyla kullanılır, Kazakçada bu anlamda “jaraydı, maqul, boladı” kelimeleri vardır); ıssı “sıcak” (Türkçe kökenli “ıssı” kelimesi Türkmencede sıcak anlamında kullanılır; Kazakçada sıcak anlamında kullanılan kelime “ıstıq”tır ancak İran Kazaklarının dilinde Türkmencede olduğu gibi kullanılır).

Kaynakça

- Adilov, M. (2018). Kazak Türkçesindeki alıntı kelimelerin Kazakçalaşması. *Yeni Türkiye*, 99, 549-554.
- Akdoğan, Y. (1999). *Azerbaycan Türkçesinden Türkiye Türkçesine büyük sözlük*. Beşir Yayınevi.
- Hamzayeva, M. Y. (1962). *Slovar' Turkmenskogo yazıka*. İzdatel'stvo Akademii Nauk Turkmenskoy SSR.
- Januzakov, T. (2008). *Kazak tilinin tüsindirme sözdüğü*. Dayk-Press.
- Jemeney, İ. (2007). *İran Kazaktarı (tıms-tırşiligi, salt-destüri)*. Zerde.
- Jemeney, İ. (2012). *İran Jane İrandığı Kazaktar*. Düniyejüzi Kazaktarı Kavımdastığı.
- Kalşabayeva, B. K., ve Dadabayeva G. R. (2018). Türkistan oblisındağı oralmandar: konıs avdaruv, ornalasuvındağı meseleler. *El-Farabi Üniversitesi Habarşı Dergisi*, 4 (91), 151-159.
- Koç, K. (2003). *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi sözlüğü*. Akçağ.
- Nurmagambetov, E. (1986). *Kazak govorlarının grammatikası*. Gılım.
- Omarbekov, S. (2008). *Kazaktın avızeki tilindegi jergilikti erekşelikler*. Pavlodar.
- Petek, E. (2018). *15-18. yüzyıl Nogay-Kazak jırav ve akınlarının dili (giriş-inceleme-metinler-sözlük)* [yayımlanmamış doktora tezi]. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Petek, E. (2020). Kara Sözler'in 1907 tarihli yazmasında Türkçe kökenli kelimelerin fonetiği. *Doğumunun 175. yılı anısına uluslararası Abay Kunanbayulu sempozyumu bildiriler kitabı*, 423-435.

Sarıbayev, Ş. Ş. (2005). *Kazak tilinin aymaktık sözdigi*. Arıs.

Türk Dil Kurumu. (2011). *Türkçe sözlük* (11. baskı).

<https://e-history.kz/kz/contents/view/2094> erişim tarihi: 09.07.2023

<https://qamshy.kz/article/2563-islam-zhemeney-iran-qazaqtary> erişim tarihi: 09.07.2023

<https://www.abdulvahapkar.com/world-kazakh/> erişim tarihi: 09.07.2023

Kısaltmalar

Afg.: Afganistan

İr.: İran

krş.: karşılaştırmamız

Kzk.: Kazak

T.: Türkçe

Extended Summary

Iran bears a treasure in terms of Turcology researches as it hosts various Turkish communities. Turkish language spoken in Iran is second by population after Turkey. As a matter of fact, although the history of the studies does not go back very long, a number of studies have been carried out on the Oghuzs and their languages in Iran. The only community belonging to the Kipchak tribe in Iran, where a large Turkish population lives, is the Kazakhs. The most concrete example of the pressure on other language groups due to the fact that the language of education in Iran is Persian is the fact that Kazakhs and other Turkish communities have not been able to receive education in their mother tongue. The fact that Kazakh is not an official language in Iran and is far from being integrated around a standard literary language provides important materials for dialect researchers.

The repressive policies of the Soviet period forced Kazakhs to migrate to various countries between 1926 and 1935. Today, it is known that Kazakhs continue their existence in countries such as Uzbekistan, China, Russia, Turkmenistan, Mongolia, Kyrgyzstan, Turkey, Afghanistan and Iran, apart from Kazakhstan. Most of the Kazakhs in Iran are Kazakhs who migrated from Mangyshlak. Iranian Kazakhs migrated to Turkmenistan through Mangyshlak between 1929 and 1933. From here, they migrated to the city of Gomishan, where the Turkmens live on the northern border of Iran. Today, they live in the Turkmen cities of Gorgan, Gonbad-e Kavus and Bandar-e Gaz in the Golestan Province of Iran.

Studies on Iranian Kazakhs are limited and although there has been no study on this subject in Turkey, there are a limited number of studies written by Iranian Kazakhs in Kazakhstan. The most important of these studies is the work titled *Iran Kazaktarı* (Tıms-Tırşılıgi, Salt-Destüri) published in Almaty in 2007 and prepared by Islam Jemeney, who is also an Iranian Kazakh. Some studies have been carried out on Kazakh dialects in Kazakhstan. The most important of these studies is the dictionary named *Kazak Tilinin Aymaktık Sözdigi*, which includes the vocabulary of Kazakh dialects and was published in Almaty in 2005. There are 22.000 entries in this dictionary. Just after the beginning of the entries, abbreviations indicating the region from which the related word is taken are included in parentheses. The words compiled from the language of the Iranian Kazakhs are also shown with the abbreviation "Ir." although they are few in number. In this study, we will focus on the vocabulary of Iranian Kazakhs recorded with the abbreviation "Ir." in the work called *Kazak Tilinin Aymaktık Sözdigi*.

A

ayla (Afg.; İr.) family, head of the family

atqı (Afg.; İr.) scarf

açar² (Afg.; İr.) key

Ä

ämata // ämdayı (Afg.; İr.) grandfather (mother's side)

ämäje // ämmama (Afg.; İr.) grandmother (mother's side)

äftä (Afg.; İr.) week

B

bäjärüw (Afg.; İr.) realize, fulfill

bäyäbir (Afg.; İr.) disreputable

beysawat (Afg.; İr.) ignorant

G

gäşnök (Afg., İr.) dill

gilos (Afg.; İr.) sour cherry

güney (Afg.; İr.) south

D

dayı (... Afg.; İr.) uncle

daqqa (Afg.; İr.) minute

dästpeş (Afg.; İr.) glove

...

We can make the following evaluations on the words that are recorded with the abbreviation “İr.” in the dialect dictionary of the Kazakh language and that we have listed in alphabetical order according to the Kazakh Cyrillic alphabet:

In the language of Kazakhs who migrated to Iran, words of Oghuz origin are encountered. This may be due to the dense Turkmen population living in Iran’s Golestan Province, as well as the Mangyşlak region, which was the starting point of Iranian Kazakhs and once home to the Kyrgyzs and the Turkmens. As a matter of fact, there are Oghuz elements in the language of Kazakhs living in the Mangyşlak region of the West Kazakhstan Province today. In S. Omarbekov’s work *Kazaktin Avizeki Tilindegi Jergilikli Ereşelikter*, grammatical structures and vocabulary of Oghuz origin are remarkable. These elements are also seen in the language of oral literary works of West Kazakhstani akyns (poets) who lived between the 15th and 18th centuries. R. Karuts, in his work titled *Mangyşlaktaki Türkmen ve Kırgızlar* (Turkmen and Kyrgyz in Mangyşlak), revealed the existence of Turkmen in the history of the region with proofs. In this case, a question/problem arises: Do the Oghuz elements encountered in the language of Iranian Kazakhs today originate from the interaction with the Turkmen population in Golestan Province? Or did the Kazakhs who migrated to Iran from Mangyşlak took these elements because they were influenced by the language of the Turkmens who had historical ties in Mangyşlak? Moreover, how much was the language of Kazakhs who migrated to Iran through Afghanistan influenced by the presence of the Uzbeks and the Turkmens in the north of Afghanistan? It is difficult to answer these questions for now.

Changes of $\ç \sim \ş$, $\ş \sim s$, $x/h \sim q/\emptyset$, $f \sim p$ in borrowed words that are regular –with some exceptions– in the literary Kazakh language are not regular in the language of Iranian Kazakhs. This is because the quotations are from the late period. The reason why these changes are not regular in the words of Turkish

origin is that the Iranian Kazakh dialect was influenced by the Oghuz language. Here, it is necessary to emphasize the words *şorba* and *surpa*, which mean *çorba* (soup) and have two variants in the Persian Kazakh dialect. Chronologically, there was first *ş > s* change and then *ç > ş* change in Kazakh literary language. When the Iranian Kazakhs set out from Mangyşlak –with some exceptions– this exchange was complete. Therefore, Iranian Kazakhs brought “surpa” from Kazakhstan and changed “çorba” as “şorba” after coming to Iran.

In some words in the language of Iranian Kazakhs, a change in meaning is noticeable. This is because Iranian Kazakhs have been living away from their homeland, the present Republic of Kazakhstan, for nearly a century.

Araştırma Makalesi / Research Paper

HALAÇ TÜRKÇESİNİN AĞIZLARI İLE GÜNEY AZERBAYCAN TÜRKÇESİNİN KUM (COUZEH) AĞZI ARASINDAKİ SÖZLÜKSEL UZAKLIK: LEVENSHEIN VE DIJKSTRA ALGORİTMALARI AMALGAMI

Mehmet AKKUŞ*

İbrahim GÖKCAN**

Öz

Bu çalışma, İran'ın Merkezî ve Kum vilayetlerinde konuşulmakta olan iki Türk dili değişkesinin Halaç Türkçesi ve Güney Azerbaycan Türkçesi- sözlüksel uzaklığını Leipzig-Jakarta çekirdek sözcük listesindeki maddeler temelinde saptamayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda Halaç Türkçesinin Merkezî ve Kum vilayetlerinde konuşulan, Doerfer'in tasnif etmiş olduğu tüm ağız bölgeleri ile Güney Azerbaycan Türkçesinin Kum'da konuşulduğu tanıklanmış olan Couzeh değişkesi, çalışmada karşılaştırmalı olarak inceleneyecektir. Yöntem olarak nicel lehçe/ağız ölçüm yöntemleri arasında ilgili uluslararası alan yazında sıklıkla yararlanılan Levenshtein uzaklık algoritması (LUA) söz konusu değişkeler arasındaki uzaklığı saptamak amacıyla kullanılacak, sonrasında ortaya çıkan değerler ışığında Güney Azerbaycan Türkçesinin (GAT) Couzeh değişkesi ile Halaç türkçesi ağızları arasında Dijkstra algoritması ile minimum yol sorgulanacaktır. Dijkstra algoritmasının uygulanmasında ağızlar birer köşe ve ağızlar arası LUA ile ölçülen değerler köşeler arası kenar değerleri olarak alınacaktır. Çalışmada ayrıca eskicil özellikleri ile tanınan ve Türk dilinin *sui generis* bir dalını teşkil ettiği belirtilen Halaç Türkçesi (Tekin, 1989) ile bir Oğuz

Geliş Tarihi/Date Applied: 24.02.2023

Kabul Tarihi/Date Accepted: 26.05.2023

Makalenin Künyesi: Akkuş, M. ve Gökcan, İ. (2023). Halaç Türkçesinin ağızları ile Güney Azerbaycan Türkçesinin Kum (Couzeh) ağızı arasındaki sözlüksel uzaklık: Levenshtein ve Dijkstra algoritmaları amalgamı. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 56, 71-100.
DOI: 10.24155/tdk.2023.225

* Dr. Öğr. Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yabancı Diller Eğitimi Bölümü Yabancı Diller Ana Bilim Dalı, mehmetakus@artvin.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-9604-1418>.

** Dr., Artvin Çoruh Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, gokcan@artvin.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-6933-8494>.

değişkesi olan GAT arasında coğrafi yakınlığın sözlüksel etkisinin olup olmadığı da (alansal yakınsama) incelenmiştir. Çalışmada kullanılan veriler 2021 yılında Temmuz ve Eylül ayları arasında gerçekleştirilmiş olan alan araştırması sırasında İran'da Merkezî ve Kum vilayetlerinin Halaç Türkçesikonuşulan tüm yerleşim birimlerinden ve Kum vilayetinde Azerbaycan Türkçesi konuşulan ancak Halaç Türkçesi yerleşimlerle çevrili Couzeh köyünden derlenmiştir. Bu çalışma kapsamında aynı dil ekolojisi içerisinde konuşulmakta olan iki Türk dili değişkesinin sözlüksel uzaklığı algoritmik çerçevede ölçülerek sözcüklerin ses bilgisel uzaklıklarının söz konusu dil ekolojisi dâhilindeki oranları saptanmıştır. Elde edilmiş olan bulgular, Halaç Türkçesi ile GAT arasındaki sözlüksel uzaklığın paylaşılan ortak dil ekolojisine rağmen göreceli olarak anlamlı olduğuna işaret etmektedir.

Anahtar Sözcükler: Halaç Türkçesi, Levenshtein uzaklık algoritması, Dijkstra algoritması, ağız, Güney Azerbaycan Türkçesi.

Lexical Distance between the Khalaj Dialects and the Qom (Couzeh) Dialect of South Azerbaijani Turkic: An Amalgam of Levenshtein and Dijkstra Algorithms

Abstract

This study explores the lexical distance of two Turkic language varieties, namely Khalaj and South Azerbaijani Turkic, spoken in the Markazî and Qom provinces, based on the Leipzig-Jakarta core vocabulary list (Tadmor and Haspelmath, 2009). To this end, all Khalaj dialects spoken in Markazî and Qom provinces, as classified by Doerfer (1998), and the Couzeh variety of South Azerbaijani were compared in the present study. Levenshtein Distance Algorithm (LDA), frequently utilized in the relevant literature among quantitative dialectal measurement as a quantitative method, was used to determine the distance between the mentioned varieties. Using the emergent values, the minimum path between the Couzeh variety and Khalaj dialects was measured, using the Dijkstra Algorithm. The study also investigates whether there is any impact of geographical proximity (areal convergence) between Khalaj (Doerfer, 1971, 1987, 1988; Tekin, 1989) and South Azerbaijani. The data used in the study during the fieldwork carried out between July and September, 2021 were compiled from all Khalaj-speaking settlements in Markazî and Qom provinces in Iran, and from the village of Couzeh, where South Azerbaijani is spoken in the province of Qom. Within the scope of this study, the lexical distance of two Turkic varieties spoken in the same language habitat was measured in an algorithmic framework, and the ratios of the phonological distances of the lexical items were measured. The findings revealed that the lexical distance between Khalaj and Southern Azerbaijani is relatively significant despite the shared common language ecology.

Keywords: Khalaj, Levenshtein distance algorithm, Dijkstra algorithm, dialect, South Azerbaijani Turkic.

Giriş

1968 yılında Doerfer tarafından keşfine kadar Halaç Türkçesi, Doerfer'in öncülleri tarafından (Minorsky, 1940) yanlışlıkla İran'da konuşulan Güney Azerbaycan Türkçesinin bir varyantı olarak sınıflandırılmıştır. Birçokları ise *Divânu Lügati't-Türk*'te geçen Doerfer ve ark.na göre (1971) Argu dilinin günümüzdeki değişkesi olan Halaç Türkçesinin varlığından haberdar dahi değildi. Aynı dil ekolojisi içerisinde birbirine son derece yakın bir coğrafyada konuşulan Halaç Türkçesi ve Güney Azerbaycan Türkçesi, İran diyalektolojisi uzmanı Moghaddam'ın (1939) ve Minorsky'nin (1940) sunmuş oldukları Azerbaycan Türkçesiyle karışık verilerle yayımlanmıştı. Doerfer'in 1968 yılında bu verilere erişimiyle Göttingen'de masa-başında gerçekleştirmiş olduğu (yeniden) keşif ve sonrasında İran'ın Halaç Türkçesi konuşulan bölgelerinde ekibiyle gerçekleştirdiği Göttingen alan araştırması (1969-1971) neticesinde söz konusu bu değişkenin Azerbaycan Türkçesinden farklı bir değişke olduğu, derlemeler ve dil bilimsel incelemeler yoluyla sarıh bir şekilde ortaya konmuştur (Dorerfer ve ark., 1971; Doerfer, 1987, 1988). Tekin (1989) bu doğrultuda "Türk Dil ve Diyalektlerinin Yeni Bir Tasnifi" başlıklı sınıflandırmasında Halaç Türkçesini *hadaq* grubu içerisinde tek başına bir grup oluşturacak şekilde tasnif etmiştir.

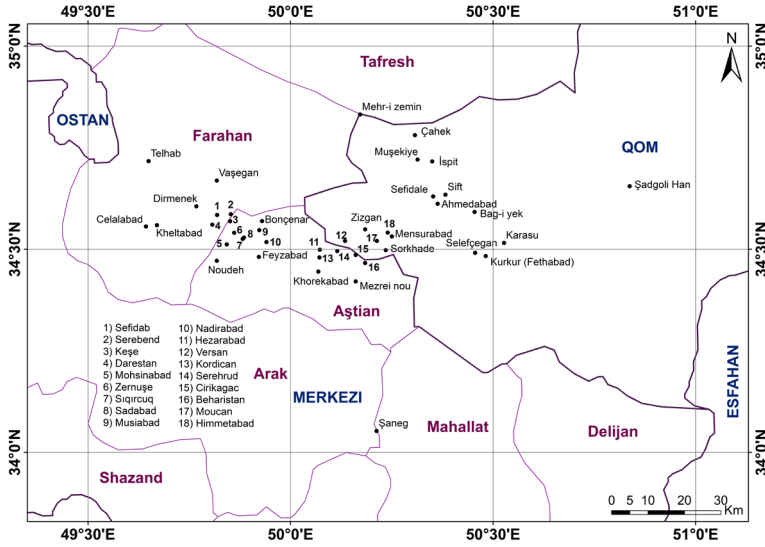
Biçim birim, ses birim ve söz varlığı açılarından sergilediği eskicil özellikler ile Türk dili değişkeleri arasında farklı bir yerde duran Halaç Türkçesinin içerisinde bulunduğu dil ekolojisi bağlamında diğer değişkelerle uzaklığı, güncel dil bilimsel ölçütlerle henüz tam anlamıyla incelenmemiştir. Halaç Türkçesinin ağızları arasındaki uzaklıkla ilgili Doerfer'in verilerine dayalı bir çalışma yayımlanmış olsa dahi İran'da konuşulan Türk dili değişkeleri arasındaki uzaklığı güncel konuşma verilerine dayalı olarak saptamayı amaçlayan bir çalışma ilgili alan yazında henüz neşredilmemiştir. Bu sebeple bu çalışma alan yazında söz konusu açığı sözlüksel bağlamda "hesaplamalı diyalektoloji" (İng. computational dialectology) yöntemlerinden Levenshtein uzaklık algoritması ve Dijkstra algoritmasını kullanarak kapatmayı hedeflemektedir. Bu çalışma, ilgili alan yazında Dijkstra algoritmasını "hesaplamalı diyalektoloji" alanında kullanan ilk çalışma olması hasebiyle Türk diyalektoloji alan yazınına bir katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Halaç Türkçesi Dil Ekolojisi Görünümü

Orta İran'da Merkezî ve Kum vilayetlerinde konuşulmakta olan Halaç Türkçesinin içerisinde bulunduğu çok dilli dil ekolojisi dâhilinde İrani dillerin yanı sıra farklı Türk dili değişkeleri de konuşulmaktadır. Bu minvalde ilgili dil ekolojisinde İrani dillerden Farsça, Tatça, konargöçerlik dönem-

Halaç Türkçesinin ağızları ile Güney Azerbaycan Türkçesinin Kum (Couzeh) ağızı arasındaki sözlüksel uzaklık: Levenshtein ve Dijkstra algoritmaları amalgamı

lerinde Luri konuşulmaktayken Türk dili değişmelerinden ise Şahseven Türkçesi, Merkezî ve Kum vilayetlerinde konuşulan Güney Azerbaycan Türkçesi değişmeleri, konargöçerlik dönemlerinde Kaşkay Türkçesi sayılabilir. Şekil 1, Halaç Türkçesinin ve Couzeh değişkesinin İran’da konuşulduğu alanı işaretlemektedir.

Şekil 1: Merkezî ve Kum Vilayetlerinde Halaç Türkçesi Ağızları ve Güney Azerbaycan Türkçesinin Konuşulduğu Coğrafyanın Haritası

Dolayısıyla her ne kadar oldukça dar bir coğrafyada sınırlı sayıda dil topluluğu tarafından kullanılan bir dil olsa da Halaç Türkçesi birçok dil ve/veya dil değişkesiyle etkileşim hâlinde görünmektedir.

Yukarıda dilsel manzarası tavsif edilen bölgeyi gösteren haritada işaretilenen çok dilli dil ekolojisi içerisinde yok olma tehlikesi altında bulunan ve bu durumdaki hemen her dilde tanıklandığı üzere varyantlaşmanın arttığı Halaç Türkçesi üzerindeki etkinin sözlüksel boyutları, bu çalışmanın temel konusunu teşkil etmektedir.

Bu bağlamda Halaç Türkçesi dil ekolojisi bünyesinde Halaç Türkçesini etkilediği düşünölen ilk dil, İran İslam Cumhuriyeti’nin resmî dili Farsça’nın bölgede konuşulan ağızlarıdır. Farsça, geniş Hint-Avrupa dil ailesinin İrani diller grubunda yer almakta ve Orta İran’dan Horasan’ın doğusuna kadar geniş bir coğrafyada ana dil olarak konuşulmaktadır. Deri ve Tacikçeyle göreceli karşılıklı anlaşılabilirliğe rağmen söz konusu diller, dil sınıflandırmalarında Farsçadan ayrı diller olarak tasnif edilmektedir (Ethnologue, 2022). Ana dil olarak konuşulmasının yanında Farsça, İran’da yaşayan

Farsçadan farklı ana dile sahip dil topluluklarınca (Azerbaycan Türkleri, Halaçlar, Türkmenler, Horasan Türkleri, Araplar, Beluçlar, Tatlar, Talişlar vb.) da ikinci dil olarak kullanılmaktadır. Halaç Türkçesinin konuşulduğu coğrafyada dengeli Halaç Türkçesi-Farsça iki dilliliğin yaygın olduğu bu minvalde ilgili alan yazında sıklıkla vurgulanmıştır (Doerfer ve ark., 1971).

Halaç Türkçesinin olduğu coğrafyada konuşulan diğer bir İrani dil Tatçadır (ISO 639-3 kodu: tks). Tatça, İran'ın kuzeydoğusunda konuşulan Hint-Avrupa dil ailesinin İrani dalına mensup bir dildir. Tatça, Halaç Türkçesi konuşulan coğrafyanın kuzeydoğusunda Amore gibi köylerde konuşulmaktadır.

Konargöçer dönemlerden Luri (ISO 639-3 kodu: lrc) dilli topluluklarla Halaçlar arasında iletişime dair bilgiler hem tarihî veriler hem hâlihazırda halkın toplumsal hafızasında yer alan hikâyelerle doğrulanmaktadır. Dil bilimsel veriler açısından ise Halaç Türkçesi Luri etkileşimini Kuribayashi (2012) Luri dilinden Halaç Türkçesine giren bir biçim birim örneğinde tanımlamıştır. Lurinin Halaç Türkçesinde biçim bilgisel düzeyde bir değişime neden olabilmesi için Halaç Türkçesi konuşurları ile Luri konuşurlarının tarihlerinin belli bir döneminde bir ortak yaşam sürmesi beklenmektedir. Luri, Windfuhr ve Perry (2009, s. 418) tarafından “Luri türevli” deşikeler olarak tanımlanmıştır. Luri ağızları, güneybatı İran'da tarihsel olarak Güney Erken Yeni Farsçadan evrilmiş birçok dil bilgisel yapıyı barındırdığı için “Farslaşmış” (İng. Perside) olarak tavsif edilmektedir. Bu noktada Luri diliyle ilgili alan yazında esas olarak Merkezî Luri, Bahtiyari, Boyer Ahmedi ve Mamasani-Kuhgeluye ağızları tasnif edilmektedir. Anonby (2012), Luri konuşur sayısının 4 milyon ila 5 milyon arasında olduğunu belirtmektedir.

Güney Azerbaycan Türkçesi (ISO 639-3 kodu: azb) genel olarak Halaç Türkçesi konuşulan dil coğrafyasının kuzeyine tekabül eden köylere yakın bölgelerde sayıca büyük bir Türk dilli nüfus tarafından konuşulmaktadır. Halaç coğrafyası içerisinde Telkhab, Himmetabad, Esfid, Muşekiye gibi köylerde Azerbaycan Türkçesi konuşurlarının sayısının yıldan yıla arttığı kaydedilmektedir. Bu nedenle özellikle kuzeyde Azerbaycan Türkçesi konuşulan bölgeye yakın Halaç köylerinde Oğuzcanın göreceli olarak etkili olduğu belirtilebilir.

Şahseven Türkçesi, İran'ın kuzeybatı bölgelerinde konuşulan ve Güney Azerbaycan Türkçesinin bir kolu olarak kaydedilen ve zaman zaman Türkiye Türkçesinin doğu grubu ağızlarına yakınsayan özelliklere sahip bir deşik olarak tanımlanır (Çam, 2021). Bu nedenle ISO kodu Güney Azerbaycan Türkçesi dâhilinde değerlendirilmektedir. Erdebil ve Zencan bölgesi Şahseven ağızları üzerine çalışmalar yapılmışsa da Merkezî ve Kum vilayetlerinde Halaç Türkçesi konuşulan bölgeye yakın kullanılan Şahseven ağızları üzerine henüz kapsamlı bir karşılaştırmalı çalışma yayımlanmamıştır.

Diyalektometri Çalışmaları

Ekseriyetle tarihsel dil biliminde kullanılmış olan leksikoistatistik (=glottochronology) çalışmalarıyla art zamanlı başlayan nicel ölçüm çalışmaları (Gudschinsky, 1956), 21. yüzyıla gelindiğinde makine öğrenimi (İng. machine learning) ve yapay zekâ (İng. artificial intelligence) çalışmalarındaki algoritmik gelişmelere uygun olarak gelişmiştir.

Ağızların birbirleriyle ilişkilerini tek bir üst yapıya bağlamadan saptamak için “diyalektometri” adı verilen bir yöntem kullanılmaktadır (Szmrecsanyi, 2013). İlk defa Fransız lehçe bilim çalışmalarının bir hediyesi olarak Séguy (1973, s. 1) tarafından alan yazına kazandırılmış olan “dialectométrie” kavramı, derlenmiş verilerin varyasyon yoğunluğuna bir çözüm olarak nicelleştirilmesi amacıyla kullanılmıştır. Hesaplamalı diyalektometri yöntemlerinden “kategorik karşılaştırmalar”dan (İng. categorical comparisons) biri “göreceli özdeşlik değeri”dir (İng. Relative Identity Value). Séguy (1973) ve ekibi iki komşu ağız arasındaki dil bilimsel mesafeyi, üzerinde anlaşılmadıkları “uzak(lık)” öğelerinin sayısı temelinde saptamışken Goebel (1982), farklılıklar yerine benzerlikleri ölçmüş ve buna “Göreceli Özdeşlik Değeri” adını vermiştir. Benzerlik ve uzaklık kategorileri temelinde geliştirilmiş olan bu göreceli değer yaklaşımı sonradan geliştirilmiş olan hesaplamalı diyalektometriye yön vermiştir.

Regensburg-Salzburg Diyalektometri (RS-DM) ekibi bilgisayar yöntemlerini kullanarak ses bilgisi temelinde haritalandırılmış ağızlararası benzerlik temelli çalışmalarıyla diyalektometri çalışmalarına kuramsal ve uygulamalı katkılar sağlamıştır (bkz. Goebel, 2017). Bu çalışmalar sonucunda göreceli özdeşlik değerinin yanı sıra belli birtakım dilsel özelliklerin “daha önemli”, diğerlerinin göreceli olarak “daha az önemli” olduğunu savlayan “Ağırlıklı Özdeşlik Değeri” (İng. Weighed Identity Value) mefhumunu da alan yazına tanıtmıştır.

Bir diğer hesaplamalı diyalektometri yöntemi “sıklık temelli yöntemler” (İng. frequency-based method) olarak gruplandırılan sessel ve ses bilimsel özelliklerin kullanım sıklığını dikkate alan yöntemlerdir (Heeringa ve Prokić, 2017). Sessel özellikler yanında Szmrecsanyi (2008) Freiburg İngilizce Derlemine (FRED) kullanarak İrlanda dışındaki Büyük Britanya İngilizcesinde sözdizimsel özellik sıklıklarını incelemiş ve Öklid uzaklığını kullanarak aralarındaki farkları saptamayı amaçlamıştır.

Diyalektolojinin Avrupa ekolünce Romen dillerinin (Goebel, 1982) veya Felemenkçe ağızlarının (Nerbonne ve Heeringa, 2010) akrabalık ilişkilerinin saptanmasında nicel yöntemler uyarlanmaya ve geliştirilmiş olan algoritmalarla yararlanılmaya başlanmıştır. Toplum dilbilimsel etkenleri görmezden geldiğini savunanlar tarafından bilimsel eleştiriye tabi tutulan söz konusu al-

goritma temelli nicel diyalektometri yöntemleri ağız ve lehçeler arası uzaklık ölçümlerinde günümüzde sıklıkla kullanılmaya devam etmektedir.

Bu ölçüm tekniklerine genel olarak *Dizge Düzen Uzaklığı* (İng. String Edit Distance) adı verilmektedir. Bu teknikler arasında ağızlararası uzaklığın ölçümünde ilgili alan yazında en çok kullanılanı *Levenshtein Uzaklık Algoritması* ve *n-Gram Ağırlıkları* (İng. n-Gram Weights) olmuştur. Bu ölçüm teknikleri göreceli (İng. relative) ve mutlak (İng. absolute) uzaklıkları ölçüp ölçmeme konusunda farklı paradigmaları göstermektedir.

Alan yazında Türk dili değişimleri içerisinde sadece Halaç Türkçesi ağızları (güney, kuzey ve kuzeydoğu) arasındaki uzaklığın saptandığı bir çalışma olduğu görülmektedir. Söz konusu çalışmada kuzey ağızlarının birbirlerine sözlüksel olarak yakınsadığını güney ağızları ile ise göreceli bir uzaklığın olduğunu ileri sürülmüştür. Bu ağızların birbirleriyle uzaklık ilişkisini diyagram ve algoritma temelinde gösterme konusundaki eksiklik ise eldeki bu çalışmanın yapılmasını gerekli kılmıştır.

Bu yönüyle bu çalışma üç ve üçten fazla ağızın ölçüldüğü durumlarda en kısa yoldan bu ağızlar arasında merkeze alınan ağızla ilişkileri alan yazına tanıtacak Dijkstra algoritmasının diyalektoloji çalışmalarında kullanımının uygunluğunu tartışmaya açması açısından da özgündür.

Veri Toplama ve Analiz Yöntemi

Bu çalışma kapsamında İran'ın Kum vilayetinde birbirine komşu coğrafyada konuşulan bir Güney Azerbaycan Türkçesi değişkisi (Couzeh) ile Halaç Türkçesi arasındaki sözlüksel uzaklığın saptanması amaçlanmaktadır.

Araştırma Bağlamı: Alan Araştırması

Bu çalışma kapsamında güvenilir (İng. trustworthy) sözlü veri toplamak amacıyla İran İslam Cumhuriyetinin Merkezî ve Kum sancaklarına Temmuz-Eylül 2021'de araştırma gezisi düzenlenmiştir.

Alan araştırması sırasında veri derlenmiş olan Halaç Türkçesi ve Güney Azerbaycan Türkçesi konuşulan yerleşim birimlerinin bağlı bulunduğu sancak, vilayet ve ilçenin adları ile birlikte bu birimlerin coğrafi koordinatları aşağıdaki tabloda sunulmuştur:

Tablo 1: Veri Derlenmiş Olan Halaç Köyleri

	Sancak	Vilayet	Ağız	Enlem	Boylam
<i>Mensurabad</i>	Kum	Merkez	Merkez doğu	34.53156	50.25009
<i>Behāristan</i>	Merkezî	Āştiyan	Merkez	34.4662	50.18412
<i>Şaneg</i>	Merkezî	Erak	Güney	34.05283	50.21231
<i>Mehr-i Zemin</i>	Kum	Caferabad	Kuzey	34.83165	50.17165

Kheltabad	Merkezî	Ferahan	Batı	34.55924	49.67021
Karasu	Kum	Merkez	Ana ağız	34.51557	50.52709
Muşekiye	Kum	Caferabad	Kuzey doğu	34.72077	50.31379
Couzeh	Kum	Merkez	GAT Kum	34.53840	50.21099

Tablo 1, Doerfer'in (1998) belirlemiş olduğu 7 Halaç Türkçesi ağız bölgesinden bu çalışmada verisi kullanılan 7 Halaç yerleşim birimini ve karşılaştırma için aynı dil ekolojisi içerisinde konuşulan GAT değişkesi Couzeh ağızını göstermektedir. Bunlar sırasıyla Mensurabad (Merkez doğu ağız bölgesi), Behāristan (Merkez ağız bölgesi), Şaneg (Güney ağız bölgesi), Mehr-i Zemin (Kuzey ağız bölgesi), Kheltabad (Batı ağız bölgesi), Karasu (Ana ağız bölgesi), Muşekiye (Kuzey doğu ağız bölgesi) ve Couzeh (GAT).

Kum ve Merkezî sancaklarından çalışmaya katılan kaynak kişilerin demografik bilgileri aşağıdaki tabloda sunulmuştur:

Tablo 2: Veri Derlenmiş Olan Halaç Türkçesi Konuşurları

Kaynak Kişi	Sancak	Köy	Yaş	Cinsiyet	Eğitim
Kazım Ali Mededi	Kum	Mensurabad	44	Erkek	Ortaöğretim
Tavus Mollayi	Merkezî	Behāristan	85	Kadın	Eğitimsiz
Emir Hatibi	Merkezî	Şaneg	29	Erkek	İlköğretim
Huseyn Şanegi	Merkezî	Ferahan	45	Erkek	İlköğretim
Hasan Recebali	Kum	Mehr-i Zemin	60	Erkek	İlköğretim
Emir Hac'hamidi	Kum	Karasu	66	Erkek	İlköğretim
Kadir Ali Şerefzade	Kum	Muşekiye	51	Erkek	Ortaöğretim
Sadeq Celalabadi	Merkezî	Heltabad	73	Erkek	İlköğretim
Ebulfezl Heyderpenah	Kum	Couzeh	83	Erkek	İlköğretim

Tablo 2'deki verilerin işaret ettiği üzere çalışmaya katılan kaynak kişilerin büyük çoğunluğu erkeklerden (N=8) müteşekkil iken İran'ın kendine has toplumsal normlarının da etkisiyle sadece bir kadın (N=1) çalışmaya katılabılmıştır. Tüm katılımcılar içerisinde en genç kaynak kişinin yaşı 29 olarak belirlenmiştir. Çalışmanın yapıldığı zaman kayıt alınan en yaşlı kaynak kişi ise 85 yaşından gün almaktaydı. Tüm katılımcıların ortalama yaşı ise 59,55 olarak hesaplanmıştır. Katılımcıların eğitim düzeylerine gelince, kaynak kişilerden kadın olanın eğitim almadığı tespit edilmiştir. Kaynak

kişilerin kahir ekseriyeti ya ilköğretim (N=6) veyahut ortaöğretim (N=2) seviyesinde eğitim aldıklarını belirtmişlerdir. Katılımcıların isim bilgilerinin yayımlanması için gerekli onamlar ve Etik Kurul izinleri alınmıştır.

Veri Toplama Aracı: Leipzig-Jakarta Sözcük Listesi

Ağızlararası uzaklığı ölçmek ve sözlüksel öğelerin nicel bir çözümlemesini sunabilmek adına “ödünclemeye direnç”, “evrensellik”, “sadelik” ve “istikrar” gibi değişkenler dikkate alınarak Tadmor ve Haspelmath tarafından geliştirilmiş olan ve “Leipzig-Jakarta Listesi” (EK 1) olarak tesmim olunan 100 maddelik temel bir sözcük listesi oluşturulmuştur (bkz. Tadmor, 2009).

Bu listede 49 ad, 17 önad (sıfat), 24 eylem, 2 belirteç (zarf), 6 adıl ve 1 edat bulunmaktadır. Bu çalışma kapsamında tüm sözlüksel öğeler Levenshtein algoritması temelli olarak -makalede sayfa kısıtlamaları nedeniyle- incelenemeyeceğinden her bir dil bilgisi kategorisinden bir örnek çözümleme sunulmuştur.

Bu liste alan gezilerine başlamadan önce Behāristan köyünden kılavuz kişiler Omid (Afshin) Arabgol ve Azer Arabgol tarafından gözden geçirilmiş, değerlendirmelerden sonra sözlük maddeleri Farsçaya çevrilmiştir. Çeviriler Farsça yeterliği olan kılavuz kişilerce kontrol edilmiştir. Gerekli düzenlemeler yapıldıktan sonra liste, alt alan adlarının Loanword Typology (LWT) listesinde yer alış sırasına göre 6 gruba ayrılmıştır. Bu doğrultuda, fiziksel dünya, akrabalık, hayvan ve vücut bölümleri gibi somut sözcük öğeleri konuşurlarca kolayca görselleştirebilmesi amacıyla PowerPoint sunumu biçiminde hazırlanmıştır. Sözcük listelerinin ortaya çıkartılması için görsel ipuçları yanında soyut mefhumlar için Farsça karşılıkları sözlü ipucu olarak kullanılmıştır.

Bu amaçla bölgeden derlenen veriler LUA aracılığıyla incelenmiştir. Güney Azerbaycan Türkçesi değişkesi ile Halaç Türkçesi ağızları arasındaki LUA ile yapılan ölçümler birer kenar yükü ve ilgili değişke ve ağızlar birer köşe kabul edilerek Dijkstra algortması yardımıyla kaynak olarak alınan bir ağızdan diğerlerine minimum yollar elde edilerek bu ağızlar arası bir ağaç oluşturulması hedeflenmiştir.

Veri Çözümleme Yöntemi I: Levenshtein Uzaklık Algoritması

Dilbilimde özellikle karşılıklı anlaşılabilirlik çalışmaları ve algısal çok dilcilik temelinde de kullanılan bir metrik olan LUA, dil yakınlığı (İng. language proximity) veya iki dil değişkesi ve ağız arasındaki yakınlık/uzaklık durumunu ölçmek için kullanılmaktadır. Bu algoritma, ağız varyantlaşmasının saptanmasında dünya üzerinde birçok dile başarıyla uygulanmıştır:

Hollandaca (Heeringa, 2004; Wieling vd. 2007), Sardunyaca (Bolognesi ve Heeringa, 2002), Norveççe (Gooskens ve Heeringa 2004), Almanca (Nerbonne ve Siedle, 2005) ve Bulgarca (Osenova vd. 2009). Geçmişe nazaran bilgiye çok daha kolay ulaşılan 21. yüzyılda bilgisayar ve genel ağ teknolojisinin dil ve dil verilerinin çözümlenip yorumlanmasına katkısı yadsınmaz bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır. Bilgisayar ve genel ağ teknolojisinin temelinde yatan gerçek ise algoritmalarıdır. Anlaşılması güç ve zaman alan birçok problem, çok sayıda koşulun ve sorunun iç içe yer aldığı birçok problem algoritma şemalarına aktarılarak çözümlenebilir hale gelmektedir. Özellikle 21. yüzyılın bir konusu olan algoritmalar geçmişten günümüze daha net ve daha hızlı sonuçlar vermesi adına sürekli geliştirilmektedir. Bu bağlamda sayısallaştırılmış olan dil verilerinin algoritmik ölçümlerinin bilimsel nesnellik açısından sağladığı katkı göz ardı edilemeyecek denli önemli görülmektedir. Özellikle diyalektolojinin Avrupa ekolünün alanda uygulamaya geçirdiği ve geliştirmeye devam ettiği algoritma ve dizge düzen uzaklığı temelli çalışmaları bu alanda öncü rol oynamıştır.

Çalışmanın bu kısmında verili iki dizgi arasında, bir dizgenin diğer dizgeye dönüştürülmesi için minimum işlem sayısını veren LUA algoritması incelenmektedir. Algoritma adını 1965 yılında verili iki dizge arasındaki mesafeyi ölçen Sovyet matematikçi Vladimir Levenshtein'dan almıştır. Bir dizgeyi diğer bir dizgeye dönüştürmek için yapılabilecek işlemler ekleme, silme ve değiştirmedir. LUA algoritmasında birden fazla yöntem vardır. Bunlar arasında en sık kullanılanı dinamik programlama yöntemidir. Dinamik programlama yöntemi iki aşamadan oluşmaktadır. İlk aşamada verilen iki dizge arasında değerler matrisi oluşturulur. Bu adımda bir dizgenin diğer dizgeye benzemesi için kaç değişikliğe ihtiyaç duyulduğuna karar verilir. İkinci aşamada ise bu değişikliklerin nasıl tanımlanacağına karar verilir. Diğer bir deyişle ekleme, silme ve değiştirme işlemleri tanımlanır. Bu tanımlamada ilk sözcüğün ve ikinci sözcüğün son seslerinin LUA ölçümlerinden köşegen üzerinde geri izleme yapılır. Köşegen üzerinde değişmeyen ölçümler bir işlem yapılmaması gerektiği anlamına gelir. Köşegen üzerinde değişen ölçümler değiştirme işlemine, sola doğru azalan ölçümler silme işlemine ve yukarı yönlü azalan ölçümler ise ekleme işlemine karşılık gelir.

Algoritmanın uygulanmasında dizgeler çapraz olarak bir matrise yerleştirilir. Dizgelerin başına boş satır ve sütun açılır. Satır olarak yazılan dizgenin seslerine 1'den başlayarak numaralar verilir. Birinci sözcüğün ilk sesinden son sesine kadar her ses ikinci sözcüğün sesleri ile eşleştirilir. Eşleşmede eğer sesler aynı ise çaprazda bulunan sayının üstündeki, solundaki ya da sol üstteki sayıdan küçük olanı değer olarak alır, aksi takdirde

sayının üstündeki, solundaki ya da sol üstündeki sayıların değeri 1 artar bu durumda küçük olanı değer olarak alır. Örneğin a dizgesi i sayıda ses ve b dizgesi j sayıda ses içersin. a ve b dizgeleri arasındaki matrisin (i, j) elemanının değerini veren LUA ölçümü aşağıdaki gibi verilebilir:

$$\text{lev}_{a,b}(i, j) = \begin{cases} \max(i, j) & \text{If } \min(i, j) = 0 \\ \min \begin{cases} \text{lev}_{a,b}(i-1, j) + 1 \\ \text{lev}_{a,b}(i, j-1) + 1 \\ \text{lev}_{a,b}(i-1, j-1) + 1_{(a_i \neq b_j)} \end{cases} & \text{Otherwise} \end{cases}$$

Genel olarak iki dizge arasındaki LUA ölçümü Şekil 2’de gösterilen algoritma ile verilir:

```

Function LEVDIST ( $a, b$ ) is
   $n \leftarrow a.size()$ ;
   $m \leftarrow b.size()$ ;
   $distance[i, 0] \leftarrow i \forall i \in 0..n$ ;
   $distance[0, j] \leftarrow j \forall j \in 0..m$ ;
  for  $j \leftarrow 1$  to  $m$  do
    for  $i \leftarrow 1$  to  $n$  do
       $indicator \leftarrow a[i] \neq b[j] ? 1 : 0$ ;
       $distance[i, j] \leftarrow \text{Minimum} \left( \begin{array}{l} distance[i-1, j] + 1, \quad // \text{deletion} \\ distance[i, j-1] + 1, \quad // \text{insertion} \\ distance[i-1, j-1] + indicator, \quad // \text{substitution} \end{array} \right)$ ;
    end
  end return  $distance[n, m]$ ;
end

```

Şekil 2: Levenshtein Uzaklık Algoritması

Şekil 2’de yazılmış olan algoritmada görüldüğü üzere, Levenshtein uzaklığının birkaç alt ve üst sınırı vardır. Bu sınırlar, en az iki dizginin farkı olarak bulunmaktadır. En fazla ise uzun dizginin uzunluğuna denk gelmektedir. Sadece iki dizgi birbirine eşitse sayısal değer sıfır olarak saptanmaktadır. Aynı dizgiler birbirine denkse *ekleme*, *silme* ve *değiştirme* işlemlerinden herhangi biri işlem değeri olarak kabul edilmemektedir. Ekleme, silme veya değiştirme gibi işlemlerin gerçekleştirildiği her bir adımda ise uzaklığın sayısal değeri 1 artmaktadır. Basit algoritmik işlemler açısından örneğin “[akar]”, “[eker]” dizgeleri arasındaki uzaklık 2’dir çünkü ilk ve ikinci /a/ sesleri /e/ sesleri ile değişmiştir. “[akar]”, “[akar]” dizgeleri arasındaki uzaklık ise 0’dır çünkü birbirlerinin aynı ses ve biçim özelliklerine sahip bu iki sözcüğün birbirlerine benzeşmesi için herhangi bir işlem yapılması gerekmemektedir. Dolayısıyla LUA algoritmasına göre bu iki dizge arasında herhangi bir uzaklık bulunmamaktadır. Bununla birlikte, aşağıda örneklendirildiği gibi, birtakım sözcükler arasındaki işlem

farkları daha karmaşık olabilmektedir. Levenshtein algoritması, değişim değerini saptamak üzere iki boyutlu bir dizi temelinde sözcüklerin değişik olan sesleri için sayısal değer artırımına gitmektedir. Bu bağlamda örnek olması için, Tablo 3, Halaç Türkçesinin farklı ağızlarında “yumurta” anlamına gelen [jumurta] dizgisi ile [numurqa] dizgisi arasındaki uzaklığın LUA temelinde çözümüleme yolunu sunmaktadır.

Tablo 3 “yumurta” ve “numurqa” sözcükleri arasındaki mesafeyi LUA ölçümüne göre işlemsel olarak sunmaktadır:

Tablo 3: “yumurta” ve “numurqa” Sözcüklerinin Matrisinin Oluşturulması

	0	Y	U	M	U	R	T	A
0	0	1	2	3	4	5	6	7
N	1	1	2	3	4	5	6	7
U	2	2	1	2	2	3	4	5
M	3	3	2	1	2	3	4	5
U	4	4	2	2	1	2	3	4
R	5	5	3	3	2	1	2	3
Q	6	6	4	4	3	2	2	3
A	7	7	5	5	4	3	3	2

Tablo 3’teki işlemin işaret ettiği üzere, “yumurta” ve “numurqa” dizgeleri arasındaki LUA ölçümü 2’dir.

Dinamik programlamada ikinci işlem, “yumurta” dizgesini “numurqa” dizgesine dönüştürmek için hangi işlemlerin yapılacağına karar vermektir. Bu sözcüklerin son seslerinin LUA ölçümünden köşegen üzerinde geri izleme yapılırsa iki defa ölçümde azalma görülür. Bunlar değiştirme işlemleri olarak tanımlanır. Şekil 3 ise, Güney Azerbaycan Türkçesinin Couzeh ağızı ile Halaç ağızları arasındaki sırasıyla Türkiye Türkçesinde

“bir” sayı önadı (GAT Couzeh: /bi:/; Halaç Türkçesi: /bi:/),

“ne” soru adlı (GAT Couzeh: /næ/; Halaç Türkçesi: /nese/),

“ateş” adı (GAT Couzeh: /od/; Halaç Türkçesi: /huot/),

“düşmek” (GAT Couzeh: /diʃmæk/; Halaç Türkçesi: /tiʃmæk/) eylemi,

“ben” adlı (GAT Couzeh: /mæn/; Halaç Türkçesi: /mæn/) ve

“dün” (GAT Couzeh: /dynen/; Halaç Türkçesi: /ængir/) zaman belirteci anlamına gelen sözlüksel öğelerin program aracılığıyla işlem çözümüleme sonuçlarını göstermektedir.

```

C:\Users\jpl\source\repos\LevenshteinMesafesi\LevenshteinMesafesi\bin\Debug\LevenshteinMesafesi.exe
01: vs 01:
Mesafe:0
0 1 2 3
1 0 1 2
2 1 0 1
3 2 1 0

02: vs 02:
Mesafe:2
0 1 2 3 4
1 0 1 2 3
2 1 0 1 2

03: vs 03:
Mesafe:3
0 1 2
1 1 2
2 2 3
3 2 3
4 3 3

04: vs 04:
Mesafe:1
0 1 2 3 4 5 6
1 0 1 2 3 4 5
2 1 1 2 3 4 5
3 2 2 3 2 3 4
4 3 3 3 2 1 2 3
5 4 4 4 3 2 1 2
6 5 5 5 4 5 2 1

05: vs 05:
Mesafe:0
0 1 2 3
1 0 1 2
2 1 0 1
3 2 1 0

06: vs 06:
Mesafe:5
0 1 2 3 4 5
1 1 2 3 3 4
2 2 3 3 3 3
3 3 3 3 3 4
4 4 4 4 4 4
5 5 5 5 5 5

```

Şekil 3: Levenshtein Uzaklık Algoritması Program Çözümleme Sonuçları

Veri Çözümleme Yöntemi II: Dijkstra Algoritması

Bilgisayar ve genel ağ teknolojisinin temelinde yatan algoritmalar insanlığın yaşamını kolaylaştırmakta ve teknolojik gelişmeler doğrultusunda algoritmaları geliştirme süreçleri devam etmektedir. Algoritmalar sonuç değil sonuca giden yolu veren şemalardır. Kullanılacak algoritmanın seçimi problemin türüne göre farklılık gösterir. 1959 yılında W. E. Dijkstra tarafından önerilen algoritmada verili köşeler arasında keyfi iki köşe arasındaki minimum uzunluk ya da belirli iki köşe arasındaki minimum uzunluğun bulunması amaçlanır. Dijkstra (1959) ve Whiting ve Hillier (1960) tarafından tanımlanan algoritmalar bu amaçla tanımlanan en verimli algoritmalar (Dreyfus, 1969). Bu algoritmada köşeler ve köşeler arası kenarlar vardır, bu nedenle doğal olarak graflar üzerinde çalışılır. Kenarlar yönlü ya da yönsüz olabilir. Kenarlar pozitif yüklü olmalıdır. Negatif yüklü olması durumunda Dijkstra algoritması çalışmaz. Dijkstra algoritmasında köşeler geçici ve kalıcı değerler alır. Minty, Pollack ve Wiebenson tarafından Dijkstra algoritmasının uygulanmasında köşelerin kalıcı değerlerinin elde edilmesi için tanımlanmıştır (Dreyfus, 1969).

Dijkstra algoritmasında ilk önce kaynak bir köşe seçilir. Kaynak köşenin değeri 0 diğer köşelerin değerleri belirsiz olduğu için ∞ (sonsuz) değerini alır. Burada kaynak köşenin değeri kalıcı diğer köşelerin ∞ değerleri geçicidir. Kaynak köşeden grafin yönlenişine göre ulaşılabilecek olan ilk köşelere kenarlardaki yükler değer olarak atanır. Bu köşelere daha önce atanan ∞ değerleri ile yeni atanan değerler arasında kıyaslama yapılır, her

türlü yeni değerler ∞ 'dan küçük olacağından yeni değerler olarak atanır. Grafın yönleneşine göre tüm graf dolaşılır ve verili iki köşe ya da kaynak köşeden diğer köşelere minimum uzunluklar hesaplanarak minimum yollar elde edilir.

Dijkstra algoritmasının akış şeması aşağıdaki gibi verilebilir:

a ve b birer köşe olmak üzere ikisi arasındaki uzaklık $x(a,b)$ olsun. a Köşesinin değeri $v(a)$ olmak üzere, Dijkstra algoritması köşeleri geçici ve kalıcı olarak etiketlediğinden a köşesinin etiket değerleri

$$l(a) = \begin{cases} 1, & \text{Kalıcı Etiket} \\ 0, & \text{Geçici Etiket} \end{cases}$$

olarak tanımlansın. Kaynak köşe s olmak üzere, $v(a)$; $s-a$ uzunluğunun en küçük değeri olarak tanımlanabilir. Eğer burada a 'nın öncülü varsa

$$\tau(a) = \begin{cases} 1, & \text{Varsa} \\ 0, & \text{Yoksa} \end{cases}$$

olarak alınsın.

1. Adım: Kaynak köşe için $v(s) \rightarrow 0$ ve $l(s)=1$ değerleri elde edilir.

Grafın diğer tüm a köşeleri için $v(a) \rightarrow \infty$, $l(a) = 0$, $\tau(a) \rightarrow 0$ olarak bulunur. d grafta bir köşe olmak üzere $s \rightarrow d$ olduğunu kabul edelim.

2. Adım: (d,a) kenarı için $l(a)=0$ ve $v(a) > v(d) + x(d,a)$ olarak alınsın.

Buradan $v(d) + x(d,a) \rightarrow v(a)$, $\tau(a) \rightarrow d$ elde edilir.

3. Adım: $l(a^*)=0, v(a^*) < \infty$ ve $v(a^*) = \min_{l(a)=0} \{v(a)\}$ koşulunu sağlayan a^* bulalım. Böylece $l(a^*) \rightarrow 1$ ve $a^* \rightarrow d$ elde edilir.

Bu adımda verildiği şekilde a^* köşesinin olmaması s 'den a 'ya bir yönlü yol olmadığı anlamına gelir ve algoritmanın çalışması durdurulur.

4. Adım: h Bir köşe olmak üzere, eğer $d \neq h$ ise, 2. adıma gidilir.

5. Adım: Dur. (Ruohonen, 2008).

Graflar ve Uygulamaları Hakkında Bazı Bilgiler

Graflar köşeler ve kenarlardan oluşur ve Graf Teorisi'nin temelini oluşturur. Graf Teorisi'nin oluşturulmasında esas olarak birkaç varsayım ileri sürülür. Bunlardan ilki Platon'a dayandırılır. Platon'un düzgün cisimlerinin açılması sonucu köşeler ve köşeler arası kenarlar oluşur.

İkinci varsayım ise Euler'e dayandırılır. Kaliningrad kasabasında geçen Königsberg nehri üzerinde kurulan 7 (yedi) köprüden geçme olayına dayalı bir oyun, 1783 yılında matematikçi Euler tarafından "Königsberg'in 7 (yedi) köprüsü" isimli çalışmayla matematik literatürüne kazandırılmıştır. Buradaki oyun, "Köprü'nün bir köşesinden başlayarak ve geçilen bir

köprüden tekrar geçilmeden aynı köşeye gelinebilir mi?” sorusuna yanıt bulmaya dayanmaktadır. Burada köprülerin uçları köşeler ve köprüler ile köprüler arası mesafeler kenarlar olarak temel alınmıştır.

Graf Teorisi’nde kullanılan bazı tanımlar aşağıdaki gibi özetlenebilir:

Bir kenarın iki ucunda yer alan noktalara *köşe*, iki köşe arasında yer alan uzunluğa ise *kenar* denir. Bir grafta eğer kenarlar yön bilgisi içeriyorsa *yönlü graf*, içermiyorsa *yönsüz graf* olarak adlandırılır. Bir grafta kenarların hepsi yön bilgisi içerir ya da hiçbirisi yön bilgisi içermez. Bir grafta, bir köşeden diğerine gidilirken izlenen kenarların toplamı yolu verir ve bir köşeden diğerine gidilirken minimum uzunlukların toplamı minimum yolu verir. Grafta mevcut bir köşeden başlayıp yine aynı köşeye dönen ve bir köşeden iki kez geçmeyen grafa *döngü* denir. Döngü içermeyen bir grafa ise *ağaç* denir.

Örnek. Tablo 1’de verilen Halaç Türkçesi ve Güney Azerbaycan Türkçesi ağızları arasındaki diyalektik farklar yüz (100) sözcük üzerinden LUA algoritmasına göre ölçülmüştür. İki ağız arasındaki fark ise

$$d(\text{Ağız 1}, \text{Ağız 2}) = \frac{\sum \text{lev}_{a,b}(i, j)}{100}$$

aritmetik ortalaması ile hesaplanmıştır.

Veri Analizi: Levenshtein ve Dijkstra Algoritması Çözümlemeleri

Buradan ilgili ağızlar arasındaki LUA algoritmasına göre ölçülen ağız farkları Tablo 4’te gösterildiği şekilde hesaplanmıştır:

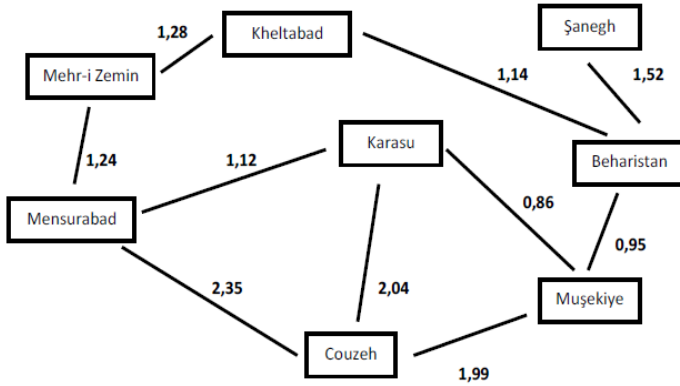
Tablo 4: Halaç Türkçesi Ağızları Arasındaki LUA Algoritmasına Göre Ölçülen Ağız Farkları

	Khelta- bad	Kara- su	Beha- ristan	Mensu- rabad	Mehr-i Zemin	Muşe- kiye	Şa- neg	Cou- zeh
Couzeh	2,54	2,04	2,14	2,35	2,48	1,99	2,38	0
Kheltabad	0	1,21	1,14	1,33	1,28	1,15	1,47	2,54
Karasu	1,21	0	1	1,12	1,36	0,86	1,28	2,04
Beharistan	1,14	1	0	0,94	0,93	0,95	1,52	2,14
Mensurabad	1,33	1,12	0,94	0	1,24	1	1,35	2,35
Mehr-i Zemin	1,28	1,36	0,93	1,24	0	0,99	1,74	2,48
Muşekiye	1,15	0,86	0,95	1	0,99	0	1,32	1,99
Şaneg	1,47	1,28	1,52	1,35	1,74	1,32	0	2,38

Tablodaki veriler ışığında, Levenshtein algoritmasına göre Couzeh ağızına sözlüksel uzaklığın en az olduğu Halaç Türkçesi ağızının Muşekiye

(kuzey doğu) ağızı (LUA=1,99) olduğu görülmektedir. Sonrasında Couzeh ağızına en çok yakınsayan ağız LUA=2,04 sonucuyla Karasu (ana ağız) ağızı olarak saptanmıştır. Beharistan (merkezi ağız) ağızı ile Couzeh ağızı uzaklık sonucu 2,14 olarak belirlenmiştir. Mensurabad (merkez doğu) ağızı (LUA=2,35) ve Şaneg (güney) ağızı (LUA=2,38) birbirine yakın değerlerle sözlüksel uzaklık bağlamında Couzeh ağızı ile göreceli olarak uzaklaşırken Mehr-i Zemin (kuzey) (LUA=2,48) ve Kheltabad (batı) (LUA=2,54) ağızları ise en uzak ağızlar olarak hesaplanmıştır. Levenshtein algoritması iki dizge arasındaki farkı ve/ya benzerliği incelediği için bu çözümlemede çok boyutlu çözümleme ile tüm Halaç Türkçesi ağızlarının Couzeh ağızı ile ilişkisini tespit etmek üzere söz konusu veriler Dijkstra algoritmasıyla da incelenmiş ve graf örneği çıkartılmıştır. Burada vurgulanması gereken nokta Levenshtein algoritması iki ağız arasındaki uzaklığı ortaya çıkartırken Dijkstra algoritması ise GAT değişkesi Couzeh merkezinde yedi Halaç Türkçesi ağızı arasındaki ilişkiyi incelemektedir.

Bu bağlamda öncelikle bu çalışmada, Tablo 4'te sunulan verilerin Dijkstra algoritmasına uyarlanması için ağızlar *köşe*, ağızlar arası farklar ise iki köşe arası *kenarlar* olarak alınmıştır. Bu minvalde Dijkstra algoritması temelinde Tablo 4'te sunulmuş olan Halaç Türkçesi ağızları ve GAT ağızı Couzeh arasında toplam 28 yol vardır. Bu çalışmada bu yollardan sadece 10 tanesi kullanılarak Şekil 4'te örneklendirilen bir *graf* örneği oluşturulabilir. Bu oluşturulan grafta ağızların konuşulduğu konumlar -bu çalışmanın odağı coğrafi uzaklığın ağız ilişkisi olmadığından dolayı- dikkate alınmadığı için graf herhangi bir geometrik şekil ifade etmemektedir.

Şekil 4: Graf Örneği

Şekil 3'te işlemlenmiş olan Dijkstra algoritmasında merkez olarak bir Güney Azerbaycan Türkçesi değişkesi olan Couzeh ağzı temel alınmıştır. Bu temel çerçevesinde Dijkstra algoritması temelli işlem adımları şu şekilde olmuştur:

1. Adım: Dijkstra algoritmasının uygulanmasından Couzeh ağzının köşe değeri 0, Couzeh ağzından doğrudan ulaşılabilen ağızların değerleri LUA algoritmasına göre aralarındaki ölçülen değerlerdir. Couzeh ağzı ile doğrudan bağlantılı olmayan ağızlar ise ∞ değerini alır. Sonsuz ifadesi henüz yolun minimal uzaklığının saptanmadığı anlamına gelir. O halde aşağıdaki tablo verilebilir:

Tablo 5: 1. Adım Değerleri

	Khel- tabad	Kara- su	Beha- ristan	Mensu- rabad	Mehr-i Zemin	Muşe- kiye	Şaneg	Cou- zeh
Couzeh	∞	2,04	∞	2,35	∞	1,99	∞	0

2. Adım: Couzeh ağzı ile Muşekiye ağzı arasındaki uzaklığa bakıldığında Muşekiye ağzından doğrudan ulaşılabilen ağızlar Couzeh, Karasu ve Beharistan ağızlarıdır (bkz. Şekil 4). Muşekiye ve Couzeh ağızları arası fark 1,99 dur. Fakat daha önce Couzeh ağzı 0 değeri aldığından ve yeni değer $0 < 1,99$ olduğu için Couzeh ağzının köşe değerini artıracığından Couzeh ağzı için köşe değeri değiştirilmez.

Bu bağlamda, Muşekiye ağzından Karasu ağzına gidilmesi için farklar toplamı Couzeh-Muşekiye-Karasu arası farklar toplamı olup bu değer $1,99+0,86=2,85 > 2,04$ olarak karşımıza çıkar ve yeni değer Karasu köşesinin değerini artırır dolayısıyla bu ağızda işlem yapılmaz.

Muşekiye ağzından doğrudan ulaşılabilen Beharistan ağzına uzaklıklar toplamı $1,99+0,95 = 2,94 < \infty$ olduğundan Beharistan köşesinin yeni değeri 2,94 olarak karşımıza çıkar. Bu işlemler sonucunda adım değerleri Tablo 6'da gösterildiği biçimde güncellenebilir:

Tablo 6: 2. Adım Değerleri

	Khelta- bad	Kara- su	Beha- ristan	Mensu- rabad	Mehr-i Zemin	Muşe- kiye	Şaneg	Couzeh
Couzeh	∞	2,04	2,94	2,35	∞	1,99	∞	0

3. Adım: Muşekiye ağzı ile Beharistan ağzı arasındaki uzaklık incelendiğinde Beharistan ağzından doğrudan ulaşılabilen ağızlar Şanegh ve Kheltabad ağızlarıdır. Şanegh ağzı için kenarlar Couzeh-Muşekiye-Beharistan-Şanegh olup bu ağızlar arasındaki farklar toplamı $1,99+0,95+1,52 = 4,46 < \infty$ olup Şanegh ağzının yeni değeri 4,46 olarak karşımıza çıkar.

Kheltabad ağızı için ise kenarlar Couzeh-Muşekiye-Beharistan-Kheltabad olup bu ağızlar arasındaki farklar toplamı $1,99+0,95+1,14=4,08 < \infty$ olup Kheltabad ağızının yeni değeri 4,08 olur. Böylece bu hesaplar sonrasında ortaya çıkan adım değerleri tablosu aşağıdaki gibi güncellenebilir:

Tablo 7: 3. Adım Değerleri

	Khelta- bad	Kara- su	Beharis- tan	Mensu- rabad	Mehr-i Zemin	Muşe- kiye	Şaneg	Couzeh
Couzeh	4,08	2,04	2,94	2,35	∞	1,99	4,46	0

4. Adım: Beharistan ağızı ile Kheltabad ağızı arasındaki uzaklık incelendiğinde Kheltabad ağızından doğrudan ulaşılabilen ağız Mehr-i Zemin'dir. Mehr-i Zemin için kenarlar Couzeh-Muşekiye-Beharistan-Kheltabad-Mehr-i Zemin olup bu ağızlar arasındaki farkın toplamı $1,99+0,95+1,14+1,28=5,36 < \infty$ 'dur. Buradan Mehr-i Zemin için yeni değer 5,36 olur ve bu ağza ilişkin bilgiler Tablo 8'deki gibi güncellenir:

Tablo 8: 4. Adım Değerleri

	Khelta- bad	Kara- su	Beharis- tan	Mensu- rabad	Mehr-i Zemin	Muşe- kiye	Şaneg	Couzeh
Couzeh	4,08	2,04	2,94	2,35	5,36	1,99	4,46	0

5. Adım: Mehr-i Zemin ağızından ulaşılabilen tek ağız Mensurabad'dır. Mehr-i Zemin'in değerinin 5,36 olduğu dikkate alınırsa Mensurabad köyünün değeri $5,36+1,24=6,6$ olur. Mensurabad'ın değeri daha önce 2,35 olarak bulunmuştu. Bu değer ilk değerden büyük olduğundan işlem yapılmaz.

Tablo 9: 5. Adım Değerleri

	Khel- tabad	Kara- su	Beha- ristan	Mensu- rabad	Mehr-i Zemin	Muşe- kiye	Şaneg	Couzeh
Couzeh	4,08	2,04	2,94	2,35	5,36	1,99	4,46	0

6. Adım: Mensurabad ağızı açısından durum incelendiğinde bu ağızdan doğrudan ulaşılabilen ağızlar Couzeh ve Karasu ağızlarıdır. Mensurabad ile Couzeh ve Karasu ağızları arasındaki uzaklık farkının toplamı ise Couzeh ve Karasu ağızlarının değerlerini artırır. Dolayısıyla işlem yapılması mümkün olmaz.

Tablo 10: 6. Adım Değerleri

	Khel- tabad	Kara- su	Beha- ristan	Mensu- rabad	Mehr-i Zemin	Muşe- kiye	Şaneg	Couzeh
Couzeh	4,08	2,04	2,94	2,35	5,36	1,99	4,46	0

7. Adım: Bu işlemler içerisinde yukarıda 2. adımda Couzeh ağzı ile Muşekiye ağzı arasındaki uzaklık hesaplanmıştı. Bu adımda da Couzeh ağzı ile Karasu ağzı arasındaki uzaklığın incelendiği durumda Karasu ağzından doğrudan ulaşılabilen Couzeh, Muşekiye ve Mensurabad ağzlarına değerler daha önce ulaşılan değerlerden büyük olacağından bu noktada işlem yapılmaz.

Tablo 11: 7. Adım Değerleri

	Khel- tabad	Kara- su	Beha- ristan	Mensu- rabad	Mehr-i Zemin	Muşe- kiye	Şaneg	Couzeh
Couzeh	4,08	2,04	2,94	2,35	5,36	1,99	4,46	0

8. Adım: Burada da yine bu işlemler içerisinde yukarıda 2. adımda Couzeh ağzı ile Muşekiye ağzı arasındaki uzaklık hesaplanmıştı. Bu adımda da Couzeh ağzı ile Mensurabad ağzı arasındaki uzaklığın hesabında Mensurabad ağzından Mehr-i Zemin ve Karasu ağzlarına gidilebilir.

Karasu için elde edilen yeni değer ilk değerden büyük olacağından işlem yapılması mümkün görünmemektedir.

Mehr-i Zemin ağzı için ise Couzeh-Mensurabad-Mehr-i Zemin ağzları arasındaki farkın toplamı $2,35+1,24=3,59$ olup ilk değerden küçüktür. Bu Mehr-i Zemin için yeni değer anlamına gelmektedir.

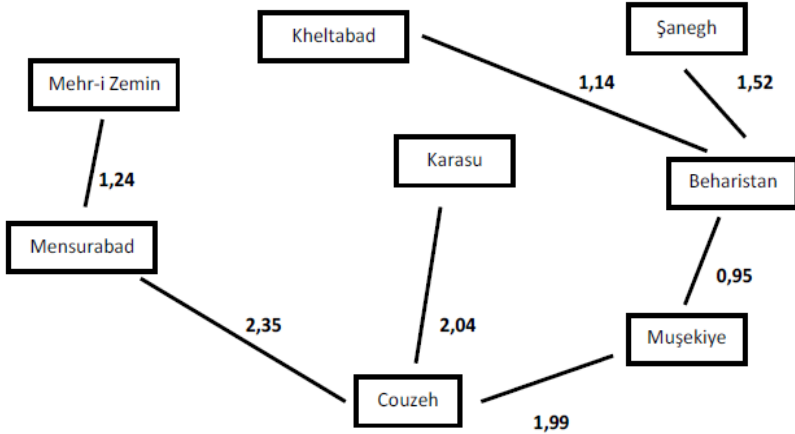
Dolayısıyla tablo aşağıdaki şekilde güncellenmiştir:

Tablo 12: 8. Adım Değerleri

	Khelta- bad	Kara- su	Beha- ristan	Mensu- rabad	Mehr-i Zemin	Muşe- kiye	Şaneg	Couzeh
Couzeh	4,08	2,04	2,94	2,35	3,59	1,99	4,46	0

9. Adım: 3. Adımda Muşekiye ağzından Beharistan ağzına minimal uzaklık ölçülmüştür. Bu adımda Muşekiye ağzı ile Karasu ağzı arasındaki uzaklık ölçüldüğünde ve Muşekiye'den Karasu ağzına ulaşılmaya çalışılması durumunda 7. adımda olduğu gibi Karasu ağzından doğrudan ulaşılabilen Couzeh, Muşekiye ve Mensurabad ağzlarındaki değerler daha önce ulaşılan değerlerden büyük olacağından bu noktada da işlem yapılmaz.

Tüm bu veriler ışığında Dijkstra algoritması çözümlemesi sonucunda ağzlar arasındaki ilişki tüm işlemlerin neticesinde elde edilen son adımda Şekil 4'te ulaşılabilen ağaç grafiğiyle somutlaştırılmıştır:

Şekil 5: Dijkstra Uzaklığını Gösteren Son Ağaç Örneği

Şekil 4’te ortaya çıkan ağaç, Şekil 3’te sunulmuş olan grafin Dijkstra algoritmasına uygulanmış adımlarının neticesidir.

Tartışma ve Sonuç

Bu çalışma, İran’ın Merkezî ve Kum vilayetlerinde konuşulmakta olan iki Türk dili değişkesinin -Halaç Türkçesi ve Güney Azerbaycan Türkçesi- sözlüksel uzaklığını Leipzig-Jakarta çekirdek sözcük listesindeki (Tadmor ve Haspelmath, 2009) maddeler temelinde ağız ölçümsel (diyalektometrik) ve algoritmik yöntemler ışığında saptamayı amaçlamıştır.

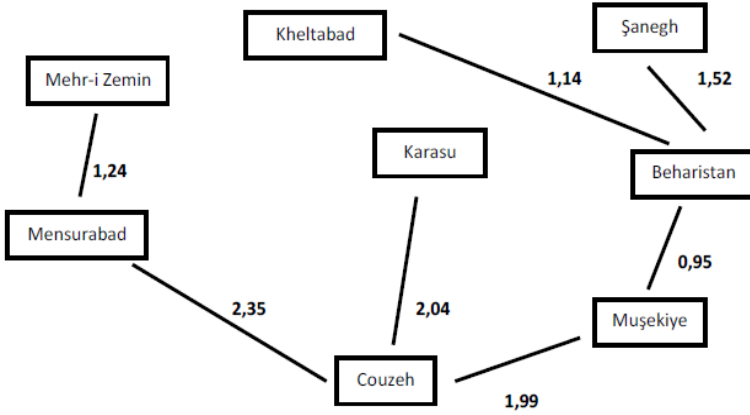
Bu bağlamda Levenshtein uzaklık algoritması temelinde GAT Couzeh ağzının Halaç Türkçesi ağızları arasındaki uzaklığı şu sırayla ortaya çıkmıştır:

- Muşekiye (kuzey doğu) ağızı: $d(\text{Couzeh}, \text{Muşekiye}) = 1,99$;
- Karasu (ana ağız) ağızı: $d(\text{Couzeh}, \text{Karasu}) = 2,04$;
- Beharistan (merkezi ağız) ağızı: $d(\text{Couzeh}, \text{Beharistan}) = 2,14$;
- Mensurabad (merkez doğu) ağızı: $d(\text{Couzeh}, \text{Mensurabad}) = 2,35$;
- Şanegh (güney) ağızı: $d(\text{Couzeh}, \text{Şanegh}) = 2,38$;
- Mehr-i Zemin (kuzey) ağızı: $d(\text{Couzeh}, \text{Mehr-i Zemin}) = 2,48$;
- Kheltabad (batı) ağızı: $d(\text{Couzeh}, \text{Kheltabad}) = 2,54$.

Bu çözümlemede Couzeh ağızı ile Halaç Türkçesinin Muşekiye (kuzey doğu) ağızı (=1,99) arasındaki sözlüksel uzaklık en az iken Kheltabad ağızı ile uzaklığın en çok (=2,54) olduğu belirlenmiştir. Batı ağzının konu-

şulduğu bölge her ne kadar İran'da Azerbaycan Türkçesinin konuşulduğu bölgeye yakın olsa da Couzeh ağız ile uzaklığı daha çok hesaplanmıştır. Bu durum Couzeh ağızının Halaç Türkçesi konuşulan bölgenin ortasında kalmasından kaynaklanmış olabilir. Couzeh'nin bu konumda olması Halaç Türkçesinin kenarda kalan ağızları ile uzaklığının daha fazla olmasında da etkili olmuş olabilir

Halaç Türkçesi ağızlarının Couzeh ağız ile ilişkisini tespit etmek üzere söz konusu Levenshtein algoritma verileri sonrasında Dijkstra algoritmasıyla da incelenmiş ve ilişkili graf örneği (bkz. Şekil 3) ağaç (Şekil 4) çıkarılmıştır. Burada vurgulanması gereken nokta Levenshtein algoritması iki ağız arasındaki uzaklığı ortaya çıkartırken Dijkstra algoritması ise GAT değişkesi Couzeh merkezinde yedi Halaç Türkçesi ağızı arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Dolayısıyla bu çalışma, üç ve üzeri değişkenin arasındaki ilişkinin incelenebilmesi için Dijkstra algoritmasının ağız çalışmalarına uyarlanmasının bir örneğini teşkil etmiştir. Bu yönüyle söz konusu bu çalışma çağdaş Türk lehçelerinin ağızları arasındaki uzaklığı ve algoritmik ilişkilerini disiplinlerarası bir yaklaşımla çözümlemeyi amaçlaması bağlamında yenilikçi bir yaklaşım benimsemiştir. Tüm bu veriler ışığında Dijkstra algoritması çözümlemesi sonucunda ağızlar arasındaki ilişki tüm işlemlerin neticesinde elde edilen son adımda ulaşılabilen ağaç grafiğiyle somutlaştırılmıştır:

Şekil 6: Dijkstra Algoritması İle Elde Edilen Ağaç Graf Örneği

Bu yönüyle son dönemde algoritma temelli incelemelerin ağız ölçümsel (diyalektometrik) incelemeleri, hızla gelişmekte olan yapay zekâ (İng. artificial intelligence) çalışmalarıyla desteklenmeye açık hâle gelecektir. Bu çalışma; Türk dili, matematik ve yapay zekâ disiplinlerini dil inceleme alanına tanıtmaya potansiyeline sahip olması açısından özgün bir yere sahiptir.

Kaynakça

- Anonby, E. (2012). Lori language ii. Sociolinguistic Status of Lori. *Encyclopædia Iranica*. <https://iranicaonline.org/articles/lori-language-ii>
- Bolognesi, R. ve Heeringa, W. (2002). De invloed van dominante talen op het lexicon en de fonologie van Sardische dialecten. *Gramma/TTT, 1: tijdschrift voor taalwetenschap*, 9(1), 45-84.
- Çam, A. (2021). *Şahseven Türkçesi* [Yayımlanmamış doktora tezi]. İstanbul Kültür Üniversitesi.
- Dijkstra, E. W. (1959). A note on two problems in connexion with graphs. *Numerische Mathematik, 1*, 269-271.
- Doerfer, G. Hesche, W., Scheinhardt, H. ve Tezcan, S. (1971). *Khalaj materials*. Indiana University Press.
- Doerfer, G. (1987). *Lexik und Sprachgeographie des Chaladsch. 2 Volumes*. Harrassowitz.
- Doerfer, G. (1988). *Grammatik des Chaladsch* (Turcologica 4). Harrassowitz.
- Doerfer, G. (1998). Turkic languages of Iran. L. Johanson & É. Á. Csató (Eds.) içinde, *The Turkic Languages* (s. 273-282). Rotledge.
- Dreyfus, S. E. (1969). An appraisal of some shortest-path algorithms. *Operations research*, 17, 395-412.
- Eberhard, D. M., Gary F. S. & Charles D. F. (Eds.). (2022). *Ethnologue: Languages of the world*. Twenty-fifth edition. SIL International. Online version: <http://www.ethnologue.com>.
- Goebel, H. (1982). *Dialektometrie; Prinzipien und Methoden des Einsatzes der Numerischen Taxonomie im Bereich der Dialektgeographie*. Akademie der Wissenschaften.
- Goebel, H. (2017). Dialectometry. Ch. Boberg, J. A. Nerbonne & D. Watt (Eds.), *The Handbook of Dialectology* içinde (s. 123-142). Wiley-Blackwell.
- Gooskens, C. & Heeringa, W. (2004). Perceptive evaluation of Levenshtein dialect distance measurements using Norwegian dialect data. *Language Variation and Change*, 16(3), 189-207.
- Gudschinsky, S. C. (1956). The ABC's of lexicostatistics (glottochronology). *Word*, 12(2), 175-210.
- Haspelmath, M. & Tadmor, U. (Eds.). (2009). *Loanwords in the World's Languages: A Comparative Handbook*. Walter de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110218442.55>
- Heeringa, W. J. (2004). Measuring dialect pronunciation differences using Levenshtein distance. *Unpublished Doctoral Dissertation*. University Library Groningen.
- Heeringa, W. & Prokić, J. (2017). Computational dialectology. C. Boberg, J. A. Nerbonne, & D. Watt (Eds.), *The Handbook of Dialectology* içinde (s. 330-347). Wiley-Blackwell.

- Kuribayashi, Y. (2012). Grammaticalized topics in Kashkay: The implication for the relativization of Turkic languages. *Studia Uralo-Altaica*, 49, 311-318.
- Minorsky, M. (1940). The Turkish Dialect of the Khalaj, *Bulletin of the Society of Oriental and African Studies* 10, 417-37.
- Mogâddâm, M. (1318). *Guyeşha-ye Wâfs wâ Täfrâş*, İrañ-Kudé 11 (Teheran, h.ş.).
- Nerbonne, J. & Heeringa, W. (2010). Measuring dialect differences. P. Auer & J. E. Schmidt (Eds), *An International Handbook of Linguistic Variation. Theories and Methods Volume 1* içinde (s. 550-566). De Gruyter Mouton. <https://doi.org/10.1515/9783110220278>
- Nerbonne, J. & Siedle, C. (2005). Dialektklassifikation auf der Grundlage aggregierter Ausspracheunterschiede. *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik*, 129-147.
- Osenova, P., Heeringa, W. & Nerbonne, J. (2009). A quantitative analysis of Bulgarian dialect pronunciation. *Zeitschrift für slavische Philologie*, 66(2), 425-458.
- Séguy, J. (1973). La dialectométrie dans l'Atlas linguistique de la Gascogne. *Revue de linguistique romane*, 37, 1-24.
- Ruohonen, K. (2008). *Graph theory*. Tampere University of Technology.
- Szmrecsanyi, B. (2013). *Grammatical variation in British English dialects: A study in corpus-based dialectometry*. Series: Studies in English Language. Cambridge University Press.
- Tadmor, U. (2009). Loanwords in the world's languages: Findings and results. M. Haspelmath & U. Tadmor (Eds.), *Loanwords in the World's Languages: A Comparative Handbook* içinde (s. 55-75). Walter de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110218442.55>.
- Tekin, T. (1989). Türk dili diyalektlerinin yeni bir tasnifi. *Erdem*, 5(13), 141-168.
- Whiting, P. D. & Hillier, J. A. (1960). A method for finding the shortest route through a road network, *Operations Research Quarterly*, 11, 37-40.
- Wieling, M., Prokić, J. & Nerbonne, J. (2009). Evaluating the pairwise string alignment of pronunciations. *Proceedings of the EACL 2009 Workshop on Language Technology and Resources for Cultural Heritage, Social Sciences, Humanities, and Education (LaTeCH-SHELT&R 2009)* içinde (s. 26-34).
- Windfuhr, G. (Ed.). (2009). *The Iranian languages*. Routledge.
- Windfuhr, G. & Perry, J. R. (2009). Persian and Tajik. G. Windfuhr (Ed.) içinde, *The Iranian Languages* (s. 416-545). Routledge.

Extended Summary

Measuring the phonetic and lexical distances of Turkic languages are mostly neglected in the relevant literature (see Akkuş, 2021). Drawing on a quantitative approach, this study thus aims at discussing the use of the Levenshtein Distance Algorithm (LDA) and Dijkstra Algorithm (DA) in measuring (i) phonetic and (ii) lexical distances of a number of Turkic languages, namely Khalaj Turkic and South Azerbaijani to discuss the availability of a relatively valid means to measure the rates of intelligibility for Turkic varieties, based on the Leipzig-Jakarta core vocabulary list (Tadmor and Haspelmath, 2009). To this end, all Khalaj dialects spoken in Markazī and Qom provinces, as classified by Doerfer (1988), and the Couzeh variety of South Azerbaijani were compared in the present study. LDA, a unigram-based string metric that compares two sequences and measures their differences, allows researchers to measure “individual speech segments” while Dijkstra Algorithm consider the relationship of three or more variables. The database was formed based on the 100-item Leipzig-Jakarta list (Haspelmath and Tadmor, 2009). The data was obtained through direct elicitations from native speaker language consultants of the Turkic languages under scrutiny. An algorithmic analysis was applied to identify the most valid method to measure the relative distances.

The study also investigates whether there is any impact of geographical proximity (areal convergence) between Khalaj (Doerfer, 1971, 1987, 1988; Tekin, 1989) and South Azerbaijani. The data used in the study were compiled from all Khalaj-speaking settlements in Markazi and Qom provinces in Iran, and from the village of Couzeh, where South Azerbaijani Turkic is spoken in the province of Qom, during the fieldwork carried out between July and September in 2021. Within the scope of this study, the lexical distance of two Turkic varieties spoken in the same language ecology was measured in an algorithmic framework, and the values of the phonological distances of the lexical items were measured.

Based on the findings of the Levenshtein distance algorithm, the distance between South Azerbaijani dialect and Khalaj Turkic dialects emerged in the following order:

Muşekiye (north east) dialect:	$d(\text{Couzeh}, \text{Muşekiye}) = 1,99$;
Karasu (main) dialect:	$d(\text{Couzeh}, \text{Karasu}) = 2,04$;
Beharistan (central) dialect:	$d(\text{Couzeh}, \text{Beharistan}) = 2,14$;
Mensurabad (central east) dialect:	$d(\text{Couzeh}, \text{Mensurabad}) = 2,35$;
Şanegh (south) ağızı dialect:	$d(\text{Couzeh}, \text{Şanegh}) = 2,38$;
Mehr-i Zemin (North) dialect:	$d(\text{Couzeh}, \text{Mehr-i Zemin}) = 2,48$;
Kheltabad (west) dialect:	$d(\text{Couzeh}, \text{Kheltabad}) = 2,54$.

In the light of the data in the table, it is seen that the Khalaj dialect with the lowest lexical distance from the Couzeh dialect according to the Levenshtein algorithm is the Musekiye (north east) dialect (LUA=1.99). Afterwards, the dialect most converging to the Couzeh dialect was determined as the Karasu

(main dialect) dialect with the result of $d(\text{Couzeh}, \text{Karasu}) = 2.04$ . . The distance between Beharistan (central dialect) and Couzeh dialect was determined as 2.14. While the Mensurabad (central east) dialect (LUA=2.35) and Şaneğh (south) dialect (LUA=2.38) diverge with the Couzeh dialect in terms of lexical distance with close values, Mehr-i Zemin (north) (LUA=2, 48) and Khelatabad (west) (LUA=2,54) were calculated as the farthest dialects. Since the Levenshtein algorithm examines the difference and/or similarity between the two strings, in this analysis, the aforementioned data were also examined with the Dijkstra algorithm in order to determine the relationship of all Khalaj dialects with the Couzeh dialect with multidimensional analysis and graph samples were extracted. The point that should be emphasized here is that Levenshtein algorithm reveals the distance between two dialects, while Dijkstra algorithm examines the relationship between seven Khalaj dialects in the center of GAT variable Couzeh.

In this analysis, it was revealed that the lexical distance between the Couzeh dialect and the Muşekiye (north east) dialect of the Khalaj language (=1.99) was the least, while the distance from the Khelatabad dialect was the most (=2.54). Although the region where the western dialect is spoken is close to the region where Azerbaijani Turkic is widely spoken in Iran, its distance from the Couzeh dialect has been calculated more. In this case, it may have been due to the fact that the Couzeh dialect was in the middle of the Khalaj-speaking region. This location of Couzeh also seems to be effective in the fact that it is more distant from the marginal dialects of Khalaj.

In order to determine the relationship between all the Khalaj dialects and the Couzeh dialect, Levenshtein algorithm data was also correlated with the Dijkstra algorithm, and relevant graphs and trees were extracted, accordingly. It is worth stating that Levenshtein algorithm reveals the distance between two dialects, while Dijkstra algorithm examines the relationship between seven Khalaj dialects, placing the GAT variety in the center. In this respect, this study has adopted an innovative approach in the sense that it aims to analyze the distance and algorithmic relations between the dialects of contemporary Turkic languages through interdisciplinary lens. In the light of all these data, the relationship between the dialects as a result of the Dijkstra algorithm analysis is concretized with the tree graph that can be reached in the last step obtained as a result of all the operations.

EK 1: Leipzig-Jakarta Çekirdek Sözcük Listesi

	Türkçe	İngilizce	Dil bilgisi kategorisi	GAT (Couzeh değişkesi)	Halaç Türkçesi (Beharistan)
1	ateş	'fire'	ad	/ot/	/huot/
2	burun	'nose'	ad	/burun/	/burun/
3	gitmek	'to go'	eylem	/gedmek/	/varmaq/
4	su	'water'	ad	/su/	/suv/
5	ağız	'mouth'	ad	/ayz/	/ayuz/
6	dil	'tongue'	ad	/dil/	/til/
7	kan	'blood'	ad	/qbn/	/qbn/
8	kemik	'bone'	ad	/simik/	/simik/
9	sen	'2sg pronoun'	adıl	/sæn/	/sæn/
10	kök	'root'	ad	/rijε/	/rijε/
11	gelmek	'to come'	eylem	/gelmek/	/kεlmek/
12	meme	'breast'	ad	---	---
13	yağmur	'rain'	ad	/jayıj/	/jayıuj/
14	ben	'1sg pronoun'	adıl	/mæn/	/mæn/
15	ad	'name'	ad	/b:t/	/b:t/
16	bit	'louse'	ad	/bit/	/bit/
17	kanat	'wing'	ad	/pær/	/pær/
18	et	'flesh/meat'	ad	/æt/	/æt/
19	kol	'arm/hand'	ad	/bazu/	/qol/
20	sinek	'fly'	ad	---	/quduqu/
21	gece	'night'	ad	/gedze/	/kietje/
22	kulak	'ear'	ad	/qulaq/	/qulbq/
23	ense	'neck'	ad	/boyn gerisi/	/bu:n artuu/
24	uzak	'far'	önad	/irax/	/huuraq/
25	yapmak	'to do/make'	eylem	/endzam vermek/	/endzam viermek/
26	ev	'house'	ad	/ev/	/hæv/
27	taş/kaya	'stone/rock'	ad	/dɔj/	/tɔj/
28	acı	'bitter'	önad	/adzı/	/hatjuuy/
29	söylemek	'to say'	eylem	/demek/	/heymaq/
30	diş	'tooth'	ad	/diş/	/tiş/
31	saç	'hair'	ad	/dik/	/tik/

32	büyük	'big'	önad	/bedik/	/bydyk/
33	bir	'one'	önad	/bi:/	/bi:/
34	kim	'who'	adıl	/kim/	/kim/
35	o	'3sg pro-noun'	adıl	/u:/	/u:/
36	vurmak	'to hit/beat'	eylem	/vurmaq/	/vurmaq/
37	bacak/ ayak	'leg/foot'	ad	/ajax/	/hadaq/
38	boynuz	'horn'	ad	/fɔxe/	/fɔxe/
39	bu	'this'	adıl	/bu/	/bu/
40	balık	'fish'	ad	/mɔhi/	/mɔhi/
41	dün	'yesterday'	belirteç	/dinen/	/engir/
42	içmek	'to drink'	eylem	/iʃmek/	/itʃmek/
43	siyah	'black'	önad	/qare/	/qara/
44	göbek deliği	'navel'	ad	/nɔf/	/kyndyk/
45	durmak	'to stand'	eylem	/durmax/	/turmaq/
46	ısırmak	'to bite'	eylem	/qɔz vurmɔx/	/qɔzlemɔq/
47	arka	'back'	önad	/dal/	/hart/
48	rüzgar	'wind'	ad	/yel/	/yiel/
49	duman	'smoke'	ad	/titin/	/tytyn/
50	ne	'what?'	adıl	/nemε/	/nese/
51	çocuk	'child'	ad	/uʃɔx/	/qɔl/
52	yumurta	'egg'	ad	/numurte/	/jumurqa/
53	vermek	'to give'	eylem	/vermek/	/viermek/
54	yeni	'new'	önad	/jengi/	/jengi/
55	yanmak	'to burn (intr.)'	eylem	/janmax/	/kienmek/
56	değil	'not'	edat	/yox/	/daq/
57	iyi	'good'	önad	/jaxi/	/havul/
58	bilmek	'to know'	eylem	/bi:lmek/	/bi:lmek/
59	diz	'knee'	ad	/diz/	/ti:z/
60	kum	'sand'	ad	/ʃuun/	/ʃuuna/
61	gülmek	'to laugh'	eylem	/gilmek/	/kylmek/
62	duymak	'to hear'	eylem	/eʃitmek/	/eʃitmek/
63	toprak	'soil'	ad	/turpax/	/turpɔq/
64	yaprak	'leaf'	ad	/berg/	/belk/

Halaç Türkçesinin ağızları ile Güney Azerbaycan Türkçesinin Kum (Couzeh) ağızı arasındaki sözlüksel uzaklık: Levenshtein ve Dijkstra algoritmaları amalgamı

65	kırmızı	'red'	önad	/qirmiz/	/qizil/
66	karaciğer	'liver'	ad	/kæbæd/	/qaracigær/
67	saklamak	'to hide'	eylem	/qaym eylæmæk/	/kiej'itmek/
68	deri	'skin/hide'	ad	/dæri/	/teri/
69	emmek	'to suck'	eylem	/mukilæmæk/	/suormaq/
70	taşımak	'to carry'	eylem	/eji varmaq/	/jietmek/
71	karınca	'ant'	ad	/gumurgotj/	/gumurgotj/
72	ağır	'heavy'	önad	/ayır/	/æyir/
73	almak	'to take'	eylem	/almaq/	/almaq/
74	yaşlı	'old'	önad	/qodʒa/	/qarri/
75	yemek	'to eat'	eylem	/jemek/	/jiemek/
76	but	'thigh'	ad	/but/	/but/
77	kalın	'thick'	önad	/yoʒur/	/yoʒun/
78	uzun	'long'	önad	/fasiledar/	---
79	üfleme	'to blow'	eylem	/puflemek/	/puflamaq/
80	odun	'wood'	ad	/ayatj/	/hagatj/
81	koşmak	'to run'	eylem	/qatjmaq/	/tiezmek/
82	düşmek	'to fall'	eylem	/dijmek/	/tijmek/
83	göz	'eye'	ad	/giez/	/kez/
84	kül	'ash'	ad	/kil/	/kil/
85	kuyruk	'tail'	ad	/dom/	/qurduq/
86	köpek	'dog'	ad	/it/	/it/
87	ağlamak	'to cry/ weep'	eylem	/aylamaq/	/huylamaq/
88	bağlamak	'to tie'	eylem	/ba:ylamaq/	/va:maq/
89	görmek	'to see'	eylem	/giermek/	/kermek/
90	tatlı	'sweet'	önad	/j'i:rin/	/j'i:rin/
91	ip	'rope'	ad	/tænab/	/tænaf/
92	gölge	'shade/sha- dow'	ad	/saje/	/saje/
93	kuş	'bird'	ad	/pærændæ/	/pærændæ/

94	tuz	'salt'	ad	/tuz/	/tuz/
95	küçük	'small'	önad	/kuçuk/	/bætʃæ/
96	geniş	'wide'	önad	/bejik/	/kien/
97	yıldız	'star'	ad	/ulduz/	/julduz/
98	içinde	'in'	belirteç	/itfidæ/	/itfitʃæ/
99	sert	'hard'	önad	/aɣir /	/sæxt/
100	ezmek	'to crush/ grind'	eylem	/xurd elemek/	/xurdlamaq/

Araştırma Makalesi / Research Paper

BULGARİSTAN TÜRKLERİ ÇOCUK EDEBİYATI METİNLERİNİN “ÇOCUKLUK SOSYOLOJİSİ” BAKIMINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Engin YILMAZ*

Öz

Çocuk, günümüzde “toplumsal özne” olarak kabul edilmekte; dinsel, kültürel, ekonomik referanslarla analiz edilmektedir. Genç bir disiplin olan çocukluk sosyolojisi tekil olarak çocuğu değil, toplumsal özellikleri ışığında bütüncü bir anlayışla çocukluk dönemini ele almaktadır. Kendine özgü bir metodolojisi olan çocukluk sosyolojisi, çocuğun yaşadığı toplumdaki “sosyal kodlar”ı incelemekte ve çocuğu vazgeçilmez bir “sosyal aktör” olarak kabul etmektedir. Bu çalışmada, Bulgaristan Türkleri çocuk edebiyatı metinlerinin çocukluk sosyolojisi bakımından değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Bilindiği üzere Bulgaristan, nüfusunun yaklaşık yüzde onunu teşkil eden Türklerin yaşadığı ülkelerden birisidir. Bulgaristan’daki Türk nüfusun kültürel erozyona ve sosyal asimilasyona karşı uzun bir zamandan beri mücadele ettiği bilinmektedir. Yaşanan bütün zorluklara ve insan hakları ihlallerine rağmen Bulgaristan Türkleri; öz kültürünü yaşatıp gelecek nesillere aktarmada aile, din, dil, edebiyat, folklor, mimari vb. kültürel kurumlar ve sivil toplum teşkilatları aracılığıyla ciddi bir çaba göstermektedirler. Bulgaristan’da çocuklara yönelik edebiyat; dergi, gazete, kitap vb. aracılığıyla gelişmektedir. Çalışmada; Atıf Akgün tarafından hazırlanan *Bulgaristan Türkleri Çocuk Edebiyatı (Dönemler-Temsilciler-Türler)* adlı kitabın “Bulgaristan Türkleri Çocuk Edebiyatından Örnek Metinler” bölümünde yer alan çocuk şiirleri, “dezavantajlı çocuklar”ın eğitime etki eden dört önemli faktör olan “aile,

Geliş Tarihi/Date Applied: 25.01.2023

Kabul Tarihi/Date Accepted: 31.04.2023

Makalenin Künyesi: Yılmaz, E. (2023). Bulgaristan Türkleri çocuk edebiyatı metinlerinin “çocukluk sosyolojisi” bakımından değerlendirilmesi. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 56, 101-114.
DOI: 10.24155/tdk.2023.226

Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, eyilmaz@sakarya.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-0157-1759>.

okul ve öğretmen, sosyal çevre, küreselleşme araçları ve sosyal medya” bakımından ayrıntılı olarak incelenmiştir. Araştırma, betimleyici yöntem ışığında doküman taraması tekniği ile yapılandırılmıştır. Araştırmanın sonunda, oluşturulan kahramanlar/kişiler ve edebî metinler aracılığıyla, Bulgaristan Türklerinin çocuğu yalnızca çeşitli sosyal ve çevresel tehditlere karşı korunması gereken pasif birey olarak değil, yaşadığı topluma değer katan, beslendiği kültürün devamlılığını sağlayan aktif birey olarak algıladığı tezine ulaşılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Çocukluk sosyolojisi, toplumsal özne, sosyal aktör, dezavantajlı çocuk, sosyal medya.

Evaluation of Children’s Literature Texts of Bulgarian Turks in terms of “Childhood Sociology”

Abstract

Today, the child is accepted as a “social subject” and analyzed with religious, cultural and economic references. The sociology of childhood, a young discipline, deals not only with the child as an individual, but also with the childhood period with a holistic understanding in the light of its social characteristics. Sociology of childhood, which has its own methodology, examines the “social codes” in the society in which the child lives and considers the child as an indispensable “social actor”. In this study, it is aimed to evaluate the children’s literature texts of Bulgarian Turks in terms of the sociology of childhood. Turkish population in Bulgaria has been struggling against cultural erosion and social assimilation for a long time. In the research; the children’s poems in the “Sample Texts from Bulgarian Turks Children’s Literature” prepared by Atif Akgün were examined in detail in terms of “family, school and teacher, social environment, globalization tools and social media”, which are four important factors affecting the education of “disadvantaged children”. The research was done with document scanning technique in the light of descriptive method. At the end of the research, through the heroes/types and literary texts, the thesis was reached that Bulgarian Turks perceive the child not only as a passive individual who needs to be protected against various social and environmental threats, but also as an active individual who adds value to the society he/she lives in and ensures the continuity of the culture he/she feeds on.

Keywords: Childhood sociology, social subject, social actor, disadvantaged child, social media.

Giriş

Bulgaristan, yaklaşık beş asırlık Osmanlı idaresinin ardından 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi’nden sonra imzalanan Ayastefanos Antlaşması ile özerk bir prenslik hâline gelmiştir. 13 Haziran 1878 tarihindeki Berlin Konferansı’nın sonunda imzalanan Berlin Antlaşması ile Bulgaristan

Prensliği, Tuna Nehri ve Balkan Dağları arasında kalan küçük bir alanla sınırlandırılmıştır. Bulgaristan, 1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilanı ile Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan iç karışıklıklardan yararlanarak bağımsızlığını ilan etmiştir. 1909 yılının Nisan ayında imzalanan İstanbul Protokolü ile de Osmanlı Devleti tarafından tanınmıştır (Demirhan, 2019, s. 325). Bugün itibarıyla Bulgaristan, nüfusunun yaklaşık yüzde onunu teşkil eden Türklerin yaşadığı ülkelerden birisidir. Bulgaristan'daki Türk nüfusun kültürel erozyona ve sosyal asimilasyona uğramamak için uzun bir zamandan beri mücadele ettiği bilinmektedir. Bilindiği üzere, 10 Kasım 1989'da komünist rejiminin yıkılmasının ardından 13 Temmuz 1991'de "Yeni Bulgaristan Anayasası" yürürlüğe girmiştir. Anayasa yapımı sürecinde, komünist rejim döneminde Türklere ve diğer azınlık gruplarına uygulanan asimilasyon politikalarına son verileceğine, zorla değiştirilen Türk kişi ve yer isimlerinin iade edileceğine, Türkçe konuşma yasağının kalkacağına ve Türk çocuklarının kendi okullarında ve kendi ana dillerinde eğitim alabileceklerine dair sözler verilmesine rağmen uygulamada çeşitli zorlukların ve sınırlandırmaların devam ettiği de bir gerçektir¹. Yaşanan bütün bu zorluklara ve insan hakları ihlallerine rağmen Bulgaristan Türkleri öz kültürünü yaşatıp gelecek nesillere aktarmada aile, din, dil, edebiyat, folklor, mimari vb. kültürel kurumlar ve sivil toplum teşkilatları aracılığıyla ciddi bir çaba göstermektedir. Bulgaristan'da çocuklara yönelik edebiyat; dergi, gazete, kitap vb. aracılığıyla gelişmektedir. Bu çalışmada çocuklara yönelik edebî eserlerde yer alan şiirler çocukluk sosyolojisi bağlamında değerlendirilmiş ve dezavantajlı konumdaki Türklerin çocuklarının aile, okul, öğretmen, çevre ve sosyal medya ile olan ilişkileri sosyolojik bakış açısıyla çözümlenmiştir.

Çocuk kavramı, TDK tarafından genel ağ ortamında hazırlanan *Güncel Türkçe Sözlük*'te şöyle tanımlanmıştır: "1. isim Küçük yaştaki erkek veya kız 2. isim Soy bakımından oğul veya kız 3. isim Bebeklik ile erginlik arasındaki gelişme döneminde bulunan oğlan veya kız, uşak"². Çocukla ilgili çalışmalarda 18. yüzyıla kadar çocuğun "çocuk" olarak görülmediği, yetişkin olarak kabul edildiği hatta yok sayıldığı bilinmektedir. Bu anlayış, 18. yüzyılda yerini yeni bir çocuk ve çocukluk anlayışına bırakmıştır. Rönesans döneminde "Lockecü" ve "Protestan anlayış" olmak üzere iki temel düşünce ortaya çıkmıştır. John Locke'a göre çocuk; okuma ve yazma, eğitim, akıl, benlik kontrolü, ayıp, ahlak gibi kavramlarla bütünleşen "biçimlenmemiş varlık"tır. Rousseau'ya göre ise çocuk "deforme yetişkin"dir. Yani çocuk, sorunlu ve bozuk bir kişiliktir (Aydoğmuş Ördem,

1 Ana dilde eğitimi hakkı, 13 Temmuz 1991 tarihinde kabul edilen Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasası'nın 36. maddesinin 2. fıkrasında güvence altına alınmıştır.

2 <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim tarihi: 25.1.2023).

2020a, s. 23). Bir tıp doktoru olan Maria Montessori, çocuğu bir “göçmen” olarak tanımlamıştır. Çocuk, içinde bulunduğu yabancılıktan ancak uyum göstererek üstesinden gelebilir. Piaget de benzer bir yaklaşımla çocuğu “bilişsel yabancı” olarak tanımlamıştır. Ona göre çocuklar yetişkinler gibi düşünemezler (Karabıyık, 2019, s. 167). 1980’li yıllarda çocuk istismarının keşfedilmesi ve Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Komisyonunun çalışmalarının yoğunlaşmasıyla sosyolojide yerleşik olan çocukluk algısı temelden değişmiştir. Çocukluk; psikanaliz, dil bilimi ve eğitim sosyolojisi alanlarındaki araştırmalarda birincil toplumsallaşma ve toplumsal cinsiyet farklılaşması gibi konuların odak noktası hâline gelmiştir (Marshall, 2005, s. 120-121). Günümüzde ise çocuk, “toplumsal özne”³ olarak kabul edilmekte; dinsel, ekonomik referanslarla analiz edilmektedir. Genç bir disiplin olan çocukluk sosyolojisi sayesinde “sosyal norm”, “etik”, “sosyal dünya” vb. kavramlar literatüre girmiştir. Çocukluk sosyolojisi tekil olarak çocuğu değil, toplumsal özellikleri ışığında bütüncü bir anlayışla çocukluk dönemini ele almaktadır. Kendine özgü bir metodolojisi olan çocukluk sosyolojisi, çocuğun yaşadığı toplumdaki “sosyal kodlar”ı incelemekte ve çocuğu vazgeçilmez bir “sosyal aktör” olarak kabul etmektedir. Çocukluk sosyolojisine göre çocuk, sosyal diyalog yoluyla dünyayı değiştirme potansiyeline sahiptir.

“1. Araştırmanın amacı” kısmı silinsin, ve açıklama diğer maddeler gibi satır başından başlatılmalı.

1. Yöntem

Araştırma, betimleyici yöntem ışığında doküman taraması tekniği ile yapılandırılmıştır. Araştırmada Atıf Akgün tarafından hazırlanan *Bulgaristan Türkleri Çocuk Edebiyatı (Dönemler-Temsilciler-Türler)* adlı kitabın “Bulgaristan Türkleri Çocuk Edebiyatından Örnek Metinler” bölümünde yer alan çocuk şiirleri, “dezavantajlı çocuklar”ın eğitimine etki eden dört önemli faktör olan “aile, okul ve öğretmen, sosyal çevre, küreselleşme araçları ve sosyal medya” sınırlılığında incelenmiştir.

2. Bulgular

2.1. Aile: Toplumların temeli olan aile, toplumsal gerçekliğin çözümlenmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Kültür, çocuğa eğitimin başladığı yer olan ailede verilmeye başlanmaktadır. Bu bakımdan aile, birincil

3 Danziger, çocuğu “toplumsal özne” olarak kabul etmiş ve ağlayışlarıyla, gülüşleriyle doğdukları andan itibaren olayları etkileme gücüne sahip olduklarını savunmuştur. Ona göre “Ebeveyn ve çocuk birbirini sosyalleştiren ve kontrol eden taraflar olarak bir sistem oluştururlar ve bu sistemde her iki taraf da ödüllerin ve bilginin dağıtılmasında rol oynar” (Danziger’den aktaran Mayall, 2019, s. 17).

toplumsallaşmanın gerçekleştiği ortamdır. Aile, çocuğun potansiyelini açığa çıkarmada ve geliştirmede, akademik başarısını artırmada kritik role sahiptir. Çocuğun eğitimi üzerinde etkili olan faktörler arasında; ailenin sosyo-ekonomik düzeyi, kültürel durumu, çocuk sayısı, çocuk yetiştirme yaklaşımları ve iletişim yöntemleri sayılabilir (Eraslan, 2020, s. 176). Bulgaristan Türkleri çocuk edebiyatı eserlerinde yer alan çocuk şiirleri incelendiğinde, aile konusunun “sevgi” ve “bağlılık” temaları çerçevesinde işlendiği görülmektedir.

• **Anne sevgisi:** “Küçük iken beni bakan,/Pek şefkatli anneciğim./Elbiseme süsler takan,/Hakikatli anneciğim.” (“Annem”, s. 246) – “Tatlı tatlı ninnilerle,/Pek küçükten büyüten,/Ana dilini öğreten,/Anneciğim hep sağ olsun!...” (“Anneciğim”, s. 246) – “Nasıl sevmem annem seni,/Kokun burnumdan gitmiyor./Okşayıp öpersin beni,/İyiliklerin bitmiyor.../Senin parçanım ben, parçan!/Bunu nasıl unuturum,/Etinden et, canından can,/Varlığınla avunurum” (“Annem”, s. 246) – “O şefkatli ana dizi, bir bilsen kalbe ne çok ferah verir, tat verir. Kederli de olsam, yorgun da dönsen, Başım dizinde, çocuk derdim erir./... Saadetim için durmaz, savaşıp/Zora bakmaz, bakmaz ne de yaşına/Alnı çin yazısı gibi kırışır/Tasalar kar gibi yağar başına.” (“Ana Şefkati”, s. 248) – “Yollara baka baka/Sokaklara çıka çıka/ Karanlığı yıka yıka/Çok özledim seni annem./... Sevincini kimler çaldı?/Seni benden felek aldı,/Tüm dünyam karardı kaldı/Çok özledim seni annem.” (“Annem”, s. 249) – “Sonsuzdur anam bize olan aş./Denizler gibi dalgalı ve taşkın/Analık sevgin göklere aşkın/Sensin vefalı ve sabırlı anam./... Ana dilimde bir sen bir de vatan/Tüm varlığıyla kalbimde yatan/Bu iki addır gönlümü ısıtan/Sensin vefalı ve sabırlı anam.” (“Anama”, s. 249) – “Değişmem annemi hiçbir şeyle ben/Servet de yığsalar, gökte bir ucu.../Bir şey ısıtamaz bunca yürekte/Isıttığı kadar anne avucu!/En kuytu ormana benzer sinesi,/Kaynaklardan gelir rengi gözüne./Bir ney gibi öter kulakta sesi,/Doyum olmaz asla anne sözüne.” (“Anne Sevgisi”, s. 250).

• **Baba sevgisi:** “Eller uyurken her sabah,/Sessizce çıkarsın evden./Endişen nedir ki baba,/Bunca erken kalkman neden?/Halimize bir baksana./Hasret kalıyoruz sana!/ Bizimle yatıp kalksana./Akşamları gecikmeden!” (“Baba”, s. 247) – “Ayırma babacığım beni,/N’ olur, ayırma kitaplarımdan!/Bırak sürsün dostluğum onlarla./Bak dünyamızda bugün,/Kızlar okuyor milyonlarla.../İzin ver aydınlıklara gömüleyim,/Süzüleyim özgür kuşlar gibi/Bilgiye susayanların yolunca.” (“Kız Dileği”, s. 247) – “Benim babam duvarcıdır./Gayet memnun mesleğinden./Sanat yapmak amacıdır./Yaratıyor yüreğinden./... Olacağım babam gibi/Köyün meşhur duvarcısı/Mektebinde henüz şimdi/Ben bir bilgi davacısı.” (“Duvarcının Oğlu”, s. 248) – “Dağları devirmiş,/Akarsuları/Geri çevirmiş babam./Güneşi getir-

miş,/İpissiz evlere/Yaşam götürmüş babam./Beni de tutuşturdu./Okuldan okula koşturdu babam.” (“Babam”, s. 249).

• **Evlat sevgisi:** “Boş durmayı sevmez asla,/Benim kızım benim kızım./Odayı dolduramaz yaşla./Benim kızım, benim kızım./Bülbül olur türlü dalda,/Kalem defter tutar elde,/Türkü söyler iki dilde,/Benim kızım, benim kızım.” (“Benim Kızım”, s. 247) – “Yanakları gonca al/Dudakları pek ince,/Maviş gözler bir masal/Sevinç katar sevince./... Siyah kaşlar yay gibi/Pek sevimli yavrucuk.” (“Oğlum Taner”, s. 249).

• **Kardeş sevgisi:** “Mini mini Fatme kız kardeşimi/Tıpış tıpış yürür iken bıraktım./İşte tamamlamış artık beşini/Aldığım resmine sevinçle baktım./Kurdele takmış siyah saçına/Andırıyor narin bir kelebeği./Bir bak, seviniyor çocuk yaşına,/Sinesine basmış minik bebeği./Ana mektebine gidermiş her gün, Küçük çantasını asıp boynuna. Orda konuşmayı öğrenmiş düzgün, Elleri kırılmış binbir oyuna.” (“Kız Kardeşime”, s. 251).

• **Torun sevgisi:** “Bugün oldukça zenginim/Yoktur hiçbir yerde eşim/Üç çocuk erkek torunum/Hiç değer mi buna yorum.” (“Torunlarım”, s. 250).

• **Dede sevgisi:** “Benim dedem ak sakallı/Çok bilgili, çok akıllı./İhtiyardır, ağzı dişsiz/ Ama gene durmaz işsiz./Elinden bin hüner gelir,/Binbir tane masal bilir./Ben dedemi severim çok,/Dedem gibi dede hiç yok.” (“Dedem”, s. 250).

2.2. Okul ve Öğretmen: Çocuğun gelişim sürecinde, okul ve öğretmen temel faktörlerdir. Okulu ve toplumu karşılıklı konulmuş iki aynaya benzeten Bursalıoğlu, okulun “çocuğu sosyalleştirmek, ona kültürü aşılama, liderlik yetenekleri olan öğrencilerin seçilip eğitilmesini sağlamak, ekonominin beyin gücünü oluşturmak” gibi görevleri olduğunu ifade etmektedir. Okulların temel amacı “olumlu benlik algısına sahip, topluma yararlı, estetik bilinci gelişmiş, duyarlı, yaratıcı, empati kurabilen, sorumluluk sahibi, eleştirel düşünebilen, sorgulayan, yeniliklere açık, hoşgörülü, demokratik, haklarını bilen ve barış yanlısı bireyler yetiştirmek”tir. Okullar ayrıca, millî ve manevi değerleri öğrencilere kazandırmakla yükümlüdür (Eraslan, 2020, s. 176-177). Bulgaristan’da eğitim ve öğretimden sorumlu farklı kurumlar söz konusudur. Birinci sınıftan sekizinci sınıfa kadar ilköğretim eğitiminin alındığı okullardan “belediyeler”, dokuzuncu sınıftan on ikinci sınıfa kadar olan lise eğitiminden ve yüksekokul eğitiminden ise “devlet” sorumludur. Ayrıca müfredatı Eğitim ve Bilim Bakanlığının müfredatıyla uyumlu özel okullar da bulunmaktadır (SETA, 2020, s. 21). Türkler, Bulgaristan Anayasası’nın 36. maddesinin ikinci fıkrasında “ana dili Bulgarca olmayanlar” şeklinde tanımlanmıştır. Yasal açıdan olmasa da sosyolojik açıdan etnik bir azınlık olan Türklerin bazı hakları iade edilse de

Türk kimliğinin gelişiminin ve geleceğe aktarımının çeşitli uygulamalarla engellenmeye çalışıldığı görülmektedir. Bulgaristan özelinde, genel olarak problemler ortak olmakla birlikte kırsalda ve şehirde eğitim gören öğrenciler arasında bazı farklılıklar söz konusudur. Kırsaldaki öğrenci, evde Türkçe konuşmayı öğrenmekte ancak okula geldiğinde ana dili eğitimini yeterli derecede alamadığı için Bulgarca ve diğer alan derslerinden başarısız olmaktadır. Şehirde eğitim gören öğrenci ise Türkçeyi konuşmakla birlikte Bulgarca'yı da en az onun kadar iyi öğrenmektedir. Ancak şehir hayatında, Türkçenin artık günlük hayatın bir parçası olmaktan uzaklaştığını söylemek mümkündür (SETA, 2020, s. 11-18). Okul (mektep) ve öğretmen (muallim), Türklerin çocukları için hayati öneme sahiptir. Şiirlerde bu durum, şöyle dile getirilmektedir:

• **Okul (mektep):** “Ana mektebine gidermiş her gün,/Küçük çantasını asıp boynuna./Orda konuşmayı öğrenmiş düzgün,/Elleri kırılmış binbir oyuna.” (“Kız Kardeşime”, s. 251) – “Okulumuz günaydın/Günaydın gülsün yüzün/ Karamsarlığı unut/Bitsin artık hüznü!/Türkçeyle her şey başka/Derslikler bak uyanmış/Kara tahta gelmiş aşka/Tebeşir Türkçeye yanmış” (“Okulumuz Günaydın”, s. 264) – “Mektep sevgili ana,/Koynu şefkatle dolu./O öğretir insana,/Hayata giden yolu!/Mektebi severiz biz,/ O beyne ışık saçar,/Sevgili devletimiz,/Her yerde mektep açar!” (“Mektep”, s. 264) – “Bilgi hüner gördük biz/Harfi harfe ördük biz/Ebediyen var olsun/Sevgili mektebimiz” (“Mektebimiz”, s. 264) – “Bahçemizde çiçekler açsın diye/Ben gece gündüz barış istiyorum./ Yurdum üstünde kuşlar uçsun diye/Ben gece gündüz barış istiyorum./Çocuklar hep okula gitsin diye/Ben gece gündüz barış istiyorum./Annelerin acısı bitsin diye/Ben gece gündüz barış istiyorum.” (“Okul”, s. 265) – “Güzel ana dilim/Alfabeti değil zor./Hazinesi bilginin 29 harfi var./... Bilmiyorum ikiyi/İlmin nurlu yolunda./Notlarım hep pek iyi/Birinciyim okulda.” (“Birinciyim Okulda”, s. 266).

• **Öğretmen (muallim):** “Bu dünyada/En büyük insan/Öğretmendir öğretmen/Yolumuzda/Odur ışıldak yakan/Onsuz olamaz/Ne bilgin ne de bakan.” (“En Büyük İnsan”, s. 263) – “Çocukların kalbinde/Yer tutan insan kimdir?/O herkesin dilinde/Sevgili muallimdir./Muallimdir hep bize/Doğru yolu gösteren/Odur her birimize/Yeni bilgiler veren/... Yurtta bilgili ve şen/Dimitrofçu⁴ bir erim./ Arkadaşlar bilin, ben muallimi çok severim!” (“Muallim Sevgisi”, s. 264) – “Bana sensin öğreten ilk harfi, ilk heceyi/Yaşamanın her gizini, ecdadın izini sen./Bu kutsal dava için gündüz ettin geceyi./Ey sevgili öğretmen, sana minnettarım ben./... Bir zamanlar yüzde yüz cahildik, fakir olduk,/Bugün ise yüzde yüz yazar ve okur olduk./Bilim,

4 Georgi Mihayloviç Dimitrov, Bulgaristan’da sosyalist yönetimin kurucusu ve ilk başbakanıdır.

fen tezgâhında mutluluk dokur olduk./Ey sevgili öğretmen, sana minnettarım ben.” (“Sevgili Öğretmenim”, s. 265) – “Ayak uyduramıyorum güncel yaşama./Günlerimi kirletiyor dedikodu kuşları:/ Savaşıyorum onlarla aşama aşama/Göğsülyorum tüm yokuşları./Eğitim yolumu kesemez hiçbir el/Öğretmek esas görevim?/Okul o kadar kutsal, o kadar mükemmel ki,/O, benim ikinci evim” (“Öğretmen”, s. 265) – “Bana sen öğrettin o ilk heceyi; Öyküyü, masalı ve bilmeceyi. Elime sen verdin, kalemi, kâğıdı. Öğretmenim yüzüm seninle ağardı. Yurdumun, dilimin değeri varmış. Rila Dağları’nın⁵ tepesi karmış. Yeni fabrikalar, kentler, barajlar... Anlat öğretmenim daha neler var?” (“Öğretmenim”, s. 266).

2.3. Sosyal Çevre: Bireyin gelişimindeki en önemli etkenlerden birisi de, çevredir. Nitekim her toplumsal faaliyet gibi eğitim de içinde bulunduğu çevreden doğrudan veya dolaylı olarak etkilenmektedir. Eğitim ailede başlamakla birlikte okul sürecinde çevre merkezî bir önem kazanmaktadır. Okulun sosyal çevresini “diğer okullar, aileler, yakın çevrede yaşayanlar, çeşitli kurumlar ve kuruluşlar” oluşturmaktadır. Arkadaş çevresinin oluşması ve genişlemesi, toplumsal ilişkilerin yoğunlaşmasıyla birlikte sosyal çevrenin çocuk üzerindeki etkisi giderek artmaktadır. Ayrıca toplumun “sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasi yapısı, yasal düzenlemeler, bilim ve teknolojiadaki gelişmişlik seviyesi” vb. etkenler okul üzerinde etkilidir (Eraslan, 2020, s. 177). Şiirlerde “sosyal çevre” kapsamında iki temanın öne çıktığı görülmektedir:

• **Asimilasyon uygulamaları ve ötekileştirilme:** Bulgaristan Komünist Partisi’nin iktidara geldiği 1944’ten itibaren Türklerle yönelik planlı bir asimilasyon programının hazırlandığı ve yürürlüğe konulduğu bilinmektedir. Bulgaristan, 1984’e kadar “Makedon”, “Pomak” ve “Roman” gibi azınlık grupları büyük ölçüde asimile etmiş ve ülkedeki en büyük nüfusa sahip olan Türk azınlığa karşı da din ve dil özelinde sert asimilasyonist stratejiler izlemiştir. Öncelikle Türk okulları Bulgar okulları ile birleştirilmiş, okullardan Türkçe dersleri kaldırılmış, Türk örf ve âdetlerine karşı âdeta topyekûn bir savaş açılmıştır. Dinî eğitim engellenmiş, camiler ve medreseler kapatılmıştır. Sözü edilen tarihte “Yeniden Doğu Süreci (vızroditelenprotses)” adı altında bir program uygulanmaya başlanmıştır. Bu zorlu süreçte Türklerin Bulgarların soyundan geldiği iddia edilmiş ve bu tezin de bilimsel olarak kanıtlandığı propagandası yapılmıştır. Bu dönemde; Türklerin isimleri değiştirilmiş, Türkçe konuşmak, sünnet, cenazelerin İslami usullere göre defni, kısacası Türk kültürünü ve Türk kimliğini yansıtan her türlü gelenek ve görenek, dinî pratikler yasaklanmıştır. Bu yasaklara direnenler, şiddetle cezalandırılmıştır. Ancak bu asimilasyon po-

5 Güneybatı Bulgaristan’da bulunmaktadır.

litikalarının aksine, Türk kimliği daha da güçlenmiştir (Demirhan, 2019, s. 341). Konu ile ilgili incelediğimiz şiirlerde, asimilasyonun yıkıcı etkilerinden en fazla etkilenen sosyal grubun çocuklar olduğu dile getirilmiştir: “En önde sıra sıra çocuklar yürüdüler/El ele, kol kola, omuz omuza./Karşıda tüfekler, coplar, süngüler./Cesaretle ölüm geldi yüz yüze./Ürkmediler, korkmadılar, bölünmediler./En önde, sıra sıra çocuklar yürüdüler/Ve ilk önce, ve en kötü çocuklar dövüldüler/Feryatları arasında annelerinin./Çizmelerle çiğnenip karlara gömüldüler/Meleklerce masum, çiçeklerce narin./Görülecek her ne varsa gördüler/Ve ilk önce ve en kötü çocuklar dövüldüler” (“Çocuklar”, s. 271) – “Hani benim Türk okulum?/Hani benim Türkçe okulum?/Nerede kaldı Türkçe kitaplarım?/Türkçe şarkılarıma ne oldu?/Neden benim bilgilerim yarım?/Neden özlemlerim doğmadan boğuldu?/... Ben başka gezegenden gelmedim,/Doğdum, büyüdüm burda./Sandığınız kadar zararlı değilim,/Yararlıyım ben de, bu yurda!/Çalınan haklarımı geri verin,/Demokrasinin ılıman esintilerini/N’olur bana da hissettirin!” (“Asimilasyon Kokusu”, s. 271) – “Oy küçük arslanım benim./Bir yudumcuk aklınla,/Gururla hem de,/ Madem ki, “Türk’üm!” diyorsun ezilip büzülmeden/Bazı arkadaşların gibi;/Elbette ki Türk’sün” (“Küçük Arslan”, s. 272) – “Şu karşıda görünen küçük Bulgar mezarlığı,/Soykırımı devrinin acı hatırasıdır./Kabirler üstündeki solgun açan çiçekler Bulgar adı altında yatanların yasıdır/...Mezar taşlarındaki eski Bulgar adları,/Biz Türklerin gözüne bir ok gibi batıyor./Izdıraplar içinde geçmiştir hayatları./Küçük Bulgar mezarlığında koca Türkler yatıyor” (“Küçük Bulgar Mezarlığı”, s. 272-273) – “Bir Türk çocuğunun dilinden...“Ya Bulgar ol ya da ölüm!”/Kadın, erkek, genç, ihtiyar/Göğüs gerdik, yürek güm güm/Utancından eridi kar!..” (“Yalan Gibi”, s. 273).

• **Göç ve göçmenlik psikolojisi:** Zorunlu göç; fiziksel çevreyi değiştirmenin çok ötesinde yeni bir sembol, söylem, kültürel düzen değişikliği ve sosyo-psişik paradigma değişimini temsil etmekte ve başa çıkılması çok zor bir travma, depresyon ve sendrom olarak kabul edilmektedir. Bilindiği üzere “savaş, siyasi çatışmalar, siyasi baskılar, ırkçılık, yok sayma, sosyal eşitsizlik ve yoksulluk” vb. birçok etken, insanların göç etmelerine yol açmaktadır. Göç, çocuklar için daha zor bir süreçtir. UNICEF’in 2016 verilerine göre, göç eden popülasyonun yarısı çocuklardan oluşmaktadır (Aydoğmuş Ördem, 2020a, s. 103-105). Şiirlerde, çocukların yaşadığı göçmenlik psikolojisini ve yaşanan olumsuz deneyimleri yansıtan dizeler şöyledir: “Küçümencik bir çocuktum,/Dokuz, on yaşlarında/Ya vardım, ya yoktum./Bir sabah bir homurtuyla uyandık,/Tutup çıkardılar evimizden./Dedem dedi: “Yandık, yandık!”/Patates çuvalları gibi bir kamyonu/Bir bavulla attılar bizi,/ “Gezi! Gezi!” diyerek milisler buna./... Kamyonu bağdaş kurup oturdum,/Yüreğimi yakan bir sesle ben de: Elveda, dedim,

elveda yurdum!” (“Göçmen Çocuk”, s. 274) – “Beşiğinden apar topar./ Kimdi onu atan barbar?/Boynu bükük onu arar./Arasa göçmen çocuğu./ Gizlemeyin öyküsünü./Mahşerleşen uykusunu./Kaderinin suçlusunu./Sorarsa göçmen çocuğu./... Bu yuvasız kuşu sevin./Küstürmeyin, incitmeyin./Gözyaşı ateştir bilin./Ağlarsa göçmen çocuğu.” (“Göçmen Çocuk”, s. 274-275) – “Bu sabah bizim Taksim Meydanı’nda, anne/Bana bir ağabeycik çikolata verdi./Öptü gözlerimden, okşadı saçlarımı./Yüzü güleç mi güleç, pos bıyıkları vardı./Ne kadar çok sevindim bir bilsen, anne/Anladım yalnız değiliz bu şirin vatanda./O ağabeyi Taksim Meydanı’ndaki yürüyüşte./Televizyonda görmüştük hani Bulgaristan’da./Babamı tutuklamışlardı aynı akşam, anne/Taksim Meydanı Bulgar’a yürümüştü hani.../Sesimi tekrar katıyorum hür dünyanın sesine./Ben Taksim Meydanı’nda bir göçmen çocuğu.” (“Taksim Meydanı’nda Bir Göçmen Çocuk”, s. 275) – “Ben küçük barışçı bir askerim/Doğduğum yerleri hiç terk etmem./Anamı, babamı çok severim/Ben sizin gibi güneye gitmem.” (“Telli Turnalar”, s. 275).

2.4. Küresel Araçlar ve Sosyal Medya: Türk Dil Kurumunun genel ağ ortamında hazırladığı *Güncel Türkçe Sözlük*’te “medya” şöyle tanımlanmıştır: “1. isim İletişim ortamı 2. isim İletişim araçları”⁶. Bu tanım ışığında “gazete, dergi, kitap, televizyon, telefon, bilgisayar, film, müzik, video oyunları, genel ağ, afiş panoları” vb. bilgi aktaran her türlü ortam, medya kapsamına girmektedir. Literatürde “küreselleşme araçları” olarak tanımlanan “kitle iletişim araçları” ve küreselleşme olgusu, toplumları sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasi değişimlere zorlamaktadır. Kitle iletişim araçları, pek çok alanda hayatı kolaylaştırırken bilinçsiz kullanım dolayısıyla çeşitli olumsuzluklara da yol açabilmektedir. Bugün itibarıyla küreselleşmenin ve sosyal medya araçlarının çocuklar üzerindeki olumsuz etkileri, tehlikeli boyutlara ulaşmıştır. Yararlı yönleri bulunsa da genel ağdan en fazla zarar görenlerin ve sömürülenlerin çocuklar ve gençler olduğu tespit edilmiştir (Eraslan, 2020, s. 177). İncelediğimiz şiirlerde, muhtemelen şiir türünün estetik bakımdan sınırlandırıcı özellik taşımasından ve genel ağa erişim imkânlarının kısıtlılığından dolayı “Küresel Araçlar ve Sosyal Medya” temasına çok fazla rastlanmamıştır. Ancak aşağıdaki örnekler bu kapsamda değerlendirilebilir: “Şehirle köy arasında/Hayat farkı kalkacakmış./ Bizim küçük Bulgaristan/Büyük işlerin peşinde/Diyor babam,” (“Duvarcının Oğlu”, s. 248) – “O ağabeyi Taksim Meydanı’ndaki yürüyüşte./Televizyonda görmüştük hani Bulgaristan’da./Babamı tutuklamışlardı aynı akşam, anne/Taksim Meydanı Bulgar’a yürümüştü hani.../Sesimi tekrar katıyorum hür dünyanın sesine./Ben Taksim Meydanı’nda bir göçmen çocuğu.” (“Taksim Meydanı’nda Bir Göçmen Çocuk”, s. 275).

6 <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim tarihi: 25.1.2023).

3. Sonuç

Çocuk, kuşaklar arası özel bir konumdadır ve sosyal bir gruptur. Çocuk ancak sosyal gerçeklik olgusu üzerinden anlaşılabilir ve diğer sosyal gruplarla olan ilişkileri çerçevesinde değerlendirilebilir. Bu noktada çocuk, toplumsal ilişkilerin çözümlenmesinde anahtar role sahiptir. Çocuk, geleceğin değil bugünün bireyidir.

Oluşturulan kahramanlar/tipler ve edebî metinler aracılığıyla, Bulgaristan Türklerinin çocuğu yalnızca çeşitli sosyal ve çevresel tehditlere karşı korunması gereken pasif birey olarak değil, yaşadığı topluma değer katan, beslendiği kültürün devamlılığını sağlayan aktif birey olarak algılandığı anlaşılmıştır.

Bulgaristan Türkleri çocuk edebiyatına ait bazı şiirlerde (bk. “Piyoner Ağzından”, “Sevgili Partiyamız” vb.), sosyalist doktrinin ve Bulgaristan Komünist Partisi’nin açık bir şekilde propagandasının yapıldığı tespit edilmiştir. Çocuklara yönelik edebî metinlerde, bu tür siyasi mesajlara yer verilmesinin çocukluk psikolojisi ve çocukluk sosyolojisi bakımından uygun olmadığı kanaatindeyiz.

Kaynakça

- Akgün, A. (2016). *Bulgaristan Türkleri çocuk edebiyatı (dönemler-temsilciler-türler)*. Bengü Yayınları.
- Aydoğmuş Ördem, Ö. (2016). *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türk romanında çocuk*. Karahan Kitabevi.
- Aydoğmuş Ördem, Ö. (2020a). *Çocukluk sosyolojisi & paradigmlar, paradokslar, eleştiriler*. Çizgi Kitabevi.
- Aydoğmuş Ördem, Ö. (2020b). Türkiye’de çocukluk sosyolojisi. *Uluslararası toplum araştırmaları dergisi*, 31, 4469-4492.
- Corsaro, A. W. (1997). *The sociology of childhood*. Pine Forge Press.
- Demirhan, H. (2019). Sözlü anlatımlarla 1984-1989 yılları arasında Bulgaristan’da Türklere uygulanan asimilasyon politikaları. *Rumelide dil ve edebiyat araştırmaları dergisi*, 16, 274-284.
- Eraslan, L. (Ed.). (2020). *Çocukluk sosyolojisi*. Anadolu Üniversitesi AÖF Yayınları.
- Karabıyık, M. S. (2019). Yeni sosyolojilere doğru imkân ve fırsatlar: Bir disiplin olarak çocukluk sosyolojisi. *Çocuk ve medeniyet*, 2019(1), 163-178.
- Marshall, G. (2005). *Sosyoloji sözlüğü* (Çev.: O. Akınhay ve D. Kömürçü). Bilim ve Sanat Yayınları.
- Mayall, B. (2019). *Çocukluk sosyolojisi tarihi* (Çev.: Ö. Aydoğmuş Ördem). Karahan Kitabevi.
- Özarlan, A. D. (2017). *Çocuk ve çocukluk sosyolojisi*. Resse Kitap.

SETA. (2020). *Bulgaristan Türklerinin kültürel, ekonomik ve siyasi sorunları, talepleri, çözüm önerileri*. (153). SETA Yayınları.

Tezcan, M. (2012). *Çocuk sosyolojisi*. Anı Yayıncılık.

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2013). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Seçkin Yayıncılık.

Yılmaz, E. (2021). *Toplum ve dil (dil toplum biliminin temel kavramları, kuramları ve sorunları)*. Pegem Akademi Yayıncılık.

<https://sozluk.gov.tr/> erişim tarihi: 25.1.2023.

Extended Summary

Today, the child is accepted as a “social subject” and is analyzed with religious, cultural and economic references. Childhood sociology, which is a newly-established discipline, deals with the childhood period with an integrative approach in the light of its social characteristics, not the individual child. Childhood sociology, which has a unique methodology, examines the “social codes” in the society in which the child lives and accepts the child as an indispensable “social actor”. With the awareness against child abuse in the 1980s’ and the intensification of the work of the United Nations Commission on the Rights of the Child, the established perception of childhood in sociology has fundamentally changed. The notion “childhood” has become the focus of research in the fields of psychoanalysis, linguistics, and sociology of education, on issues such as primary socialization and gender differentiation. Today, the child is accepted as a “social subject” and analyzed with religious and economic references. Thanks to childhood sociology as a new discipline, “social norm”, “ethics”, “social world” etc. concepts have entered the literature. Childhood sociology deals with the childhood period with an integrative approach in the light of its social characteristics, not the individual child. Childhood sociology, which has a unique methodology, examines the “social codes” in the society in which the child lives and accepts the child as an indispensable “social actor”.

In the research, it is aimed to evaluate the children’s literature texts of Bulgarian Turks in terms of childhood sociology. As it is known, Bulgaria is one of the countries where Turks, who constitute about ten percent of its population, live. The Turkish population in Bulgaria has been fighting against cultural erosion and social assimilation for a long time. Despite all the difficulties and violations of human rights, Bulgarian Turks use family, religion, language, literature, folklore, architecture, etc. to keep their own culture alive and pass it on to future generations. It makes a serious effort through cultural institutions and non-governmental organizations. In the research; children’s poems in the “Exemplary Texts from Bulgarian Turks Children’s Literature” of the book titled *Bulgarian Turks Children’s Literature (Periods-Representatives-Types)* prepared by Atif Akgün, include “family, school and teacher” which are four important factors affecting the education of “disadvantaged children, social environment, globalization tools and social media”. The research was done with the document scanning technique in the light of the descriptive method. With the research, it has been reached the thesis that Bulgarian Turks perceive the child not only as a passive individual who needs to be protected against various social and environmental threats, but also as an active individual who adds value to the society they live in and ensures the continuity of the culture they are fed through.

As a result, the child is a special intergenerational social group. The child can only be understood through the phenomenon of social reality and evaluated within the framework of his relations with other social groups. At this point, the child has a key role in the analysis of social relations. The most important point is that the child is the individual of today, not the future. Through the created heroes/types

and literary texts, it has been understood that Bulgarian Turks perceive the child not only as a passive individual who needs to be protected against various social and environmental threats, but also as an active individual who adds value to the society in which they live and ensures the continuity of the culture they are fed. In the research; It has been determined that in some poems belonging to Bulgarian Turks children's literature (see “Pioner's Mouth”, “Our Dear Party” etc.), the socialist doctrine and the Bulgarian Communist Party are openly propagated. We believe that including such political messages in literary texts for children is not appropriate in terms of childhood psychology and childhood sociology.

Araştırma Makalesi / Research Paper

KARAY EDEBİYATININ ÇOK YÖNLÜ ŞAİRİ: ZACHARIASZ IZAAK ABRAHAMOWICZ

Murat KOÇAK*

Öz

Zachariasz Abrahamowicz, Karay edebiyatının altın çağını yaşadığı XX. asrın başlarındaki dönemde seküler şiirleriyle de öne çıkan bir şairdir. Makalede, onun hayatı ve bazı şiirleri tanıtılıp değerlendirilmiştir. Dinî temaların çevresinde gelişen ilk dönem Karayca eserler, XX. asrın başlarından 1940’lı yıllara doğru farklı tema ve yapılarla gelişmiştir. *Karay Avazı*, *Onarmach*, *Myśl Karaimska* gibi Karayca yayınlanan dergilerin bunda emekleri büyüktür. Şahıs temelinde bakıldığında ise “Zachariasz Abrahamowicz”’in bahsi geçen dönemdeki şiirleri Karay edebiyatında ve kültüründe kalıcı izler bırakmıştır.

1878 yılında dünyaya gelen Abrahamowicz, zorlu ve yoksul bir hayat sürmüştür, henüz yirmi beş yaşında iken vefat etmiştir. Şiirlerini Karayca, Lehçe, Ukraynaca ve Rusça olarak kaleme alan şair, seküler olarak tanınsa da şiirlerinde Karay inancının gerekleri ve Tanrı sevgisi kendini hissettirmektedir. Lirik ve didaktik türdeki şiirleriyle dikkat çeken Abrahamowicz; farklı kimliklerin ruhundaki izleri ile köklerine olan bağlılığı, ana dile verdiği önemi, gelenek ve göreneğe göre yaşamın ilkelerini şiirlerine yansıtmıştır.

Polonya ve Ukrayna topraklarının verdiği tarihî altyapı ile millî köklerine olan bağlılığını birleştiren Abrahamowicz, dinî kimliğindeki unsurları geleneksel altyapısı ile harmanlayıp eserlerinde işlemiştir. En önemli şiirleri arasında, Karayların marşı hâline gelen “Karaj edim, Karaj barmen (Karay idim, Karay’ım)” ve Polonya marşı “Jeszcze Polska nie

Geliş Tarihi/Date Applied: 29.11.2022

Kabul Tarihi/Date Accepted: 14.04.2023

Makalenin Künyesi: Koçak, M. (2023). Karay edebiyatının çok yönlü şairi: Zachariasz Izaak Abrahamowicz. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 56, 115-144.

DOI: 10.24155/tdk.2023.227

Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, mkoçak@pau.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-0136-8598>.

zginela (Polonya Henüz Ölmedi)’nin Karay Türkçesi varyantı “Hanuz Karajlar Eksilmed (Karaylar Daha Eksilmez)” gelmektedir.

Bu makalede Abrahamowicz’in “Hanuz Karaylar Eksilmed, Karay Edim Karay Barmen, Ullu Titinbe, Alğemi Tenrinin, Tsivre Tsivre, Tenrim Senin Ulanların, Tenrim Ki Biznin Atalarımızı, Ulusum Yisrael, Tağanun Ullu Kinge, Tuvğan Ana, Ey Neşer Neşer, Ne Fayda ve Tigendi Yaz” adlı şiirleri “Millî Altyapı, Dinî Altyapı ve Sosyal Altyapı” olmak üzere üç tematik başlık altında incelenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Karay, Zachariasz Abrahamowich, edebiyat, Karay edebiyatı, şiir.

The Versatile Poet of Karaim Literature: Zachariasz Izaak Abrahamowicz

Abstract

Zachariasz Abrahamowicz, is a poet who came to the fore with his secular poems at the beginning of the twentieth century, the golden age of Karaim literature. In the article, his life and some of his poems are introduced and evaluated. The first period of Karaim works developed around religious themes, developed in different themes and structures from the beginning of the twentieth century to the 1940s. On the personal basis, the poems of “Zachariasz Abrahamowicz” in the aforementioned period left permanent traces in Karaim literature. Born in 1878, Abrahamowicz led a difficult and poor life and died at the age of twenty-five. Although the poet, who wrote his poems in Karaim, Polish, Ukrainian and Russian, is known as secular, the requirements of Karaim belief and love of god are felt in his poems. Abrahamowicz, who draws attention with his lyrical and didactic poems, reflected the traces of different identities in his soul and his loyalty to his roots, the importance he gave to the mother tongue, and the principles of life according to tradition and custom.

Combining the historical infrastructure provided by the Polish and Ukrainian lands and his devotion to his national roots, Abrahamowicz blended the elements of his religious identity with his traditional infrastructure and processed them in his works.

In this article, Abrahamowicz’s poems as “Hanuz Karaylar Eksilmed, Karay Edim Karay Barmen, Ullu Titinbe, Alğemi Tenrinin, Tsivre Tsivre, Tenrim Senin Ulanların, Tenrim Ki Biznin Atalarımızı, Ulusum Yisrael, Tağanun Ullu Kinge, Tuvğan Ana, Ey Neşer Neşer, Ne Fayda, Tigendi Yaz” were analyzed under three thematic titles.

Keywords: Karaim, Zacharias Abrahamowicz, literature, Karaim literature, poetry.

Giriş

Kıpçak Türk gruplarından biri olan Karaylar, köklerine ve inançlarına olan bağlılıkları ile Kırım, İstanbul, Litvanya ve Polonya gibi farklı coğrafyalarda olmalarına rağmen millî kimliklerini korumayı başarmış bir topluluktur. İnançları bakımından da genel Türk dünyasında farklı bir yerde bulunmaktadır. VIII. asırda Anan ben David, geçmişî daha eskilere dayanan bu Karay inancını sistematik hâle getirmiş ve bu nedenle de ilk dönemlerde bu inanişâ sahip olanlar “Ananiyun” olarak adlandırılmıştır. IX. asırda Binyamin en-Nihavendi *Sefer Linim* adlı eserinin son kısmında “Bene Mikra, Baale Mikra” isimlerini mezhep için kullandıktan sonra Karay adıyla anılır olmuşlardır (Besalel, 2001, s. 311; Güteryüz, 2009, s. 47; Kuzgun, 1985, s. 201). “Karaim” kelimesi, İbranice “okuyanlar” anlamına gelmektedir. Rabbânî Yahudilikten farklı olarak yalnızca yazılı *Tevrat*’a inanmaktadırlar. Yukarıda ifade edilen “bene Mikra” (kutsal yazının çocukları) ve “baale Mikra” (kutsal yazının sahipleri), yalnızca yazılı kaynağa inandıklarını göstermektedir.

Günümüzde kaynaklarda Karaylar için Arapçada “Karrâî/Karrâ’ûn”, Kuman-Kıpçak Türkçesinde “Karaylar”, Batı dillerinde “Karaim/Caraim” terimleri bulunmaktadır (Sinanoğlu, 2013, s. 424-426). “Karaim” ifadesindeki +im takısı İbranice çokluk ekidir ve terim çoğunlukla Türk kökenli olmayan Karaylar için kullanılırken Hazarların torunları olan Türk kökenli Karaylar için de Karay/Karaylar terimi kullanılmaktadır.

İlk dönem Karayca eserlere bakıldığında dinî temaların çevresinde gelişen bir edebiyat görürüz. XX. asrın başlarından 1940’lı yıllara doğru ise Karay edebiyatının farklı tema ve yapılarla gelişerek altın çağını yaşadığını ifade edebiliriz. *Karay Avazı*, *Onarmach*, *Myśl Karaimska* gibi Karayca yayımlanan dergilerin bunda emekleri çoktur. Karay Türkleri bu dergilerle Karay tarihini, kültürünü, inancını kısaca “köklerini” genç dimağlarda yeşertip ihtiyarların da özlem duygusuyla kıvançlarını birlikte paylaşmayı amaç edinmişlerdir. Bahsi geçen Karay edebiyatının altın dönemi için Alexander Mardkowicz, Eljahu Kazas, Szemaja Firkowicz, Ananiasz Zajaczkowski, Szymon Kobecki, Mosze Derje, Josef Lobanos, Sergjusz Rudkowski, Szelumiel Lopatto, Yaakow Malecki, Markas Sultanskis, Mojsiejus Pileckis, Johoşafatas Kaplanovskis, Zenonas Firkovičius, Michailas Tinfovičius gibi önemli şahsiyetleri örnek verebiliriz. “Zachariasz Abrahamowicz¹” de yirmi beş yıl gibi kısa ömrüne rağmen Karay edebiyatında lirik ve didaktik şiirleriyle iz bırakmış ve kendisinden her daim övgüyle bahsedilmiştir.

Zachariasz Abrahamowicz, 1878 yılında Haliç yakınlarındaki Łany köyünde dünyaya gelmiş, zorlu bir çocukluk ve gençlik çağı yaşamıştır.

1 Zachariasz Izaak Abrahamowicz=Zecharja Jicchak Abrahamowicz.

Babası, köyde yaşayan çoğu Karay gibi çiftçilikle uğraşıyordu. Eğitim hayatı, hazan Simcha Leonowicz'in önderliğindeki bir midraşa (dinsel eğitim veren okul) başlamış ve dört yıl burada okumuştur. Babası, ekonomik durumlarından dolayı oğlunun eğitime karşı çıkırsa da öğretmenlerinin çabaları ile ikna olmuş ve Zachariasz'ın eğitim hayatının devam etmesine izin vermiştir. Durumlarının kötü olduğunu Zachariasz'ın arkadaşlarıyla olan ilişkisinde de görmek mümkündür. Eğitimi için gerekli olan kitap ve defterlere ulaşabilmek için maddi durumu iyi olan arkadaşlarının derslerine yardım edip ödevlerini yapmıştır. Yeteneği, mizacı ve zeki kişiliği ile çevresi tarafından dikkat çeken Zachariasz, öğretmenlerinden birine yaptığı şaka nedeniyle okuldan uzaklaştırılmış ve babası bir ayakkabıcının yanında onu işe sokmuştur. Çok sevdiği eğitim hayatına verdiği bu arayışı Lehçe yazmış olduğu bir şiirde "Ey ilimlerin efendisi! İlme ihtiyacım var/ Kuru bir yazdaki yağmur gibi/Ekmeğe aç biri gibi/Ey âlemlerin efendisi, senden diliyorum"² diyerek yakınmış ve dua etmiştir. Babasının vefatından sonra eğitim hayatına aralıklarla devam edebilmiştir (Sulimowicz, 1989, s. 4-5; Aḥad, 1931, s. 21-23; Rudkowski, 1931, s. 19-20).

Henüz küçük bir çocukken yakarışlarla dolu şiirinden bir kesit gördüğümüz Zachariasz on beş yaşındayken Karayca, Lehçe, Ukraynaca ve Rusça olarak şiirlerini kaleme almıştır. Seküler bir şair olarak tanınsa da şiirlerinde Karay inancının gerekleri ve Tanrı sevgisi kendini göstermektedir. Lirik ve didaktik türdeki şiirleriyle dikkat çeken Abrahamowicz; köklerine olan bağlılığı, ana dile verdiği önemi, hayatta yapılması gerekenleri, gelenek ve göreneğe göre yaşamın ilkelerini şiirlerine yansıtmıştır.

Aḥad Haam, Abrahamowicz'ten bahsettiği yazıda "Bu yıllarda ucraldı eki ulla ucır Zeharyanın tirlihinde. Biri: keldi Halicke Grzegorzewski, ikinci: aldılar anı yavcılarga." (Aḥad, 1931, s. 22) yani "O dönemlerde Zeherya'nın yaşamında iki önemli hadise meydana geldi. Biri Grzegorzewski Haliç'e geldi, diğeri ise onu orduya aldılar" demektedir. Gerçekten de bu iki olay Zachariasz'ın yaşamındaki iki dönüm noktasıdır. Oryantalist Jan Grzeorzewski, Abrahamowicz'in bazı şiirlerini yayımlayarak tanınmasını sağlamıştır. Diğer önemli olan olay ise askere gitmesidir. Askerliği sırasında akciğer hastalığına yakalanmış ve memleketine döndükten kısa bir süre sonra da vefat etmiştir. Bu üzücü vefatı, Haam yazısının ilerleyen bölümlerinde "Kiçli yarlılık anın yivinde kolaylamadı savukturmahın anın da kısa zamanda keldi kuruluk ki ıstırdı bir birley yircımıznu bu dünyadan." (Aḥad, 1931, s. 23) (Büyük yoksulluk onun evinde iyileşmesine izin vermedi, kısa zamanda hastalık geldi ve şairimizi bu dünyadan çekip aldı) diyerek aktarmaktadır.

2 Nauki Panie! Nauki mi trzeba,/Jak deszczu w czasie suchego lata,/Jako głodnemu człowiekowi chleba/ Więc też Cię o nią proszę, Panie Świata.

Genç yaşına rağmen Zachariasz Abrahamowich, farklı kimliklerin ruhuna yansiyişini şiirlerinde aksettirmiştir. Polonya ve Ukrayna topraklarının verdiği tarihî altyapı ile millî köklerine olan bağlılığını birleştiren Abrahamowicz, dinî kimliğindeki unsurları geleneksel altyapısı ile harmanlayıp eserlerine yansıtmıştır. Geleneklerinden, inancından ve tarihinden duyduğu gurur şiirlerinde kendisini göstermiş ve kendisinden sonra gelen Karay şair ve yazarlara da örnek teşkil etmiştir.

Sergiusz Rudkowski, *Karay Avazı* dergisinin ikinci sayısındaki “Kortkan Cuvaherler” adlı yazısında Abrahamowicz’in yetenekli şairler arasında ilk sırada olduğunu ve şüphesiz ki ilhamının gökyüzünden geldiğini, kısa ömrüne rağmen imrenilecek kadar güzel şiirler yazdığını övgülerle ifade eder (Rudkowski, 1931, s. 19).

İyi bir kültür ve dil birikimine sahip olan Abrahamowicz; şiirlerini Karayca, Lehçe, Ukraynaca ve Rusça gibi dillerde kaleme almıştır. En önemli şiirleri arasında Karayların marşı hâline gelen “Karaj edim, Karaj barmen (Karay idim, Karay’ım)” ve Polonya marşı “Jeszcze Polska nie zginela (Polonya Henüz Ölmedi)”nin Karay Türkçesi varyantı “Hanuz Karajlar Eksilmed (Karaylar Daha Eksilmez)” gelmektedir.

Bu makalede Abrahamowicz’in şiirleri “Millî Altyapı, Dinî Altyapı ve Sosyal Altyapı” olmak üzere üç tematik başlık altında incelenmiştir. “Millî Altyapı” başlığı altında “Hanuz Karaylar Eksilmed, Karay Edim Karay Barmen ve Ullu Titinbe” şiirlerinden yola çıkarak şairin köklerine olan bağlılığı gösterilmiştir. “Dinî Altyapı” başlığında incelenen “Alğemi Tenrinin, Tsivre Tsivre, Tenrim Senin Ulanların, Tenrim Ki Biznin Atalarımızı, Ulusum Yisrael ve Tağanun Ullu Kinge” şiirleriyle de seküler eserleri dışında çok yönlülüğünün başka bir unsuru olan dinî ve inanç unsurlarının da edebî kişiliğinde önemli bir yer tuttuğu aktarılmıştır. Son kısım olan “Sosyal Altyapı”da ise şairin “Tuvğan Ana, Ey Neşer Neşer, Ne Fayda, Tigendi Yaz” adlı şiirlerinden yola çıkarak millî ve dinî duygular dışında hayata bakış açısı değerlendirilmiştir. Her ne kadar birbirinden farklı başlıklar gibi görünse de millî ve dinî duyguların tüm şiirlerinde az ya da çok tesiri görülmektedir.

1. Millî Altyapı

Abrahamowicz’in Karay etnik ve dinî kökenlerine bağlılığı, Leh ve Ukrayna tarihine verdiği değer hem sosyal yaşamını etkilemiş hem de eserlerinde bunun akislerini göstermiştir. O dönemde Karay edebiyatına konu olan büyük orandaki dinî unsurlar, Abrahamowicz’in şiirlerinde kendini göstermişse de birçok yönüyle eserlerinde seküler olmayı başarmıştır. Cümlelerine yansıyan millî altyapı Leh, Rus ve çevre milletlerden etki

taşısa da bunları Karaylara uyarlayarak “Karay” kimliğini yaşatmayı ilke edinmiş ve bu amacıyla da başarıya ulaşmıştır. Bunu “Hanuz Karaylar Eksilmed”, “Karay Edim, Karay Barmen” ve “Ullu Titinbe” şiirlerinde görmekteyiz ve bu şiirlerdeki sözler Karayların “millî ilkeleri” olmuştur.

Abrahamowicz, “Hanuz Karaylar Eksilmed (Karaylar Daha Eksilmez)” şiiri ile halkına coşkulu bir şekilde seslenmiş ve ulusuna, geleceğe umutla bakmayı öğütlemiştir. Şiirin başlığına ve ilk cümlesine baktığımızda Abrahamowicz’in, 1797 yılında Józefa Wybickiego tarafından yazılan ve 1927 yılında Polonya’nın resmî marşı olan Mazurek Dąbrowskiego’dan (Dabrowski’nin Mazurkası) etkilendiğini görmekteyiz. Bu marşın ilk cümlesi de Jeszcze Polska nie zginęła yani “Polonya henüz yok olmadı” ifadesidir.

Bahsi geçen Leh marşı yalnız Karaylar tarafından değil birçok Slav toplumunun halk şarkısına hatta marşlarına örnek teşkil etmiştir. Slovakların 1834 yılında yazdıkları “Hej, Slováci, ešte naša slovenská reč žije” şarkısı, Sırpaların 1845’te yazdıkları “Hišće Serbstwo njezhubjene” şarkısı, Hırvatların “Još Hrvatska ni propala” şarkısı, Ukrayna’nın “Ще не вмерла України” adlı eski millî marşı; Polonya’nın “Jeszcze Polska nie zginęła” cümlesi ile başlayan marşları örnek alınarak oluşturulmuştur (Russocki, 1978; Koneczny, 1921).

Wybickiego, Polonya topraklarının üçe ayrılıp paylaşıldığı bir dönemde o satırları kaleme almış ve “Polonya henüz yok olmadı” diyerek halkına tekrar bağımsız olacaklarını coşkulu bir dille vurgulamıştır. Aynı vurgu, sesleniş ve coşkulu havayı Abrahamowicz’in şiirinde de görmek mümkündür. “Hanuz Karaylar Eksilmed” şiirinde Abrahamowicz, Karaylara bir nutuk çekmekte âdeta yeniden diriliş dersi vermektedir. Özellikle XIV. asırdan itibaren dünyanın farklı bölgelerinde yaşamakta olan Karaylarla ilgili bu az nüfus konusu yazılarda, eserlerde ifade edilmektedir. İlk dörtlükte, “Karaylar daha eksilmez, biz hâlâ diriyiz” diyerek her ne kadar farklı uluslar içinde yaşasalar da kimliklerini koruduklarını kanıtlamak istemekte ve geleceğe umut vermektedir. Hepimiz inanıyoruz, çoğalıp artacağız cümleleriyle de az nüfuslarını kabul ettiğini ama inanarak bu zorluğu da yeneceklerini ifade etmektedir. İlerleyen satırlarda “başka topluluklar gibi sevinin, kötü yıllar geçecektir, iyiliği hep birlikte göreceğiz; işte o zaman artıp çoğalacağız, kutsanacağız” diyerek umudunu dile getirmektedir. Şiirin diğer üç bölümünde bu kurtuluşun kendi ellerinde olduğunu, Tanrı’nın kullarına amelini bakarak yardım ettiğini, eski dar yolları bırakıp iyi geçinirlerse Tanrı’nın onları da başka uluslar gibi çoğaltacağını halkına müjdelere.

Hanuz Karaylar eksilmed/ *Karaylar daha eksilmez*
Katsan biz tiribiz./ *Hâlâ diriyiz biz,*
Hanuz bartsa isanabiz./ *Hepimiz inanıyoruz ki*
Ki ketirinibiz./ *Çoğalış artacağız biz.*
Sivisniz, Karaylar./ *Sevinin Karaylar*

Hız ezge ummalar./ *Başka topluluklar gibi*
Ol vahtın artabiz/ *O vakit artıp*
Da ketirinibiz./ *Çoğalışacağız*
Alışlı bulubiz./ *Kutsanacağız.*
Sivisniz, Karaylar./ *Sevinin Karaylar*

Katsar yıllar ol yamanlar./ *O kötü yıllar geçer*
Yaşını kerebiz./ *İyiliği görürüz*
Berir Tenri bizge mazzal./ *Tanrı bize mutluluk verir*
Kaysın biz tezebiz./ *Beklediğimiz gibi*
Sivisniz, Karaylar.../ *Sevinin Karaylar...*

Vale bizin keleşimiz/ *Ama bizim geleceğimiz*
Ez kolumuzdadı./ *Kendi elimizdedir*
İsine kere adamga/ *Ameline göre insanın*
Tenri bolusadı/ *Tanrı yardım edendir*
Sivisniz, Karaylar.../ *Sevinin Karaylar...*

Tseseyik kart yırtkıntslarını./ *Çözelim eski şeyleri*
Ne hali kiyebiz./ *Şu anda giydiğimiz,*
Taslayık tar yoltşaklarını./ *Dışlayalım dar yolları*
Kaysıba yiriybiz./ *Yürümekte olduğumuz*
Sivisniz, Karaylar.../ *Sevinin Karaylar...*

Kalsa talas da yaltaylık/ *Kargaşa ve hile kalsa da*
Aramızda biznin./ *Bizim aramızda*
Ol vahtına isanabiz/ *O zaman inanırız*
Alhısın Tenrinin./ *Tanrı'nın kutsallığına*
Sivisniz, Karaylar.../ *Sevinin Karaylar.*

Halkına coşkulu şekilde seslenip millî köklerine olan bağlılığını dile getirdiği ve sonraları Karaylar arasında âdeta bir millî marş hâline gelen bir diğer eseri “Karay Edim, Karay Barmen” (Karay idim, Karay’ım) şiiridir. Abrahamowicz bu şiirinde, Karay kimliğinin geçmişte ne ise gelecekte de o olacağını ifade etmektedir. “Karay idim, hâlâ öyleyim ve Karay olarak da ölmek istiyorum” diyerek de bunu açıklar. Tarihî dönemlerden günümüze farklı grupların içerisinde yaşayan Karaylar, kimi zaman kimliklerini gizlemiştir. Ama şair burada “Karaylıktan utanmam ve kendi dinimi dışlamam” cümleleriyle köklerine olan bağlılığını aktararak övücünü bildirir. “Dinini dışlayan, sözünü unutan da insan değil, davara benzer” diyerek eleştirir. Herkese saygı duyduğunu, kimseyi dinine göre ayırıp horlamadığını söyleyerek halkının da o yolda gitmesini öğütler. “Eğitimde akli izlemek, yeni fikirlerle eski inancı devam ettirmek ve karanlıktan çıkıp ilerlemek dileğimdir” diyerek kendisinin ve Karayların arzularını dile getirir.

“Karay idim ve Karay’ım” ifadesi ile başlayan şiir tüm Haliç Karaylarının âdeta bir millî marşı hâlini almıştır. Mikhail Kizilov “Haliç topluluğunun resmî olmayan millî bir marşı olmuştur” diyerek de ifade etmekte ve Abrahamowicz’in şiirlerini yalnızca Karayca değil Ukraynaca ve Lehçe de kaleme aldığını belirtmektedir (Kizilov, 2006, s. 85).

Karay edim, Karay barmen/ *Karay idim ve Karay’ım*
Da Karayba elme kleymen, / *Ve Karay olarak ölmek isterim,*
Karaylıkba uyalmamen, / *Karaylıktan utanmam*
Ez dinimni taslamamen. / *Kendi dinimi dışlamam.*

Kim dinin taslaydı, / *Kim dinini dışlarsa,*
Sezin unutadı, / *Sözünü unuttur,*
Ol adam divildi, / *O adam değildir,*
Tuvarga usaydı. / *Benzer davara.*

Har adamnı men sıylaymen, / *Herkese saygı duyarım,*
Dinin anın bağınmaymen, / *Bakmam onun dinine*
Ez dinimni horlamaymen/ *Kendi dinimi horlamam*
Da yatnıda tsaypamaymen. / *Yabancıya da zarar vermem.*

Bar dünya Tenribe/ *Tüm dünya Tanrı ile*
Kitsli yaratkandı, / *Güçlü yaratıldı,*
Dinler uslarıba/ *Akıllarıyla dünyanın*
Dünyanın kılğandı. / *Dinler kılındı.*

Yivretivde us izleyen, / *Eğitimde akli izlerim,*
Yatlardan ernek alamen, / *Yabancılardan örnek alırım*
Kart tsınıkmaknı tse semen, / *Eski alışkanlığı çözüp*
Yanğı yollarba baramen. / *Yeni yollarla giderim.*

Kart din yanğı usba, / *Yeni fikirle eski din,*
Ol benim belgimdi, / *O benim nişanımdır,*
Tsıkma tunukluktan/ *Karanlıktan çıkmak*
Menim kisentsimdi. / *Benim dileğimidir.*

“Ullu Titinbe (Yüce Dumanla)” şiiri, sızılı ruha sahip bir ulusun fer-yadı ve duasını içermektedir. Dinî ve millî unsurları içerisinde barındıran bu şiirin büyük bir kısmını Abrahamowicz, Lehçe “Ateşin Dumanıyla” şiirinden Karay Türkçesine aktarmıştır. Bahsedilen şiiri, yurtsever temaları işleyen Polonyalı romantik şairlerinden Kornel Ujejski yazmıştır. Daha önceden Józef Nikorowicz tarafından bestelenen şarkıya “Z dymem pozarów (Ateşin Dumanıyla)” adıyla sözler yazan şairin bu şiiri özellikle başarısızlıkla sonuçlanan Ocak Ayaklanması’ndan sonra Leh toplumunda kutsal ve millî törenlerde okunur olmuştur (<https://www.polskatradycja.pl/piesni/patriotyczne/choral-z-dymem-pozarow.html>).

Abrahamowicz de içinde yaşamış olduğu toplumun romantik ve millî duygulara sahip bu şairinden etkilenerek kendi halkına Karayca olarak seslenmiştir. Şiirde “Yüce dumanla, kanlı tuzakla sesimizi sana ulaştırırız Tanrım” cümleleriyle yakarışlar başlar. “Bizim ağıtsız şarkımız yoktur, ağlamaktan başımız ağırır” diyerek en mutlu anlarda bile acının kendileriyle birlikte olduğunu ifade eder. Yaşadıklarını Tanrı’nın bir sınavı olarak görmektedir ama bu sınavın sona erip sızılarının iyileşmesi için Tanrı’ya yalvarır. İman dolu yaşayıp dinin gereklerini yaptıklarından düşmanların alaylarına maruz kalırlar. “Ata nerede, Tanrı nerede” diyerek kutsal öğretileri küçümseyip eğlence konusu hâline getirirler.

Ullu titinbe, kanlı tuzakba/ *Yüce dumanla, kanlı tuzakla*
Sa ketirebiz avazımız, / *Sesimizi sana yükseltiriz,*
Ullu sıyıtba da yilamakba, / *Yüce ağıt ve feryatla*
Kaysından erpeyed tsatsımız. / *Saçlarımız ürperir.*

Bizde sıyıtız yirimiz yohtur. / *Bizim ağıtsız şarkımız yoktur*
Yilamaktan avruyd basımız, / *Ağlamaktan ağırır başımız,*
Hız maççevası emir kahtırın/ *Ömür kahtırın mezar taşı gibi*
Sa ketirgendi kollarımız. / *Sana yükselir ellerimiz.*

Netse forlar Sen sınıdın bizni, / Nice zaman sınıdın bizi,
Hanuz olhalmad avruvumuz, / Hâlâ iyileşmez sızımız
Dağın indehybiz, ol tınlar bizni, / Sesleniriz o dinler bizi
Ki old biyimiz, old atamız. / Ki odur beyimiz, odur atamız.

Dağın turabiz tolu isantstan, / İman dolu yaşarız,
Vale kıynaydı dusman bizni, / Ama düşman zulmeder bize
Kiltki kıladı barlarımızdan: / Hepimize gülerler:
Kaydadı ata, kaydadı Tenri? /“Ata nerede, Tanrı nerede” diye.

2. Dinî Altyapı

Dönemin seküler bir şairi olması açısından önemle üzerinde durulan Abrahamowicz’in dinî altyapısını “Alğemi Tenrinin”, “Tsivre, Tsivre”, “Tenrim, Senin Ulanların”, “Tenrim, Ki Biznin Atalarımızı”, “Ulusum Yisrael” ve “Taħanun Ullu Kinge” isimli şiirlerinde görmekteyiz. Bu şiirlerde Karay inancından ve Yahudilikten birçok unsur bulunmaktadır.

İnanç temelli olan bu şiirlerde İbraniceden ödünçlenen “kenesa (kenesa, ibadethane), gedulla (yücelik, azamet), tsaddik (sıddık, doğru), mizmor (mezmur), malħut (krallık), şem (isim), sof (son), tefilla (dua), kavvana (niyet, duygu), mişkan (mesken), paro (firavun), mazzal (kader), galut (sürgün), kohen (rahip), mitsva (emir), midbar (çöl)” gibi kelimelere ve “Adonay, Moşe, Yisrael, Avraham, Ur-kasdim, Lut, Sedom, Yitshak, Avinu, Yaakov, Yosef, Balak, Bilam, Yuhuda” gibi özel adlara rastlamaktayız.³

Dört dörtlük ve aaab uyak düzeni ile oluşturulan “Alğemi Tenrinin (Tanrının İlhamı)” şiirinde Tanrı’ya yalvaran bir ses duyarız. İlk dörtlükte “göklerin alevi olan Tanrı’nın ilhamı, ruhumuza kendiliğinden gel” diye seslenir. İkinci dörtlükte dünya üzerindeki tüm yüce fikirlerin ondan kaynaklandığını belirterek Tanrı’dan öğütler beklediğini söyler. Göklerin alevi olarak tanımladığı Tanrı’nın ilhamının canlarını güçlü kılması için dua eder. Karay gelenek ve göreneklerini eserlerine yansıttığını belirttiğimiz Abrahamowicz, son dörtlükte “âdetleri, hürmetli iyi yolları sen bize göster” diyerek hayat felsefesini şiirine yansıtır.

Alğemi Tenrinin, / Tanrı’nın ilhamı,
Yalını keklernin, / Göklerin alevi,
Canımızga yirgin/ Ruhumuza gel
Ez usundan. / Kendiliğinden.

3 kenesa (כניסה), gedula (גדולה), tsadik (צדיק), mizmor (מזמור), malħut (מלכות), şevet (שבת), şem (שם), sof (סוף), tefilla (תפילה), kavvana (כונה), mişkan (משכן), paro (פרעה), mazzal (מזל), galut (גלות), kohen (כוהן), miçva (מצוה), midbar (מדבר), Adonay (אדוני), Moşe (משה), Yisrael (ישראל), Avraham (אברהם), Ur-kasdim (אור כשדים), Lut (לוט), Sedom (סדם), Yitshak (יצחק), Avinu (אבינו), Yaakov (יעקב), Yosef (יוסף), Balak (בלק), Bilam (בלעם), Yuhuda (יהודה).

Senden yaratıldılar/ *Senden yaratıldılar*
Ol ulla sağışlar, / *O yüce fikirler,*
Tezebiz kenesler/ *Bekliyoruz öğütler*
Kollarından. / *Senin ellerinden.*

Alğemi Tenrinin, / *Tanrı'nın ilhamı,*
Yalını keklernin, / *Göklerin alevi,*
Canımızı biznin, / *Bizim canımızı*
Kitsliletkin. / *Güçlü kıl.*

Ol tınıkmaklarını/ *O âdetleri*
Kart da yamanlarını.../ *İhtiyar ve kötülerini...*
Hermetli yollarını/ *Hürmetli yolları*
Sen kergizgin. / *Sen göster.*

“Tsivre, Tsivre (Çevre, Çevre)” şiiri, on dört dördlükten meydana gelmiş ve abab uyak düzeni ile oluşturulmuştur. Şiirde çevredeki varlıkların Tanrı'yı övdüğünü söyleyerek *Eski Ahit*'in “Genesis” bölümünden hatırlatmalarda bulunmaktadır. Tarlada başakların baş eğerek, ovada karıncanın haykırarak, kuşların sabah mırıldanıp yükseklere uçarak Tanrı'yı övdüğünü belirterek ben de tüm bu yaratılmışlar gibi Tanrımı överim der. Kuşlar sabahın erken vaktinde kalkıp tüm gücüyle Tanrısına yakarırken sen neden uyuklarsın diye uyarıda bulunur. Sana bunca iyilikler veren Tanrı'na ibadet et diyerek *Eski Ahit*'ten telmihler yapar. Hz. İbrahim'in Ur-Kasdim'den çıkmasını, Lut'un Sedom'dan kurtulmasını, İshak'ın keskin kılıçtan kurtarılmasını, Hz. Yakub ve ailesinin Hz. Yusuf tarafından refaha kavuşturulmasını, Firavun'un elinden kurtulan halkı, Hz. Musa'ya verilen *Tevrat*'ı ve Balak-Bilam⁴ olaylarını hatırlatır. Bu mucizevi olayları hatırlatarak insanın aklının Adonay'ın iyiliklerine yetmeyeceğini söyler. Kendi seçilmiş ulusuna bu mucizeleri o dönem nasıl gösterdiyse şimdi bu halka da bu güzellikleri yaşatacağını vurgular. Son iki dördlükte yine uyarısı ile devam eder. Dün gece uyuyan kimileri uykudan kalkamadı, yani öldü demek ister. Bizler Tanrı'nın merhameti ile uyandığımıza göre kalkıp ona dualarımızı ve övgülerimizi sunalım öğüdünde bulunur. Son cümlede yer alan “da ol kinilevçi bolup/kutkarır canımnı elimden” ifadesiyle de on emirde yer alan “...Çünkü ben, Tanrın Rab, kıskanç bir Tanrırım”⁵ cümlesini hatırlatmak istemektedir.

4 Museviler Balak'ın hâkim olduğu yere gelince Balak onları yenemeyeceğini anlar ve peygamber olan Bilam'dan Musevileri lanetlemesini ister. Ancak Bilam yolda karşılaştığı melek vasıtası ile Musevileri lanetlemeyip aksine kutsar.

5 *Tevrat*, 2011, s. 189.

Tsivre, tsivre ken tiz kursaydı, / Çevre, çevre geniş düzlükle kuşandı
Yuvuz basurad aslıklar/ Alçak baş eğer çavdarlar
Da biyik Tenrini mahtaydı/ Yüce Tanrı 'yı över
Bar ol yer yaratılmışlar. / Tüm dünyadaki yaratılmışlar.

Orman artın kuyas kızıldı, / Orman ardı güneş kızıl
Rakiya kektir haz tsekmen/ Örtü gibi mavidir gökyüzü
Da tizde kumurstka kıtskıradı/ Ovada karınca haykırır
Kiyasa nendi tiyermen. / Tıpkı değirmen gibi.

Kus averge biyik utsadı, / Kuş havaya yüksek uçar
Erte turad yukusundan/ Sabah kalkar uykusundan
Da yaratvtsusun mahtaydı, / Ve yaradanını över
Yırlaydohats bar halından. / Mırıldanarak tüm gücüyle.

Bu miszkanda men turadohats, / Bu çadırda ben dururken
Aslıklarba basuramen, / Çavdarlarla baş eğerim
Da bu yirmi yırlaydohats/ Ve bu şarkıyı ağlayarak
Biyiklihin kotaramen. / Yüceliğini iletirim.

A sen, canım, nege yuklaysen, / Ey, sen canım niye uyuklarsın
Bilmeysenmo resimini? / Bilmez misin emri?
Ki anar sen erte turasen, / Ona erken kalkarak
Ki mahtahaysen Tenrini. / Tanrıyı övesin.

Mahtaydlar ese anı kuslar/ Över iken onu kuşlar
Da bar yer-yaratılmışlar, / Ve tüm dünyadaki yaratıklar
Nek sen anı mahtamaysen, / Neden sen onu övmezsin
Ki sa yetti bar yaksılar. / Sana iyilikler vermişken.

Ol tsıhardı atamızı/ O çıkardı atamızı
Avrahamı Ur-kasdimden/ İbrahim 'i Ur-Kasdim 'den
Da Lotnuda ol kutkardı/ Lut 'u da o kurtardı
Sedomnun verenlihinden. / Sedom 'un azabından.

Da ol Yitshak Avinunu/ Ve o İshak kralımızı
Kutkardı soyar bitsaktan/ Kurtardı keskin bıçaktan
Da urluhun Yaakovnun/ Yakub 'un ailesini
Yosef asıra atslıktan. / Yusuf sayesinde açlıktan.

Paro ektem kolu bıla/ *Firavun kibirli eli ile*
Yisraelni ol kıynadı, / *İsrail'i parçaladı,*
Vale Tenri kudratı bıla/ *Ama Tanrı kudretiyle*
Alarnı andan tsığardı. / *Onları oradan çıkardı.*

On sezlerin kadağanın/ *Yasanın on emirlerini*
Berdi Moszege kuluna, / *Verdi Musa kuluna*
Bermed anı ezge kimge, / *Başka kimseye vermedi*
Antsak ontsa ulusuna. / *Sadece verdi seçilmiş ulusa.*

İndedi Balak Bilamnı, / *Balak çağırdı Bilam'ı*
Ki karğağay Yisraelni, / *Ki lanetledi İsrail'i*
Vale Tenri buyurmadı/ *Ama Tanrı buyurmadı*
Da algısladı alarnı. / *Ve kutsadı onları.*

Yetmeydi usu adamnın/ *Yetmez insanın akli*
Yaksılıkların kotarma/ *İyiliklerini anlatmaya*
Adonaynın, ki ol kıldı/ *Adonay'ın, ki o yaptı*
Ez saylahan ulusuna. / *Kendi seçilmiş ulusuna.*

Kepler, ki biğitse yattılar/ *Çoğu dün gece yattılar*
Turmaydılar yukusundan/ *Kalkmadılar uykusundan*
Da biz savbiz da tiribiz/ *Biz sağ ve diriyiz*
Tenrinin yaksılıhından. / *Tanrı'nın iyiliği sayesinde.*

Anın için erte turup / *Onun için sabah kalkıp*
Yırlaymen ez rast kleğimden, / *Doğru dileğimle murıldanırım*
Da ol kinilevtsi bolup, / *Ve o kıskanç olup*
Kutkarır canımını elimden. / *Kurtarır canımı ölümden.*

“Tenrim, Senin Ulanların (Tanrım, Senin Evlatların)” şiiri, altı dört-
lükten ve abab uyak düzeni ile meydana getirilmiştir. Şiirin genelinde
Tanrı'ya, biz senin evlatlarımız, bize acı ve merhamet et duasında bulunur.
“Tanrım biz senin evlatların olarak daha iyi kader diliyoruz ama yıl ardın-
dan yıllar gelir sürgün hâlimiz bitmez” diyerek yakarır. Mezarlara ve ağla-
makta olan öksüzlere bak hâlimize acı, der. Tüm yaşadıkları acı hadisele-
re sabırla katlandıklarını ama yalnızca gözyaşı döküp dua edebildiklerini
söyler. “Dua ve yakarışlarla sana yalvarıyoruz Tanrım, şefaatin göster ve

bizim sürgünümüzü bitir, bizi vatanımıza gönder” diyerek duasına devam eder. Ettikleri dua karşılık bulup vatanlarına dönerlerse Tanrı’ya olan övgü ve dualarını sunmayı devam edeceklerini dile getirir.

Tenrim, Senin ulanların/ *Tanrım senin evlatların*
Edirek mazzal kolabiz, / *Daha iyi kader istiyoruz,*
Terk baradı yil yil artın / *Hızlı geçer yıl, yıl ardından*
A biz bartsa galuttabiz. / *Ama biz hepimiz sürgündeyiz.*

Sezlerin Senin aytadı: / *Senin sözlerin söyler:*
Har tsatsınız sanahandı! / *Her saçınız sayıldı!*
Ker, sanağın ol gerlerni, / *Gör o mezarları say*
Yılaydoğan eksizlerni. / *Ağlamakta olan öksüzleri.*

Biz antsa uzak tsıdaybiz, / *Biz, öylece sabırla katlanıyoruz,*
Ki sirtildi bar yazıklar, / *Ki silindi tüm günahlar*
Biz antsa bartsa yılaybiz, / *Biz, öylece hepimiz ağlıyoruz*
Ki yetmeydi bizge yaslar. / *Ki bize yetmez yaşlar.*

Biz kolabiz koltkalarba: / *Biz dualarla yalvarıyoruz,*
Kergiz ez savağatınını! / *Göster şefaatin!*
Yılaybiz kanlı yaslarba: / *Ağlıyoruz kanlı yaşlarla*
Kaytar bizge yerimizni! / *Gönder bizi vatanımıza.*

Kalsa biznin yaslarımız, / *Dinse bizim gözyaşlarımız,*
Ki kelsek yerimizge, / *Ki gelsek vatanımıza*
Mağtarbiz Seni barımız, / *Överiz seni hepimiz*
Ki bermedin elme bizge. / *Vermedin bize ölüm diye.*

Biznin canımız tuyadı, / *Bizim ruhumuz anlar,*
Ki ol Tenri hayıfsinir; / *Ki o Tanrı bağışlar;*
Ol ez ulusun sivedi, / *O öz halkını sever*
Yerimizni bizge berir. / *Vatanımızı bize verir.*

“Tenrim, Ki Biznin Atalarımızı (Tanrım, Bizim Atalarımızı)” şiiri, on dörtlükten ve her dörtlükten sonra aynen tekrarlanan beyitten meydana gelmektedir. Bir önceki şiirde Abrahamowicz, “Tanrım senin evlatların” diyerek hem geçmişteki hem de şimdiki uluslarından bahsederek dua etmişti. Bu şiirde de atalarının yaptığı sevaplarla, şimdi sürgünde olan halkın

kurtuluşu için edilen duayı görmekteyiz. “Tanrım atalarımızı hürmet ve şeref tacı ile taçlandırdın” diyerek eski güçlü dönemleri hatırlatmaktadır. Düşmanların kötülüğünden o dönem bizleri kalkanınla nasıl koruduysan şimdi de merhametini bekliyoruz, der ve her dörtlükten sonra tekrarlanan “huzurunda baş eğip sürgünlüğümüzü uzatmaman için yalvarırız” diyerek dua eder. Her işlerinde Tanrı’nın yardımını gördüklerini söyler. Eğer öyle olmasaydı bu “az halkı” yabancı yerde kaybolmadan nasıl tutardın ki diyerek cevaplar. Eski dönemlerdeki gibi kohenlerimiz ve krallarımız olsun diyerek *Tevrat*’ta geçen o güçlü dönemlere olan özlemi duyurur. “Güçlü Tanrım, mucizeni göster ve bizleri çoğalt” ifadeleriyle de başka uluslar içinde az nüfusla yok olma tehlikesine girdiklerini gösterir. Atalarının yaptığı hayırlı işler ve sevaplarla ağlayarak dua ettiklerini aktarır. Onların iyiliği ile mutluluğa erişelim der. Vatanından sürülmüş bu halk ancak ırmaklar gibi gözyaşı döküyor, başka ne yapalım ki senden başka sığınağımız yok deyip, çaresizliklerini ifade ederek yalvarır. Son dörtlükte bu çaresizliği biraz daha artmakta ve “Tanrım senin bir sözün var ki çok korkunç, hepimizi yok edeceğini söylüyorsun” der; ardından da “böyle bir ceza olacaksa, bizi vatanımızla birlikte yok et” duasında bulunur.

Tenrim, ki biznin atalarımızı/ *Tanrım bizim atalarımızı*

Tacladın tacıba hermetin da sıynın/ *Hürmet ve şeref tacı ile taçlandırdın*

Da kalkanınba kalkanladın bizni/ *Ve kalkanınla korudun bizi*

Gezarlarından dusmanlarımızın. / *Düşmanlarımızın kötülüğünden.*

Senin alında basurabiz yerge: / *Senin huzurunda baş eğeriz yere:*

Galutmuznu uzartmağın bizge. / *Sürgünlüğümüzü uzatma bizim.*

Sen yaksı kleysen ulusuna Senin, / *Sen kendi ulusuna iyilik dilersin.*

Har isimizde bizge bolusasen, / *Her işimizde bize yardım edersin,*

Da klep kergizme kudratınını Senin/ *Kendi kudretini göstermeyi dileyerek*

Yat yerde bizni azlarını tutasen. / *Yabancı yerde biz azları tutarsın.*

Senin alında... / *Senin huzurunda...*

Kaytarğın bizge avalğılay kibik/ *Gönder bize önceden olduğu gibi*

Kohenlerni da meleğlerimizni, / *Kohenleri ve krallarımızı*

Yasarsın dahin borlalılıhın Senin, / *Bağ bahçeni yaparsın*

Kalğın, e Tenri, karatetme bizni. / *Bırak, ey Tanrı rezil etme bizi.*

Senin alında... / *Senin huzurunda...*

Tenrim, ki Sen rast tere etivtsisen, / *Tanrım, sen doğru kanun yapıcısın*
Ektem biylernin kitsin sındırasen, / *Gururlu beylerin gücünü ve*
Buz sağışların dusmanlarımızın/ *Düşmanlarımızın kötü düşüncelerini kırarsın*
Da bergin isants canımızga biznin. / *Ve ver iman canımıza bizim*
Senin alnında... / *Senin huzurunda...*

Tenrim, kergiz ez tamasalığını: / *Tanrım, göster kendi mucizeni:*
Koskun birlikbe ulusunnu Senin! / *Senin halkını birlikle çoğalt!*
Tserivden, Tenrim, Sen kutkarğın bizni/ *Savaştan Tanrım, sen kurtar bizi*
Da iygin bizge malağın tıntslıkın/ *Ve gönder bize huzur meleğini*
Senin alnında... / *Senin huzurunda...*

E kitsli Tenrim, kaysının klehinden/ *Ey güçlü Tanrım, hangisinin dileğinden*
Bu yuvuz dünya avaldan turadı, / *Bu kötü dünya evvelden durur,*
Tsiharğın bizni bu galut yerinden, / *Çıkar bizi bu sürgün yerinden*
Kılğın, ne Senin ulusun koladı. / *Yerine getir, ulusunun dileğini.*
Senin alnında... / *Senin huzurunda...*

Tenrim, yarıtkın balkuvunnu Senin/ *Tanrım parlat ışığını*
Canına eli yerlerimiznin, / *Vatanımızın ölü ruhuna,*
Kalğın sinama ulusunnu Senin, / *Ulusunu sinaman bitsin*
Kabul etkin bu tirkimizni biznin. / *Kabul et bu hediyemizi.*
Senin alnında... / *Senin huzurunda...*

Biz yilaydoğats, e Tenrimiz biznin, / *Ey Tanrımız biz ağlayarak*
Canları itsin alarnın kolabiz, / *Onların ruhları için diliyoruz*
Ki alarnın zehutları itsin / *Ki onların hayırlarından*
Esiklerine keklernin kirgeybiz. / *Cennetin eşiğine girelim.*
Senin alnında... / *Senin huzurunda...*

Ezenler kibik ağad biznin yaslar, / *Irmaklar gibi akar gözyaşlarımız,*
Ki sirdin bizni biznin yerimizden, / *Ki sürdün bizi vatanımızdan*
Da ne aytsınlar ol kaldık ummalar, / *Ve ne söylesinler o kalan halk*
Ki yohtu nesin isanmada Senden / *Ki yoktur senden başka inanılacak.*
Senin alnında... / *Senin huzurunda...*

Bir sezin Senin, e Tenri, korkuntslu/ *Bir sözün senin, ey Tanrı korkunç*
Bolalad tasetme barımızni birden, / *Yok etme hepimizi birden,*
Da tiysek andi karanyaga ullu/ *Öyle büyük cezaya çarptırılırsak*
Tasetkin bizni biznin yerimizden. / *Yok et bizi bizim vatanımızdan.*
Senin alnında.../ *Senin huzurunda...*

“Ulusum Yisrael (Ulusum İsrail)” şiirinde İsrail⁶ ulusuna yaptıkları hataları hatırlatan bir seslenme görürüz. Bu sesleniş Tanrı tarafından ulusuna yapılmaktadır. On üç üçlükten ve her üçlükten sonra “Ulusum Yisrael” seslenmesi ile oluşan şiirin genel havasını *Tevrat*’ta geçen hadiseler ile günümüz sürgünlüğü oluşturmaktadır. Bundan önceki iki şiirde geçen Tanrı’ya yakarışlara adeta cevap niteliği oluşturmaktadır. Genel olarak; “Ulusum ben sana ne eziyet ettim” diye başlar. “Seni firavunun elinden kurtarıp Mısır’dan çıkardım, Mısır’a belaları ben yağdırdım, firavunu Kızıl Deniz’de batırıp seni yürüttüm, çölde bulutu yardıma gönderdim, kudret helvası ile seni besledim, süt ve bal diyarına getirdim” ifadeleriyle Tanrı’nın ağzından verdiği lütufları sıralar.⁷ “Ben bunları yapmışken, sen zulümden kurtulup, Mısır’dan çıktığında verdiğin sözleri unutup Tora’nın sözleriyle alay ettin” der. Diğer mucizevi olayları anlatmaya devam eder. Otuz bir kral gönderdiğini, krallıklar verdiğini ve tanrısal güçle doğrulduklarını anlatır. “Adımı nasıl böyle alçaltırsın” diyerek âdeta çektikleri zulmün nedenlerini sıralar.

Ulusum Yisrael, ne kıldım men sana, / *Ulusum İsrail, ne yaptım ben sana*
Nebe muzğullattım, ne bortsu men sana, / *Ne ile kederlendirdim, ne borçluyum sana*

Ki bartsa yazıklı sen bolasen mana. / *Ki tüm günahı sen işlersin bana*
Ulusum Yisrael.../ *Ulusum İsrail...*

Men seni tsiğardım Mitsrinin yerinden, / *Ben seni çıkardım Mısır’dan*
Kolundan Par’onun ol kullar erkinden, / *O kulların hükümdarı Firavun’un elinden*

Sen anın itsin bartsa tanasen menden. / *Sen onun için hep inkâr edersin beni*
Ulusum Yisrael.../ *Ulusum İsrail...*

Men seni keltirdim yerge ol tutunğan/ *Ben seni getirdim o vadedilen yere*
Ağışlı, sit bal ol yavdıradoğan. / *Kutsal, süt bal yağdıran,*

Sen mana yadattın beter ol goylardan. / *Sen beni aldattın o kâfirlerden beter*
Ulusum Yisrael.../ *Ulusum İsrail...*

6 Hz. Yakup’un bir melekke gürüşmesinden sonra verilen isimdir. Hz. Süleyman’ın vefatından sonra ikiye ayrılan devletin kuzey bölümü İsrail krallığı adını almıştı. Şiirde de genel olarak köklerini ifade etmektedir.

7 *Tevrat*’ın “Mısır’dan Çıkış” bölümündeki olayların şiirselleştirildiğini görmekteyiz.

E kerkli saylanğan borlalığıñım benim, / *Ey güzel, seçilmiş bağım benim*
Seni ornattılar kudratlarım benim, / *Gücüm yerleştirdi seni*
Sana ħor kerined mitsvalarım benim. / *Sana hor görünür emirlerim*
Ulusum Yisrael... / *Ulusum İsrail...*

Dağın klep kutkarma galuttan men seni, / *Hatta isteyerek seni sürgünden kurtarmayı*
İydim Mitsri istin ol karanyalarını. / *Gönderdim Mısır'a o belaları.*
Sen yengil etesen yivretivlerimni. / *Sen hafife alırsın öğretilerimi*
Ulusum Yisrael... / *Ulusum İsrail...*

Par'onu, ki sirered senin artına, / *Firavun'u sürerek senin ardına*
Battırdım Yamsufta teren suvlarına. / *Batırdım Kızıl Deniz'in derin sularına*
Sen azasen ezge tenriler artına. / *Sen azarsın başka Tanrılar ardından*
Ulusum Yisrael... / *Ulusum İsrail...*

Men senin alnında atstım tengizni, / *Ben senin önünde açtım denizi*
Klep, bi mantsmahaysen ez ayaklarını. / *Dileyerek, ayaklarının batmamasını*
Sen klemeys saklama ol azis Toranı. / *Sen istemiyorsun korumak o kutsal Tora'yı*
Ulusum Yisrael... / *Ulusum İsrail...*

Men iydim alnında bulutlu bağana, / *Ben gönderdim önüne bulutlu destek*
Ki yolnu midbarda kergizgey ol sana. / *Ki yolu çölde göstereceğin diye sana*
Yoħtur san da elcev senin yazığına. / *Yoktur hesap ve ölçü senin günahına*
Ulusum Yisrael... / *Ulusum İsrail...*

Man bıla midbarda men seni besledim/ *Kudret helvası ile çölde seni besledim*
Da alay atslıklı elimden kutkardım, / *Ve öyle açlıktan ölümden seni kurtardım,*
Antsak atsrığanmak men senden tsıdadım. / *Ne yazık ki, senin için sabrettim*
Ulusum Yisrael... / *Ulusum İsrail...*

Men sana tsığardım suvlar tav tibinden/ *Ben sana dağ dibinden sular çıkardım*
Netsik tsıhibedin Mitsrinin yerinden, / *Mısır'dan çıktığında,*
Sen kılaz kiltkiler Tora sezlerinden. / *Sen alay edersin Tora sözleriyle*
Ulusum Yisrael... / *Ulusum İsrail...*

Klep seni keltirme ol aziz yerine, / İsteyerek seni o kutsal yerine getirmeyi
Bolustum otuz bir melehni eltirme, / Otuz bir kralı gönderip yardım ettim
Da sen inanmaysen naviliklerime. / Ve sen inanmazsın peygamberliklerime
Ulusum Yisrael... / Ulusum İsrail...

Men berdim malhütun szevet Yuhudaga/ Ben verdim Yehuda'ya kavmin krallığını
Ki netsik tutundum kulum Jaakovga. / Kulum Yakub'a tutunduğum gibi
Sen benim szemimni kılasen tsaynavga. / Sen benim adımları çiğnersin
Ulusum Yisrael... / Ulusum İsrail...

Sen bolusluğumdan benim ketirindin, / Sen yardımımınla doğruldun,
Kabakların dusmanlarının meresledin, / Düşmanların kapılarını devraldın
Nek benim şemimni alay yuvuz ettin. / Nasıl benim adımları öyle alçaltırsın
Ulusum Yisrael... / Ulusum İsrail...

“Taħanın Ullu Kinge (Yüce Güne Yalvarış)” şiiri, altı dörtlükten oluşmakta ve her dörtlük sonunda bir dua cümlesi gelmektedir. Abrahamowicz yapılan hataları sıralayıp dua ederek Tanrı'ya yakarır. “Gökte tüm azameti ile oturan Tanrımız, tüm dünyaya iyilik veren sensin. Çukura düşen bu halkımızın günahları denizin kumu gibi arttı, sonumuzu unuttuk, sen bizi doğru yola çevir” diyerek suçlarını ve günahlarını sıralayarak devam eder: “Peygamberin bahsettiği, görünüşte ibadet edip ruhuyla da yalan söyleyen kavimlere benzedik, kenesanı meyhaneye çevirdiler, ruhunu şeytanlar ele geçirmiş gibi haykırırlar” diyerek af diler. Bu günahlardan sonra sırasıyla şu dua cümleleri dökülür: “Kederli canla diliyorum, daha iyi yap bizi/unutulmaktan ve sarhoşluktan sen uyandır Tanrım bizi/ilhamını gönder bize, iyi yolla yürüt bizi/o aldanan doğrulardan sen koru Tanrım bizi/ver onlara iyi akıl, rezil etme bizi/o tüm akıllı ümmetlere Tanrım sen benzet bizi”. Bu şiir, bir önceki şiirdeki Tanrı'nın kullarına olan seslenişine bir cevap niteliği taşımaktadır.

Kitsli Tenri da korkuntslu, biyik kekte olturuvtsu, / Korku veren, yüce gökte oturan güçlü Tanrı

Kendermeğin ummalarının kudratınba Sen bağuvtsu, / Ümmetlerin idaresini kudretinle himaye eden

Bar dünyaga har bir dinge yaħsılıklar Sen kıluvtsu, / Tüm dünyaya, her bir dine iyilikler veren

Ektemlikni, yaltaylıknı da aldavnı tsıdamavtsu. / Kibre, hileye ve yalana tahammül etmeyen

Kolamen sınık can bala: edirek etkin bizni! / Kederli canla diliyorum, daha iyi yap bizi!

Ker, ki ulla tisiklikke tisti bitin kahalımız, / Gör ki yüce çukura düştü tüm topluluğumuz

Ker, ki yamnın kumu kibik arttı bizin yazılımız. / Gör ki denizin kumu gibi arttı bizim günahımız

Bakın, ki hor sofumuznu biz unuttuk barlarımız, / Bak ki kötü sonumuzu biz unuttuk hepimiz

Kergin ulla tismeğimiz, bos kaytmasın bu koltkamız./Gör bu kötü düşüşümüzü, boş çevrilmesin duamız

Unutulmaktan da esiriklikten, Tenrim, oyatkın bizni!/Unutulmaktan ve sarhoşluktan sen uyandır Tanrım bizi!

Biz usadık ol uluska, kaysı itsin navi ayttı: / Biz peygamberin bahsettiği o ulusa benzedik:

Avzun dağı erinlerin ol Tenrige yuvuklattı, / Ağzını ve dudağını o Tanrı'ya yaklaştıran

Vale canı da yireği astrı andan yirak ketti, / Ama canı ve yüreği ondan çok uzağa giden

Utru adam sezlerine korkuvmnu ol uksattı. / Adamın sözlerine karşı korkumu o benzetti.

İygin algeminni bizge, yaşsı yol bıla yiritkin bizni! / İlhamını gönder bize, iyi yolla yürüt bizi!

Bilip, ki bigin bosatas har birine yaman isin. / Biliriz, bugün affedersin her birinin kötü işini

Keldi adam bir for yılga rast tizime tefillesin, / Kulun yılda bir kez doğru dua etmeye geldi

Antsak kirse kenesaga, tas etedi kavvanasın, / Ancak kenesaya girse, amacından çıkar

Kerse netsik har bir tsaddik kergizedi gedullasın. / Görse ki her bir sıddık gösterir azametini.

Ol aldavlu tsaddiklerden, Tenrim, saklağın bizni! / O aldanan doğrulardan Tanrım sen koru bizi!

Senin aziz kenesanı itski ivge aylandıradlar, / Senin aziz kenesanı meyhaneye çevirdiler

Bitin yıllık kahırların biri birine kaytaradlar, / Tüm yıllık kahırlarını birbirine yönelttiler

Yitler kibik nevelanı aziz mizmorlarını kabadlar, / İtlerlerin leş kaptığı
gibi, aziz ilahileri kaparlar

Kiyasa yek kapsıyd canın, alay astrı kıtskıradlar. / Ruhunu şeytan ele
geçirmiş gibi haykırırlar

Bergin alarga yaksı us, uyatlı etmeğin bizni! / Ver onlara iyi akıl, rezil
etme bizi!

Kek tutmağın bizge bunu, kitsli Tenri, biyik kekten, / Düşman tutma
bize bunu, güçlü Tanrı yüce gökten

Antsak ullı kitsin bıla tsıgar bizni telilikten, / Sadece yüce gücünle çıkar
bizi bu delilikten,

Bergin bizge, ki anlağaybiz, ki Sen tuyasen biyikten/ Ver bize ki anla-
yalım, sen duyarsın yüceden

Kistunmaknı kıtskirmaksız rast can bıla klek yirekten. / Feryatsız sızıyı,
doğru ruhla edilen duayı yürekten.

Ol bar uslu ummalarga, Tenrim, usattırğın bizni! / O tüm akıllı ümmetle-
re, Tanrım, benzet bizi!

3. Sosyal Altyapı

Karayların dili, inancı ve geleneklerini iyi bilen Abrahamowicz, bu unsurları şiirlerinde lirik ve didaktik şekilde sunmaktadır. Millî ve dinî duyguların ağır bastığı şiirlerinin dışında sosyal hayatın diğer bir kanadını oluşturan “dünyevi” duyguları da şiirlerinde görmekteyiz. Abrahamowicz anne sevgisini “Tuvğan Ana”, evlat sevgisini “Ey Neşer, Neşer”, hayatın gerçeklerini “Ne Fayda” ve mevsim-kader-ömür ilişkisini “Tigendi Yaz” adlı şiirinde incelemiştir.

“Tuvğan Ana (Öz Ana)” şiirinde, anne teması üzerinde durarak “miskin” diye ifade ettiği evlada seslenip hayat dersi verir. İlk dörtlükte “Ey miskin, annen neden uzakta yaşar” diyerek sitem eder. Bu dünyada ondan daha değerli bir şey bulamayacağını vurgular. Annesinin şimdi ona ihtiyacı olduğunu dillendirerek ona eski günlerdeki gibi güzel hayat yaşat der. “Sen küçük iken geceleri uyumadı, hasta olduğunda seni o korudu” diyerek telmihte bulunur. “Şimdi ona bakma sırası sende” der. “O sana ışığını nasıl esirgemediyse sen de ondan yardım ve sevgini esirgeme” öğüdünde bulunur. “O ölürse baş eğip ağlasan da fayda etmez, dünyada hiçbir varlık ona denk değildir miskin” diyerek sitemde bulunur. “O dünyada olmadığına güneş eskisi gibi doğsa da seni ısıtmaya yetmez” cümlesi ile şiirde verdiği hayat dersini noktalar.

Netsik anan tirid uzak./ *Neden anan uzakta yaşar,*
Miskin sen indelmessen/ *Miskin niye çağırılmazsın*
Da nemede bağalırak/ *Ve daha değerli hiçbir şey*
Bu dünyada tapmassen./ *Bu dünyada bulamazsın.*

Yengil etme anar veğin/ *Değersiz etme ona hayatı,*
Bolsun senin kleginbe./ *Olsun dilediğin gibi*
Altınlatkın kart kinlerin/ *Parlat eski günlerini*
Sezinbe da isinbe./ *Sözünle ve işinle.*

Klegi anın aziz bolsun/ *Onun dileği aziz olsun*
Sana har zamanda./ *Sana her zaman,*
Oyatmasın kaşırını/ *Uyandırmamasın öfkeni*
Ani sahisında./ *Hiçbir düşüncende.*

Ol ketseler yuklamadı./ *O, geceleri uyumadı,*
Netsik kitsi edin./ *Sen küçük idin*
Kin kets seni ol sakladı./ *Gece gündüz seni o korudu*
Netsik hasta edin./ *Sen hasta iken.*

Ol sakladı canın senin/ *Seni o korudu*
Yaman tsınıkmaktan./ *Kötü alışkanlıktan,*
Siverliğıbe hasepsiz/ *Sonsuz sevgisiyle*
Tuttu buzukluktan./ *Korudu kötülükten.*

Kaytar anar, ne bolalas/ *Elinden geleni yap*
Anın yaşsılığın./ *Onun iyiliği için,*
Ol sa edi netsik kuyas./ *O sana güneş idi*
Ayamad yarığın./ *Işığı esirgemeyen.*

A ol else, miskin ulan./ *O ölse miskin oğlan*
Sen basur da yıla./ *Baş eğip ağla,*
Kalsada sa ne dünyada./ *Sana kalsa da bu dünya*
Yetmest tuvğan ana./ *Denk değildir öz anana.*

Yetmesti ol yarık kuyas./ *Yetmez o parlak güneş*
Tsırlağı issinin./ *Sıcaklığın ırmağı,*
Ol vahtına yanla tuyas/ *O zamana yine duyarsın*
İgin tirlihinnin./ *Yaşamın zorluğunu.*

“Ey Neşer, Neşer (Ey Kartal, Kartal)” şiiri, dokuz beyitten meydana gelmiştir ve her beyit kendi içinde uyaklıdır. Neşer, İbranice “kartal” anlamına gelmektedir. Kartallar en büyük ve en güçlü av kuşları olmaları yanında gözlerinin iyi görmesi ve yüksek uçmaları ile de ünlüdür. Bu özellikleri ile şiire konu olan kartal, hasta kızının yanı başında ağıt yakan annenin seslendiği varlık olur. Ağlayıp yatağında yatan kızının iyi olması için gece gündüz uğraşan annenin acılarının yansıtıldığı şiirin feryadı ve gözyaşları mısralarda hayat bulur.

Ey neszer, neszer, sen biyik utsas/ *Ey kartal, kartal sen yüksek uçarsın*
Da bar yaksını dünyada tuyas. / *Dünyada tüm iyiyi sen duyarsın.*

Utsmadınmo sen menin manıma, / *Uçmadın mı sen benim yanıma*
Yılaydım benim kızınem mana? / *Ağlıyordum, benim kızcağızım bana?*

Oy yilayd, yilayd, tesekte yatad, / *Oy ağlar, ağlar döşekte yatar*
Ullu sızlavdan canı yarılad. / *Büyük sızılarla canı yanar.*
Anın katın tıhıy suv kibik mama: / *Onun yanını tıkar, anne su gibi:*
Nek sen, kızım benim, bolalmays turma? / *Neden sen kızım, neden durmazsın?*

Ol kızine turdu, atısı yıladı, / *Kızcağız kalktı, acı ağladı,*
Bar tsoraların oyatma bardı. / *Tüm yardımcılarını uyandırmaya vardı.*
Oy turnız, turnız, yaksı tsoralar, / *Oy kalkın, kalkın iyi yardımcılar,*
Da yarıtınız ma yavlı tsıraklar. / *Parlatın bana yağlı çıralar.*

Nay men alarnı kin kets yandırırım/ *Oy, ben onları gece gündüz yakayım*
Nay ez siverimni yaksı kereyim. / *Oy, sevgili yavrumu iyi göreyim.*
Arıklanmadım ol dünyada bara, / *Temizlenmedim bu dünyada*
Hötey arıklandı, divildi kara/ *Gerçi temizlendi, kara değil.*

Hötey arıklandı panimim benim, / *Gerçi temizlendi, yüzüm benim*
Barı senin sarın, siverim benim. / *Tümü senden, sevgili yavrum benim.*

“Ne Fayda (Ne Fayda) şiiri, beş dörtlük ve abba uyak düzeniyle oluşturulmuştur. Abrahamowicz bu şiirde, hayatı nasıl sürmek gerektiği ve hayatın geçiciliği konusunu mısralarına taşımıştır. Hayatı bilmeden yaşayana ömrün bereketli olmayacağını ve bu dünyadan adının anılmadan göçeceğini söyler. Düşüncesiz ve kaygısız bir yaşam çürüme gibidir, ona acı çekmekten başka karşılık gelmez ifadeleriyle düşüncenin insan yaşamını anlamlı kıldığını nakleder. Yaşamın ot gibi kısa olması uzun olmasından iyidir der. Yanıp göğe alevini göndermesini, yerde salınan dumanı rüzgâr

nasıl savuruyorsa ömrün de öyle savrulacağını benzetmelerle aktarır. Böyle kötümser düşünceleri görünce şaşırır ama bu peygamber sözüdür diyerek aklında tutması gerektiğini öğütler.

Ne fayda andige anın tirlihinden, / *Ne fayda onun öyle yaşamından.*
Kaysının bar vehi bilmegen asadı/ *Kiminin tüm yaşamı bilmeden geçer*
Da atı sağıtssız dünyadan baradı, / *Ve adı anılmadan dünyadan geçer*
Hız tiri bolmasıyd ıstırınad yerden. / *Yerden toplanan canlı gibi olmaz.*

Edirek bu yarık dünyaga tuvmaska, / *Daha iyi bu aydınlık dünyaya gelmeye.*
Netsik bundi tirlık bitin vekte sirme, / *Nasıl ki tüm ömrü böyle sürmeye,*
Tirilme sağıtssız antsad hız tsirime, / *Düşüncesiz yaşam anca çürüme gibidir*
Da hermet kelmeydi kıynalmaktan baska. / *Ve hürmet gelmez acı çekmekten başka.*

Tirlik alayd hız ot: edirekti kısa / *Yaşam ot gibidir, kısa olması daha iyidir*
Yanma da averge yarık yalın iyme, / *Yanıp göğe parlak alev göndermeye,*
Netsik titin kibik yer katın teselme, / *Yer boyunca yayılan duman gibi*
Da yel yirmeğinden aylanma boslukka. / *Yel esintisiyle boşluğa savrulmaya.*

Men tamasalandım, tuyup bu sezlerni; / *Ben şaşırdım duyup bu sözleri;*
Kaysın hız karuvnu sağıs etmeğime/ *Düşündüğüm cevap gibi*
Kerindiler kekler mana tipke iyme, / *Gökler göründüler bana, dibe gönderip*
Ki yaman yollardan kayttırma esimni. / *Yaman yollardan düşüncemi çevirmek için*

Vale kim bu kerkli navilik sezlerni / *Ama bu güzel peygamber sözlerini*
Buyurdu telirgen adamga sezleme, / *Buyurdu delirmiş adama anlatmaya,*
Biğingedeyin bim bunar karuv berme, / *Bugüne kadar buna, böyle cevap vermeye,*
Hıtey tergedimde uzak bu nerseni/ *Olsa bile öğüdümde bu uzak mesele.*

“Tigendi Yaz (Yaz Bitti)” şiirinde biten yaz günleri ile güçsüz bir kuşun macerası anlatılır. Burada kuş ile anlatmak istediği geçen günleri ve inancıdır aslında. Yaz bitip sonbahar geldiğinde havalar yavaşça soğumaya başlar. İnsanlar tarlalarından buğdaylarını toplar, ormanlarda şarkılar söyleyen kuşların sesi duyulmaz olur. Kuşlar, daha sıcak yerlere göçmek için hazırlıklara başlarlar ve kendilerine rehber seçip uçmaya koyulurlar. Göç yollarında rüzgâr, deniz gibi engeller vardır ama onlar engellere karşı ka-

nat çırpıp gidecekleri yere varmaya çalışırlar. Aralarından birini, sıcaklık ve uzun mesafe bitkin hâle sokar. Diğerleri önden uçarken o arkada kalır ve “Ey yaman kaderim, beni kendine neye göre seçtin, önde o kadar uçan varken beni neden yokluğa terk ettin” diyerek kaderine sitem eder. Sonra, ışıksız ve ısısız hangi canlı yaşayabilir ki diyerek kendine gelmeye başlar. Henüz beni “inancım” terk etmedi diyerek kalan son hâliyle esen rüzgârla savaşmaya başlar. Her durmak istediğinde inancı onu daha da güçlü kanatlandırır. Son dörtlükte de “Ey inancım küçük, hâlsiz bir kuşu kartal yaparsın; sıcağa ve ışığa ulaşmak istiyorum başarabilecek miyim, onu bilemem” diyerek de satırlarını noktalar. Bu şiirde hem kendisi hem de Karay ulusu kuş ile temsil edilmiştir diyebiliriz. O kadar ulus arasından vatanlarından ayrı olduğunu ifade ettiği halkını, “inanç” bugünlere getirmiştir. Türlü zorlukları, acıları ve zulümleri görmelerine rağmen hayatta kalabilmişlerdir; tıpkı rüzgâra ve güneşe meydan okuyan “kuş” gibi.

Tigendi yaz, tiz baslandı, / *Yaz bitti, sonbahar başladı*
Suvukrakt aver, kıs yuvuklandı, / *Hava daha soğuk kış yaklaştı,*
Tizden birtikni dünya ıstırdı, / *Tarladan insanlar buğdayı topladı*
Kuslar yirından orman tıyıldı. / *Kuşların şarkısından orman dindi.*

Bar ol kanatlı yaratılmışlar, / *Tüm o kanatlı yaratıklar;*
Kaysı bitin yaz kerikli yirladlar, / *Bütün yaz güzel şakıldılar,*
Ki netsik kitskirdi kuyasnın ıssısı, / *Güneşin ısısı azaldığında*
Tilsiz da muzğul boldu har birisi. / *Dilsiz ve kederli oldu her biri.*

Barı bir orunga birden ıstırdı/ *Hepsi birden, bir yere toplandı*
Da kenderivtsiler ezine sayladı. / *Ve önderler seçtiler kendilerine*
İyindiler utsma ol issi manlarga, / *Sıcak yerlere uçup gittiler*
Kayda kerikli kuyas ıssitir alarga. / *Güneşin onları güzel ısıtacağı yere.*

Yellerden, tengizden korkuv yok alarga; / *Yellerden, denizden korku yok onlara;*
İsanıp ez kitsli kanatlarına, / *İnanıp kendi güçlü kanatlarına*
Terkliğibe oknun utsadlar alınga, / *Ok hızıyla uçarlar öne*
İyip kezın yirak tengizler artına. / *Çevirip gözlerini uzak denizler ardına.*

Vale bir alardan edi halsızlırak, / *Ama onlardan biri, daha hâlsiz idi,*
Tasetti bar hâlin issi mandan yirak. / *Mahvetti tüm hâlini sıcaklık ve uzaklık*
Kaldıkları utstlar bağınmayın artka, / *Diğerleri uçtular bakmayıp arkaya*
Anı kaldırdılar elimge, taslıkka! / *Onu bıraktılar ölüme, yokluğa!*

“E yaman mazzalım!”-sezleyd ol ezine-/“Ey yaman kaderim” der kendine
“Nege kere meni sayladın ezine, / Neye göre seçtin beni kendine
“Minler arasından, ki utstlar alınga, / Öne doğru uçan binler arasından
“Meni sımardıydın elimge, tsaypavga! / Beni emanet ettin ölüme, yokluğa!

“Vale-bil ezine-birde yaratılmış/ Ama sen bil ki yaratılanlar
“Bolalmayd tirilme ıssız, yarıkız; / Yaşayamaz ısısız ve ışıksız;
“Akılsız tegekek, beklegen tunlukka/ Akılsız diken, karanlığa hapsolmuş
“İzdeydi tesitsik, ki tsıkkay yarıkka/ Arar deliği, çıkmak için ışığa

“A men kim berilgeym alay terk yenilme/ Ama ben öyle hemen yenilsem
“Keringen yarıkını yetismeske kerme? / Beliren ışığı kim görmeye erişebilir?
“Hanuz bar isantsım taslamadı meni: / Henüz tüm inancım terk etmedi beni
“Men kleym-da klegimbe men yenermen seni. / Ben diliyorum ve dile-
ğimle de yenerim seni.

Da bitin sondrağı halıba gufunun/ Ve kalan son hâliyle bedeninin,
Ol yelbe urusad, kaysı anar yolun / Ona karşı esip yolunu
Utru yirmeğibe astrı avurlatad. / Ağırlatan o yelle savaşır
Yız for kleyd kalma, yız for dağın utsad. / Yüz defa durmak ister, yüz
defa yine uçar.

E kitsi isantsnın, astrı tamasasen! / Ey küçük inancım çok şaşkınsın!
Kitsi, halsız kustan neşer sen kılasen, / Küçük, halsiz kuştan, kartal yaparsın,
Kaysı kleyd issini da yarını yetme. / Sıcaklığa ve ışığa ulaşmak ister
Yetermo ol anı-bolalmaymen bilme. / Ulaşabilir mi onu bilemem

Sonuç

Yirminci yüzyılın başlarına kadar dinî temaların çevresinde gelişen Karay edebiyatı daha sonraki dönemlerde farklı konu ve yapılarla gelişmiştir. Tarihin, kültürün ve inancının edebî eserlerde yoğun olarak konu edildiği Karay edebiyatının bu altın döneminde “Zachariasz Abraha-mowicz” önemli şahsiyetlerin başında gelmektedir. Kısa yaşamına rağmen tarihî ve millî şuuru, şiirlerindeki kavram ekseninde başarıyla dile getiren Abrahamowicz; köklerine olan bağlılığı, ana dile verdiği önemi, hayatta yapılması gerekenleri, gelenek ve göreneğe göre yaşamın ilkelerini şiirle-rine yansıtmıştır.

Zorlu geçen çocukluk yıllarından itibaren, eğitime ve bilgiye duyduğu sevgi “Ey ilimlerin efendisi! İlme ihtiyacım var/Kuru bir yazdaki yağmur gibi/Ekmeğe aç biri gibi/Ey âlemlerin efendisi, senden diliyorum” dizelerinde olduğu gibi kendisini ilk şiir denemelerinde göstermiştir. O dönem Karay edebiyatına konu olan büyük orandaki dinî unsurlar, Abrahamowicz’in şiirlerinde de yer bulmuştur. Karay inancını konu aldığı şiirlerde çoğunlukla telmih sanatından yararlanarak *Tevrat*’ta geçen hadiselerden örnekler sunmuştur. Dinî temelli bu şiirlerinde Tanrı’ya hep bir “yakarış” ve “dua” hâlidir. İnanca yönelik bu şiirlerin diğer ortak noktası da İbranice asıllı birçok kelimenin ödünçlenmiş olmasıdır.

Her ne kadar döneminin temel konularından biri “din” olsa da Abrahamowicz birçok yönüyle eserlerinde seküler olmayı başarmıştır. Cümlelerine yansıyan millî altyapı Leh, Rus ve çevre milletlerden etki taşısa da bunları Karaylara uyarlayarak “Karay” kimliğini yaşatmayı ilke edinmiştir. Bu ilkesini, “Karay Edim, Karay Barmen” şiirinde apaçık görmekteyiz: *Karay idim ve Karay’ım/ Ve Karay olarak ölmek isterim, / Karaylıktan utanmam/ Kendi dinimi dışlamam*. Millî altyapı içinde yazmış olduğu şiirlerinde dünyanın farklı bölgelerinde yaşamakta olan Karaylara “Karaylar daha eksilmez, biz hâlâ diriyiz” diyerek her ne kadar farklı uluslar içinde yaşasalar da kimliklerini koruduklarını kanıtlamak istemekte ve geleceğe umut vermektedir.

Karayların dili, inancı ve geleneklerini iyi bilen Abrahamowicz, bu unsurları şiirlerinde lirik bir havada didaktik şekilde sunmaktadır. Millî ve dinî duyguların ağır bastığı şiirlerinin dışında sosyal hayatın diğer bir kanadını oluşturan “dünyevi” duyguları da barındıran “anne ve evlat sevgisi, hayatın gerçekleri” gibi konulara da değinmiştir. Aslında Abrahamowicz’in tüm şiirlerini bir bütün içinde incelediğimizde inanç ve millî duygudan birçok unsuru az ya da çok bir arada görmek mümkündür. “Tigendi Yaz” şiirinde sıcaklığa ve uzun mesafeye meydan okuyan kuşun yolculuğunu izleriz. Tarih sahnesinde birçok memlekete gitmiş ve yurt edinmiş Karaylar gibi. O kadar ulus arasından vatanlarından ayrı olduğunu ifade ettiği halkı “inanç” sayesinde ayakta kalmıştır. Türlü zorlukları, acıları ve zulümleri görmelerine rağmen hayatta kalabilmişlerdir; tıpkı rüzgâra ve güneşe meydan okuyan “kuş” gibi.

Kaynakça

- Besalel, Y. (2001). *Karaim, Yahudilik ansiklopedisi*, 2. Gözlem Yayıncılık.
- Feliks, K. (1921). *Polskie logos a ethos; roztrzasanie o znaczeniu i celu Polski*. Poznan-Warsawa.
- Güteryüz, N. (2009). *The Turkish jews*, Naim Avigdor Güteryüz, Gözlem Yayıncılık.
- Haam, A. (1931). *Zecharja Jicchak Abrahamowicz*. Karaj Awazy-II.
- Kizilov, M. (2006). *Faitful unto death language, tradition and the disappearance of the East European Karaim communities vol. 36/1*. East European Jewish Affairs.
- Koçak, M. (2022). *Geçmişten yankılanan Karay avazı*. Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Kuzgun, Ş. (1985). *Hazar ve Karay Türkleri*. Se-da Yayınları.
- Mardkowicz, A. (1931). *Karaj Awazy S I*. Lutsk.
- Mardkowicz, A. (1931). *Karaj Awazy S II*. Lutsk.
- Mardkowicz, A. (1937). *Karaj Awazy S III*. Lutsk.
- Rudkowski, S. (1931). *Korutkan Cuvaherler*. Karaj Awazy.
- Sinanoğlu, M. (2013). *Karaîlik. TDV İslam Ansiklopedisi*, 24. TDV.
- Stanisław, R. (1978). *Godło, barwy i hymn Rzeczypospolitej. Zarys dziejów*, Wiedza Powszechna.
- Sulimowicz, A. (1989). *Zachariasz Abrahamowicz*. Awazymyz.
- Tevrat*, (2011). Korean Bible Society.
- https://www.lexilogos.com/english/hebrew_dictionary.htm erişim tarihi: 20.10.2022
- <https://www.polskatradycja.pl/piesni/patriotyczne/choral-z-dymem-pozarow.html> erişim Tarihi: 25.10.2022
- <https://doitinhebrew.com/Translate/default.aspx?kb=IL%20Hebrew%20Phonetic> erişim Tarihi: 26.10.2022

Extended Summary

In the article, the life and poems of Zachariasz Abrahamowicz, who came to the fore with his secular poems at the beginning of the century, were introduced and evaluated. When we look at the first period of Karaim works, we see a literature that develops around religious themes. From the beginning of the twentieth century to the 1940s, we can say that Karaim literature developed in different themes and structures and lived its golden age.

Journals published in Karaim language such as ‘Karay Avaz’, ‘Onarmach’, ‘Myśl Karaimska’ have had a great time in this development. Karaim Turks with these magazines aimed to nurture the Karaim history, culture and belief, in short, to ‘root’ in the young minds, and to share the longing and joy of the elders together. During the golden period of the aforementioned Karaim literature, names as “Alexander Mardkowicz, Eljahu Kazas, Szemaja Firkowicz, Ananjasz Zajaczkowski, Szymon Kobecki, Mosze Derje, Josef Lobanos, Sergjusz Rudkowski, Szelumiel Lopatto, Yaakow Malecki, Markas Sultanskis, Mojsiejus Pileckis, Johoşafatas Kaplanovskis, Zenonas Firkovičius, Michailas Tinfovičius” can be given as examples of important personalities from the western Karaims. “Zacharja Jicchak Abrahamowicz” also has an important place in the history of Karaim literature and culture, like the important figures mentioned above, and left permanent traces.

Zachariasz Abrahamowicz was born in 1878 in the village of Łany, near the Halic, had a difficult childhood and youth, and died at the age of twenty-five. His enthusiasm for writing poetry, which he started from his childhood, continued in his later years and he wrote his poems masterfully in Karaim, Polish, Ukrainian and Russian. Although he is known as a secular poet, the requirements of Karaim belief and love of god are evident in his poems. Abrahamowicz, who attracted attention with his lyrical and didactic poems, reflected the traces of different identities in his soul and his devotion to his roots, the importance he attached to the mother tongue, and the principles of life according to tradition and custom.

Despite his young age, Zachariasz Abrahamowicz reflected the different identities of his soul in his poems. Combining the historical infrastructure provided by the Polish and Ukrainian lands with his commitment to his national roots, Abrahamowicz blended the elements of his religious identity with his traditional infrastructure and incorporated them into his works. His pride in his traditions, belief and history showed itself in his poems and set an example for Karaim poets and writers who came after him. Among his most important poems are ‘Karaj edim, Karaj barmen’ (I was Karaim, I am Karaim), which became the anthem of the Karaims, and ‘Hanuz Karajlar Eksilmed’ (The Karaims are not extinct yet) the Karaim variant of the Polish anthem ‘Jeszcze Polska nie zginela’ (Poland isn’t dead yet).

In this article, Abrahamowicz’s poems are examined under three thematic titles as national infrastructure, religious infrastructure and social infrastructure. Under the title of “National Infrastructure”, the devotion of the poet to his roots is shown by starting from the poems of “Hanuz Karaylar Eksilmed, Karay Edim

Karay Barmen and Ullu Titinbe”. Apart from his secular works, religious and belief elements, which are another element of his versatility, also play an important role in his literary personality, with his poems ‘Alğemi Tenrinin, Tsivre Tsivre, Tenrim Seni Ulananlar, Tenrim Ki Biznin Ancestors, Ulusum Yisrael and Tağanun Ullu Kinge’. These poems are examined under the title of ‘Religious Infrastructure’. In the last part, ‘Social Infrastructure’, the poet’s point of view on life other than national and religious feelings was mentioned, based on the poems of the poet ‘Tuvğan Ana, Ey Neşer Neşer, Ne Fayda, Tigendi Yaz’. In fact, when we examine all of Abrahamowicz’s poems as a whole, it is possible to see many elements of faith and national feeling more or less together.

Araştırma Makalesi / Research Paper

TATAR TİYATROSUNUN YILDIZI: KERİM TİNÇURİN¹

Kübra ŞEKER*

Öz

Tatar tiyatrosunun tanınmış yazarı, ünlü oyuncusu ve başarılı rejisörü olan Kerim Tinçurin; 1887 yılında Akkul (Tarakan) isimindeki bir Tatar köyünde dünyaya gelir. Edebiyat ve sanata eğilimi medrese yıllarında başlayan ve edebiyatın hemen her alanına ilgi duyarak çeşitli alanlarda eserler veren Kerim Tinçurin, eserlerinde Tatar halkının yaşayışını bütün şeffaflığı ile yansıtmaya çalışır. Bu çerçevede Kerim Tinçurin'in eserlerinden dönemin siyasal olayları ve bu olayların halkın yaşamı üzerindeki etkisi ile Tatar halkının ekonomik durumu ve sosyal yaşamı hakkında bilgi edinmek mümkündür. Kerim Tinçurin'in Repressiya kurbanlarından biri olmasına karşın Stalin yönetiminin sona ermesiyle itibarını tekrardan kazanarak günümüzde hâlâ saygın bir şekilde anılması, kuşkusuz ki eserlerinin halktan ve halkın yaşayışından kopuk olmamasından kaynaklanır. Eserlerindeki karakterleri halkın içinden seçen Kerim Tinçurin; popüler olmak için çabalamayan, halkın önünde yapmacık bir imaja bürünmeyen bir yazardır.

Verdiği eserler ile halkı aydınlatma gayesi güden Kerim Tinçurin, Repressiya kurbanlarından biri olup 17 Eylül 1937 tarihinde burjuva milliyetçiler kurumunun üyesi olmak, Sovyetler Birliği'nin düşmanı olan Ayaz İshaki ile bağlantı kurmak, Japonya adına casusluk yapmak gibi iddialar ile tutuklanır. 14 Aralık 1938 tarihinde ölüm cezasına çarptırılan Kerim Tinçurin'in elli bir yıllık ömrü 15 Aralık gecesi bir saat elli dakika-

1 Bu çalışma, 2019 yılında tarafımızca savunulan “Kerim Tinçurin’in Hikâyeleri Üzerine Tatarca Dil İncelemesi (İnceleme-Metin-Dizin)” başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Geliş Tarihi/Date Applied: 29.11.2022

Kabul Tarihi/Date Accepted: 14.04.2023

Makalenin Künyesi: Şeker, K. (2023). Tatar tiyatrosunun yıldızı: Kerim Tinçurin. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 56, 145-158.

DOI: 10.24155/tdk.2023.228

* Doktora Öğrencisi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, sekeerkubra@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0004-4157-1464>.

kada son bulur.

Bu çalışmada, bütün ömrünü ve sanatsal yeteneğini Tatar tiyatrosunu geliştirmeye adanmış Kerim Tinçurin'in hayatı ve tiyatro eserleri hakkında bilgi verilecektir.

Anahtar Sözcükler: Kerim Tinçurin, Tatar tiyatrosu, edebî eserler.

The Star of the Tatar Theater: Kerim Tincurin

Abstract

Kerim Tincurin, the well-known writer, famous actor and successful director of Tatar theater, was born in 1887 in a village called Akkul (Tarakan). Kerim Tincurin, whose inclination to literature and art began in the medressah years and who gave products in various fields, with interest in almost every field of literature, tries to reflect the life of the Tatar people with all transparency in his works. In this context, it is possible to learn from Kerim Tincurin's works about the political events of the period and the impact of these events on the lives of the people and the economic situation of Tatar people. The fact that Kerim Tincurin, despite being one of the victims of repression, regained his reputation with the end of Stalin's rule and is still respected today is undoubtedly due to the fact that his works are not detached from the people and the life of the people. Kerim Tincurin, who chooses the characters in his work from among the people, is a writer who does not strive to be popular and does not adopt a false image in front of the public.

Kerim Tincurin, whose purpose was to enlighten the public with his works, was arrested on September 17, 1937 as one of the victims of Repressions, as a member of the bourgeois nationalist organization, as an enemy of the Soviet Union, as well as making connections with Ayaz Ishaki, the enemy of the Soviet Union, and spying on behalf of Japan. By being sentenced to death on December 14, 1938, Kerim Tincurin's fifty-one year lifetime came to an end in one hour and fifty minutes.

In this study, information will be given about the life and theater works of Kerim Tincurin, who devoted his whole life and artistic talent to the development of Tatar theater.

Keywords: Kerim Tincurin, Tatar theater, Tatar literary works.

Giriş

Tatar tiyatrosunun önde gelen isimlerinden biri olan Kerim Tinçurin, edebiyatın hemen her alanında eser vermesine karşın daha çok sahne sanatındaki başarıları ile ön plana çıkar. Eserlerinde dönemin sosyal, siyasal ve ekonomik yapısı hakkında kesitler sunan Kerim Tinçurin; halka olan bu yakınlığı ve samimiyeti ile büyük başarılar yakalar.

1. Hayatına Dair

Resim 1

Kerim Tinçurin; 15 Eylül 1887 yılında şimdiki Penza'nın Belny Demyan bölgesindeki Akkul (Tarakan) isimli bir Tatar köyünde dünyaya gelir (Beşirov, 2007, s. 5; Kazan Utları, 2007, s. 116; Dautov ve Rahmani, 2009, s. 432). İlköğrenimini komşu köydeki medresede aldıktan sonra öğrenimine istediği gibi devam edebilmek için 1900 yılında Kazan'a gider. Burada çeşitli işlerde çalışarak maddi durumunu düzeltir ve Kazan'ın meşhur medreselerinden olan "Möhemmediye Medresesi (Muhammediye Medresesi)"ne girer (Beşirov, 2007, s. 5; Dautov ve Rahmani, 2009, s. 432). Medrese yılları (1900-1906) Kerim Tinçurin'in hem edebiyat ile sanata yönelmesinde hem

de dünyaya bakışının değişmesinde büyük bir rol oynar. Medresedeki bilimler ile yetinmeksizin başka bilimler ile de uğraşan Kerim Tinçurin, Rus okullarında öğrenim gören Tatar öğrencileri ile görüşür; Rus tiyatrosunda sahnelenen piyesleri seyreder. 1905 yılında ihtilal güçlenmeye başlayınca ihtilalci hareketlere katılır, demokratik Tatar gençleri ve medrese öğrencileri arasında siyasi propagandalar yapar. Bu olayların neticesinde medreselerde reform isteyerek ayaklanan bir grup medrese öğrencisi ile 1906 yılında "Möhemmediye Medresesi"nden atılır (Dautov ve Rahmani, 2009, s. 432).

1910 yılına kadar öğretmenlik ve orman bekçiliği gibi çeşitli işlerde çalışan Kerim Tinçurin (Dautov ve Rahmani, 2009, s. 432); halkta toplumsal, siyasi ve millî özgürlük arzusunun uyandığı bu dönemde ilk eserlerini vermeye başlar (Ehmedullin, 1994, s. 354).

Edebiyata karşı büyük bir ilgi duyan Kerim Tinçurin'in düz yazı alanında verdiği ilk eserleri, devrin *Beyenêlhak (Doğruluğun Beyanı)*, *İl (Vatan)*, *Añ (Bilinç)* gibi matbuat sayfalarında basılır (Beşirov, 2007, s. 6). Tatar sahne sanatının meydana geldiği ve güçlendiği bu dönemde, birçok alan gibi sahne de fikir mücadelesi verilen bir meydana dönüşür. Bazı fedakâr aydınlar, halka hizmet etmek amacıyla tiyatro topluluklarında birleşerek kötü güçlere karşı mücadele ilan eder. Kerim Tinçurin de bu harekete katılanlar arasında yerini alır (Ehmedullin, 1994, s. 354).

1911 yılında "Seyyar Tiyatrosu"nun şefi ve rejisörü Gabdulla Kariyev, Tinçurin'i kendi tiyatro topluluğuna oyuncu olarak çağırır; böylelikle Tin-

çurin, bu tarih itibarıyla bütün ömrünü ve sanatsal yeteneğini Tatar tiyatrosunu geliştirmeye adar. “Seyyar”da verilen piyeslere uzun süre katılan Kerim Tinçurin, G. Kamal’ın *Bankrot (Müflis)* isimli eserinde Camalı; F. Şiller’in *Mekër ve Möhebbet (Kötülük ve Sevgi)* isimli eserinde Vurm; F. Emirhan’ın *Yeşler (Gençler)* isimli eserinde Gaziz; *Tigëzsëzler (Eşit Olmayanlar)* isimli eserinde Söleyman; A. Ostrovskiy’nin *Yeşenlë Yañgır (Şimşekli Yağmur)* isimli eserinde Kudryaş, *Gönahsız Gayeplëler (Günahsız Suçlular)* isimli eserinde Neznamov; N. Gogol’un *Revizor (Müfettiş)* isimli eserinde Hlestakov gibi önemli rollerde oynar; 1915 yılından itibaren ise tiyatro topluluğunda rejisörlük yapmaya başlar (Dautov ve Rahmani, 2009, s. 432). Tinçurin, bu dönemde tiyatro faaliyetlerinin dışında *Ëş (İş)* isimli Sovyet yanlısı ilk Tatar gazetesini çıkaranların arasına katılarak G. Kamal ile çalışır (Ehmedullin, 1994, s. 355).

1917 yılındaki Şubat devriminden sonra Kerenskiy hükûmeti çeşitli sebepler ile hizmetten azat edilerek seferberlik fermanı ilan edilir. Bunun üzerine I. Dünya Savaşı’na gitme korkusu duyan Kerim Tinçurin’in yardımına “Seyyar Tiyatro Topluluğu”nun şefi G. Kariyev koşar. O zamanlar Moskova’ya söyleve giden G. Kariyev’in yetenekli oyuncuyu kurtarmak için Moskava’da yaşayan Ayaz İshaki’den yardım istemesi üzerine İshaki yardım eli uzatarak Tinçurin’i Moskova’da kendi redaktörlüğünde çıkan *İl* gazetesinde editör olarak işe alır. Böylece Kerim Tinçurin “Seyyar”dan geçici olarak ayrılıp yaklaşık dört ay *İl* gazetesinde editör olarak çalışır ve gazete sayfalarında çeşitli konulardaki makaleleriyle büyük çıkışlar yapar (Dautov ve Rahmani, 2009, s. 433).

1918 yılının sonbaharında “Seyyar Tiyatro Topluluğu”nun yöneticisi olan Kerim Tinçurin; iç savaş döneminde ilk önce Kızıl Ordu’nun siyasi idaresi denetimindeki On Üçüncü Tiyatro Topluluğunun Tatar askerî bölüğü yöneticisi ve baş rejisörü, daha sonra 1920 yılında İdil’in karşı yaka askerî bölgesinin siyasi idaresi tarafından Samara şehrinde açılan Birinci Tatar Tiyatro Stüdyosunun öğretmeni ve baş rejisörü görevlerini yerine getirir (Ehmedullin, 1994, s. 355; Beşirov, 2007, s. 8; Kazan Utları 2007, s. 116; Dautov ve Rahmani, 2009, s. 433). Bu yıllarda çağdaş yankılı ve dönemin sorunlarına ilişkin sosyal içerikli piyeslerini; özellikle G. Kolehmetev’in şimdiye kadar hiçbir yerde oynanmayan *İkë Fikër (İki Fikir)*, G. Niyazbayev’in *Bërëncë Tañ (İlk Şafak)*, Ş. Osmanov’un *Bërëncë Adım (İlk Adım)* dramalarını sahneleştirir (Dautov ve Rahmani, 2009, s. 433).

1921 yılında Orenburg’da Tatar İşçi Tiyatrosunda yöneticilik yapan Tinçurin (Beşirov, 2007, s. 8; Kazan Utları 2007, s. 116; Dautov ve Rahmani, 2009, s. 433), bir zaman sonra Taşkent’te Özbekistan Kültür Komiserliği denetimindeki Bilim Burada Tiyatro Sanatı Bölümü’nde müdür ola-

rak çalışır. 1922 yılının yazında Kazan'a dönünce Tataristan hükûmetinin Kerim Tinçurin'e tanınmış oyuncularını toplayarak devlet tiyatrosu topluluğu kurma vazifesini vermesi ve kendisini bu topluluğun başrejisörü olarak bildirmesi üzerine Tinçurin, derhal otuz beş kişiden oluşan bir grup toplayarak "Kızıl Ekim" ismindeki Tatar Devlet Tiyatrosunun temelini atar. Bu tiyatro daha sonra G. Kamal ismindeki Tatar Devlet Akademi Tiyatrosu olarak adlandırılır (Dautov ve Rahmani, 2009, s. 433).

Tiyatro ve edebiyat alanında kazandığı büyük başarıları hükûmet tarafından da bilinen Tinçurin'e 1926 yılında Tatar Profesyonel Tiyatrosunda yirminci yılının dolması sebebiyle "Tataristan'ın Saygıdeğer Oyuncusu" ismi verilir (Beşirov, 2007, s. 8; Dautov ve Rahmani, 2009, s. 434). 1928-1929 yıllarında bir grup Akademi Tiyatrosu oyuncusuyla Astrahan Tatar Tiyatrosunda çalışarak tiyatronun başrejisörü olur. Kendisinin yeni yazdığı *İl (Vatan)* dramasını da ilk burada sahneler (Beşirov, 2007, s. 8). 1929 yılında yeniden Tatar Devlet Akademi Tiyatrosuna çağırılarak burada 1934 yılına kadar Sanat Bölümü müdürü ve Rejisörler Kurulunun üyesi vazifelerini yerine getirir. 23 Şubat 1934 yılında F. Seyfi Kazanlı'nın *Doşman-nar (Düşmanlar)* draması yönünde R. İşmorat ile sahnelenen piyes, Kerim Tinçurin'in yirmi yıllık rejisörlük işine son hazırlar (Dautov ve Rahmani, 2009, s. 434). 1934 yılında Yazarlar Birliği üyeliğine kabul edilen Kerim Tinçurin için 1936 yılında Devlet Tiyatro ve Edebiyat-Sanat Toplumu tarafından sanat faaliyetinde yirmi beşinci yılının dolması sebebiyle bir tören düzenlenir (Kazan Utları, 2007, s. 117; Dautov ve Rahmani, 2009, s. 434).

17 Eylül 1937 tarihinin gecesinde tutuklanan ve Kazan'daki Pleten Cezaevine götürülen yazar hakkında "özel araştırmalar" sonucunda yedi maddeden oluşan suçlama akdi ilan edilir. Buna göre Kerim Tinçurin; burjuva milliyetçiler kurumunda üye olarak bulunma, yabancı bir ülkede yaşayan ve "Sovyetler Birliği'nin düşmanı" olan Ayaz İshaki ile bağlantısı bulunma, Japonya adına casusluk yapma gibi suçlar ile itham edilir. Cezaevinde işkenceye maruz kalarak sağlığını tamamen kaybeden Kerim Tinçurin, bu asılsız suçların hiçbirini kabul etmemesine rağmen 14 Aralık 1938 tarihinde toplanan üç kişilik Özel Danışma (OSO) tarafından ölüm cezasına çarptırılır. Bu karar neticesinde 15 Aralık gecesi bir saat elli dakikada yazarın elli bir yıllık ömrü son bulur. Ünlü yazarın sadece bedenini yok etmekle kalmayan Sovyet rejimi, onun ismini de halkın hafızasından silmek amacıyla kitaplarını dükkân raflarından ve kütüphane stoklarından toplattırarak yaktırır. Stalin yönetiminin sona ermesiyle devlette peyda olan özgür ve demokratik düzen neticesinde haksız yere cezalandırılan pek çok edebiyat ve sanat ehilleri gibi Tinçurin'in de itibarlı ismi ve edebî mirası halka tekrar icra edilir, piyesleri yeniden tiyatro sahnelerinde oy-

nanmaya başlanır, basımevlerinde cilt cilt kitapları ve derlemeleri çıkarılır. XX. yüzyılın 60. yıllarından başlayarak Tatar Devlet Akademi Tiyatrosu hemen her sezonu Tinçurin'in meşhur *Zeñger Şel (Gök Mavisi Şal)* piyesi ile açar, 1989 yılında ise Tatar Devlet Drama ve Komediya Tiyatrosuna "Kerim Tinçurin" ismi verilir (Kurban, 1998, s. 175; Dautov ve Rahmani, 2009, s. 435).

2. Tiyatro Eserleri

Resim 2

Edebiyata ve sanata yönelişi medrese yıllarında başlayan; düz yazı, şiir ve tiyatro alanlarına ilgi duyan Kerim Tinçurin'in yazın hayatının önemli bir bölümünü tiyatro eserleri oluşturur.

İlk sahne eseri olan *Mönazare (Münazara)* isimli komedisini 1906 yılında, medresede okuduğu yıllarda yazar (Beşirov, 2007, s. 6; Dautov ve Rahmani, 2009, s. 432). 1911 yılından başlayarak hemen her yıl birer ikişer piyes yazan Tinçurin, eserleri sahnelerde en çok oynanan drama yazarlarından biri olur. "Seyyar Tiyatro Topluluğu" nun rejisörü olmasıyla bu alanda da başarı kazanan Tinçurin, topluluğun repertuarını da eserleriyle zenginleştirmeye

çalışır. Bu dönemde birbiri ardınca *Helel Kesep (Helal Kazanç)* (1910), *Şomlu Adım (Uğursuz Adım)* (1912), *Bërëñçë Çeçekler (İlk Çiçekler)* (1913), *Nazlı Kiyev (Nazlı Damat)* (1916), *Aç Ğaşıyık (Aç Aşık)* (1916), *Cilkuvarlar (Hercailer)* (1916), *Soñğı Selam (Son Selam)* (1917) gibi eserlerini meydana getirir (*İstelëklë hem Onıtılmas Datalar Ğalëndarë*, 2006; Beşirov, 2007, s. 6).

Tinçurin'in eserlerinin merkezini halka hizmet etme ve halkın mutluluğu için mücadelede bulunma fikri oluşturur. Eserlerinde Tatar halkının hayal, düşünce, istek ve arzularını yansıtmaya çalışan Tinçurin'in bu dönemdeki sahne eserleri arasında bulunan *Bërëñçë Çeçekler* adlı eseri ayrı bir öneme sahiptir. Eserde, 1905 ihtilalinin dalgaları ile uyanıp halkın menfaati için mücadele meydanına gelen Tatar aydınının acı kaderi anlatılır (Beşirov, 2007, s. 7). Hemit; çoğu insanı bezdiren işsizlikten ve halka bir faydası dokunmama durumundan kurtulma arzusu duyan, üniversiteye giderek doktor olmak isteyen, bütün yeteneğini ve gücünü bu hayaller uğruna adanmış bir gençtir. Hayallerini gerçekleştirme yolunda büyük sosyal

karşıtlıklara uğrayan genç, nihayetinde tüberkülozdan hayatını kaybeder (Hanzafarov, 1989, s. 453).

Tinçurin 1917’de büyük dalgalanmaların başladığı bir dönemde yazdığı *Soñğı Selam* dramasındaki Vahit ile hayatın içten dağıldığını göstermeye çalışarak sosyal sınıf tabakalarının döneme has durumlarını açık bir şekilde seyirciye sunar. Yetenekli, yakışıklı ve orta derecede bilgili bir tüccar olan Vahit; evli ve çocuk sahibi olmasına karşın aynı zamanda güzel Rus kızı Olga’ya da âşıktır (Hanzafarov, 1989, s. 454). Ailesine karşı sorumlulukları ile kendi istekleri arasında kalan Vahit, yaşadığı psikolojik sorunların üstesinden gelemeyerek kendi canına kıyar (Zaripova Çetin, 2018, s. 655).

Yazarın *Bërëncë Çeçekler* ve *Soñğı Selam* isimli eserleri Tatar toplumsal düşüncesinde yankı bulan Tatar halkının çeşitli sınıflarını birleştirip onun kültürünü, sanatını ve iktisadını yükseltme ideallerinin hüküm sürdüğü bir dönemde kaleme alınmıştır. Temelde iç çatışmaların yansıtıldığı eserlerde kahramanlar, toplumsal görevlerini yerine getirebilmek için hayatlarını feda edecek kişiler olarak tasvir edilmiştir (Galiullin ve Yarullina, 2007, s. 703-704).

1918’de kaleme aldığı *Sakla Şartlamasın (Koru Patlamasın)* isimli komedisinde ise yazar, hırsızların “maceralı işlerini” ve “avlama gayretlerini” tasvir eder. Şerifcan, Sadrıy ve Selehitdin isimli ahlaksız bey oğullarına para lazımdır. İhtiyaçları olan para ise Şerifcan’ın babası, Şakircan Bey’dedir. Şerifcan, arkadaşları ile anlaşarak babasını soyarak babasının ruhunu almak için yapay bomba kullanır. Komedideki komik olaylar üzerinden Tatar beylerinin ahlakı, işçi sınıfının hayatı, iftiracı provokatörlerin ve rüşvetçilerin yaşamları, polislerin ve demir yolu bekçilerinin “faaliyetleri” yansıtılmaya çalışılır (Rabota, 2019).

Kerim Tinçurin’in oldukça önemli olan bir diğer eseri de Tatar gençleri arasında çeşitli tiplerin bulunduğunu gösteren “Nazlı Kiyev”dir. Reşit; Türkistan’dan Kazan’a evlenmek için gelen, halka hizmet etme konusunda caka satan ancak gönlünde sadece Kazan’ın zengin ve okumuş güzel bir kızıyla evlenme isteği olan bir bey çocuğudur. Bu yolda sürekli başarısızlığa uğrar, devlet çalışanları onun bu durumundan ustaca faydalanarak bütün parasını alır, bey oğlu ise en sonunda kaba ve terbiyesiz hizmetçisi ile evlenerek alay konusu olur. Kerim Tinçurin, bu eseri ile sadece drama yazarı değil, usta bir komedi yazarı olduğunu da ispat eder (Beşirov, 2007, s. 7).

Yazarın 1924 yılında kitap olarak basılan ve devrim temalı, felsefi içerikli, romantik tabiatlı olan *Zar (Şikâyet)* isimli felsefi trajedisinde; özgürlük için kendisini kurban eden romantik kahraman Gazazil üzerinden “insanoğlu”nun özgürlük için verdiği mücadele anlatılır (Hanzafarov 1989, s. 461). Tinçurin, trajedisini kaleme alırken eski dinî menkıbelerden

yararlanır; eserinde bir yandan “hakimlik, kötülük, hile, alçaklık, sermaye, militarizm” gibi konuları, diğer yandan “hizmet, hürriyet, mazlumların hakkı için mücadele” gibi konuları farklı kişiler ile somutlaştırır (Mehmutov, 1965, s. 78-79).

Qazan Sölgüş (*Kazan Havlusu*) isimli komedisinde dönemin fikir ve güzellik anlayışıyla ilgili bilgi vererek hicvini eski dogmalara yönelten yazar, Salih ve İlyas isimli medrese öğrencileri ile öğrencilik hayatının yanı sıra insanoğlunun doğal hislerini ve özgürlüğünü de yansıtır (Hanzafarov, 1989, s. 461).

Drama eserleriyle kendisini yetenekli bir yazar olarak tanıtan Kerim Tinçurin, aynı zamanda önemli bir komedi yazarıdır (Beşirov, 2007, s. 11). Devrim yıllarına kadar uzun bir süre komedilerinde edebî eser tarzında açıkça beliren satirik yönelişi devam ettirip geliştirir, asıl dikkatini ise tematik yönden 20’li yıllardaki sosyal hayat görünümüne yöneltir. Eserlerinde eski ve yeni savaşı sürecinde meydana çıkan çeşitli sosyal tabakadaki kişilerin, rüşvetçilerin, hile ile çalışanların, çalışmayan sadece rahat hayat isteyen genç burjuva temsilcilerinin, malını mülkünü kaybeden zenginlerin, esnafın, işsiz kalan avukatların, memleketini terk etmeye mecbur edilen subayların, din ve siyaset ehillerinin şahsi kaderlerini kimi zaman gülünç kimi zaman hüznü olan yaşam şekillerini işler. Bu dönem eserlerinden olan *Ameriқан* (*Amerikan*) ve *Cilkensözler* (*Yelkensizler*) isimli satirik komedileri ve Shakespearece trajik yankılı *Süngen Yıldızlar* (*Sönmüş Yıldızlar*) draması sanatça olgun işlenişleri ve tarzlarının yeniliği ile diğerlerinden ayrılır (Dautov ve Rahmani, 2009, s. 434). Aynı konuya değinen Beşirov (2007, s. 8), yazarın bu dönemde sahneye konulan (*Zenđer Şel*, *Süngen Yıldızlar*, *Ameriқан*, *Cilkensözler*) eserlerinin millî tiyatrosunun özelliklerini belirleyecek yeniliklerle kuşatıldığını belirtir.

Olayların Birinci Dünya Savaşı zamanında geçtiği *Süngen Yıldızlar*’da, bu büyük savaşa oldukça yabancı olan halkın duyduğu üzüntü ortaya konulur. Eser, birbirini ilahi bir sevgi ile seven İsmegıyl ile Server ve Server’e âşık olan Nadir etrafında işlenir. Yetim büyüyen bir delikanlı olan İsmegıyl’in ömrü hizmetçilik ile geçer. O zamanlarda âşıkların kavuşmasına en büyük engel aile olarak düşünülse de Server ile İsmegıyl için böyle bir durum söz konusu değildir. Onların en büyük engeli, birden gelen savaş haberi olur. Savaş haberine savaşa gitmeyeceği için sevinen Molla oğlu Nadir, İsmegıyl’in savaşa gitmesi ile ümitlenir fakat ümidi ona sadece acıyan Server’den dolayı boşa çıkar. Server’in ona acıması Nadir’e daha büyük bir acı verir, mal mülk sahibi olan Molla oğlu Nadir kimsesiz bir kızın iradesini kırabilecek güçte olmasına rağmen bu yola başvurmaz. Server’in ilahi bir sevgi ile sevdiği İsmegıyl ise savaşta hayatını kaybeder

(Beşirov, 2007, s. 9-11). Eser; dönem olaylarının toplum üzerinde bıraktığı etkileri, savaşın dışında devam ettirilmesi gereken hayatı ve yaşatılan millî gelenekleri yansıtmaya yönüyle dikkat çekmektedir (Tuzlu, 2018, s. 213).

Amerikan komedisinde, tarih çemberi kuran bir grup okul öğrencisinin önemli tarih dokümanlarını ele geçirerek halka sunma niyeti ile oynadığı oyun işlenir. Bu öğrencilerin Amerika'dan bir "Tatar profesörü"nü geldiği haberinin yayılması ile toplanan şehirdeki "muteber ve okumuş millet hadimleri", alim rolünü oynayan okul öğrencilerinin önünde tamamen çözümlü açılır (Beşirov, 2007, s. 11-12), her biri profesör ile tanışıp yakınlaşarak kendisine bir çıkar sağlamaya çalışır. Kimisi kızını gelin olarak verip Amerika'ya yerleşmeyi, kimisi profesörün damadı olup Amerika'dan getireceği mallarla ticaretini genişletmeyi düşünerek bu önemli misafire daha yakın olmak için kendi aralarında yarışır (Rabota, 2019). Para kesesine tapınan bu kişiler, vatan-millet şeklindeki değerli düşünceleri fırsat bulduklarında zenginlik, şöhret gibi kişisel çıkarları için değişik tokuş etmeye hazırlardır (Beşirov, 2007, s. 12).

Eserlerinin konusunu duyduğu ve bizzat şahit olduğu olaylardan yola çıkarak belirleyen, kişilerini yaşamı boyunca karşılaştığı kişilerden oluşturan Kerim Tinçurin; *Cilkensözler* komedisinde zamanında dünyanın dayanağı olan, şimdi ise değersizleşen vekillerin hezimetini acı bir tebessüm ile tasvir ederek adaletli kişilere olan büyük sevgisini bildirir (İlskaya, 2003; Beşirov, 2007, s. 12).

20'li yılların ortalarında Kerim Tinçurin'in edebî eserlerinde esas yeri müzikal dramalar dönemi alır ve yazar bu türde diğer türlerden daha büyük başarıya erişir. *Zeñger Şel* (1926), *İl* (1927), *Qandır Buvi* (*Kandır Buharı*) (1931) bu dönemin Tatar tiyatrosunun esas repertuarına dönüşen, daha sonraları da defalarca oynanarak nesiller boyu seyircinin derin sevgisini kazanan melodramalardır (Kazan Utları, 2007, s. 116; Dautov ve Rahmani, 2009, s. 434).

Zeñger Şel isimli piyesi yazar, kendi mutluluğu ve özgürlüğü için cesur adımlar atan ve yetim bir kız olan Meysere ile onun bu hayattaki direği olan madenci sevgilisi Bulat etrafında işler. Özgürlük için mücadele eden ve karşıtlıkları omuzlayan sevgi merasiminin Meysere ve Bulat üzerinden anlatıldığı bu eserde, kendi talihleri için mücadele meydanına çıkan kaçakların işlenmesi, eseri çekici bir sanat örneğine dönüştürür. Melodramik durumlar ile toplumsal meselelerin birlikte verilmesi esere kendine özgü bir renk, güç ve coşku verirken şeyh ve onun dört karısı ile hizmetçisi arasında geçen dramatik olaylar eseri daha ilgi çekici hâle getirir (Beşirov, 2007, s. 11). Selimcanov'un "Tatar'ı yaşatan güç" olarak tanımladığı *Zeñger Şel*, bir sezonda yüzden fazla oynanır (Kaybitskaya, 2003); Orenburg ve Ast-

rahan gibi tiyatrolardan piyesi seyretmek için gelen seyirciler, oyuncuların konuşmalarını yazarak bu eseri kendi sahnelerine taşır. 1956 yılında Kerim Tinçurin'in aklanması ile eser, Ş. Sarımsakov rejisörlüğünde yeniden sahneye konulur (Selimcanov, 2003).

Kerim Tinçurin'in duygusal karşıtlıklar üzerine kurduğu *İl* isimli eserinde, sosyal tabaka çatışmaları ve köy halkının dramı ön plandadır. Halkın içinde bulunduğu ağır yaşam şartlarına rağmen yazarın inançlı ruhu ve fıkra üslubu esere sıcaklık verir (Hanzafarov, 1989, s. 466).

Kerim Tinçurin'in piyeslerine has müzikallik *Çandır Buvi* eserinin de lirik ve romantik yankısını güçlendirir. Akbirdin; yirmi beşinci “Kızıl Yıldız (Kızıl Yıldız)” üretme çiftliğinin başkanı, şevkli bir yüreğe sahip olan bir komünisttir. Köy halkının başlarda onun hakkında türlü türlü şeyler düşünmesine rağmen ona olan güvenleri tamdır. Akbirdin köyü yenileştirmek, Çandır suyunu arttırmak, değirmen ve elektrik istasyonu kurmak gibi büyük işlere girerek köy halkının düşüncelerini değiştirmek için mücadele eder. Piyesin dramatik çekişmesi; eskiliğe karşı çok yönlü mücadele şeklinde, her şahsın ve üretme çiftliği topluluğunun yaşamına girerek onların davranışlarına şekil verir (Hanzafarov, 1989, s. 467).

Yosıf Bëlen Zöleyha (Yusuf ile Züleyha), Tinçurin'in göç temasını işlediği komedilerindendir. İhtilal dönemini içine alan bu eserde önemli ve güncel olaylar işlenir. İhtiyarlayınca genç bir delikanlıyla evlenen zengin bir hanımefendi ve onun parasına sahip olmak isteyen beceriksiz ve kabiliyetsiz bir erkek hakkında olan bu eser, o yıllarda Kazan'da yaşanan gerçek olayların üzerine inşa edilmesi bakımından önemlidir. Sefergali, işsiz ve işe yaramaz aydın bir delikanlıdır. Kimi zaman aç kimi zaman tok bir şekilde yaşamına devam eden bu kişi; ihtilalin dalgalarından uzak duran, toplumsal hayata yabancı, kişisel istekleri yönünde yaşayan, dar görüşlü birisidir. Yazar, bu kişi üzerinden gerçek delikanlılar ülkenin özgürlüğü için mücadele ederken gölgede ilham bekleyerek yatan Sefergalileri acımasız bir hiciv ateşine tutar (Rabota, 2019).

Çikmetlë Doklad (Hikmetli Bildiri) isimli eserde, olaylar Kızıl Sandal topluluğu yönetiminin başkanı olan Mortaza üzerinden anlatılır. Mortaza, dönem bürokratlarının ve küçük burjuvaların temsilcisidir. Topluluk reisi olan Mortaza'ya bu iş, “yönetimde en üstte bulunma” fırsatı verir. Konferans için bir bildiri hazırlayan ve bu bildiriye kaybeden Mortaza, yeniden yazmak için gece gündüz uğraşsa da bildirinin bir sayfasını dahi yazamaz; üzerine konferans günü uyuyakalınca başkanlıktan alınır (Hanzafarov, 1989, s. 467).

Beş perdeden oluşan *Alar Öçev İdë (Onların Üçü Birlikteydi)* isimli eserde; sosyalist toplum insanının değişimi, ruhi dünyası ile ahlakındaki

yenilikler işlenir. Aynı zamanda sevgi, aile ve kadınların toplumdaki yeri gibi konuların da işlendiği eserde Ravil ve Gölşat üzerinden dönemin insan ilişkileri ortaya konularak yeni ahlak kuralları analiz edilir (Hanzafarov, 1989, s. 468).

Kerim Tinçurin, bu eserlerinin yanı sıra 30’lu yıllarda zamanın hakikatini “Sovyetler Birliğine göre” yansıtan *Ƙoriç Orçık (Çelik Ağırşak)* (1930) ve *Udarniklar Beyremë (İşçiler Bayramı)* (1933) gibi piyesler de yazar (Kazan Utları, 2007, s. 117; Dautov ve Rahmani, 2009, s. 434).

Sonuç

Edebiyata olan eğilimi medrese yıllarına denk gelen Kerim Tinçurin, edebiyatın hemen her alanında başarılı eserler verir. Medresede öğrenim gördüğü yıllarda Rus okullarında öğrenim gören Tatar öğrencileri ile görüşen Kerim Tinçurin, Rus tiyatrosunda sahnelenen piyesleri seyretme şansını yakalar. Tiyatro ile olan bu tanışıklığının ardından, Tatar sahne sanatının âdeta bir fikir mücadelesi alanına dönüşmesi ile Kerim Tinçurin de kendisini bu alanda bulur. 1911 yılı itibarıyla Gabdulla Kariyev’in tiyatro topluluğuna dâhil olan Kerim Tinçurin, bu tarihten itibaren bütün ömrünü ve sanatsal yeteneğini Tatar tiyatrosunu geliştirmeye adar.

Eserlerinin muhtevası ve eserlerine seçmiş olduğu kişi kadrosu ile halktan ve halkın yaşamından kopuk olmayan eserler meydana getiren Kerim Tinçurin, Tatar tiyatrosunun gelişimine sağlamış olduğu katkılar ile günümüzde ismi hâlâ saygın bir şekilde anılan önemli bir yazardır.

KAYNAKÇA

- Bayçura, Ş. (2003). Edip Turında Ƙaybër Hatireler (Der.: Kollëktiv), Kerim Tinçurin: İstelëkler, Şiğirler, Tatarstan Kitap Neşriyatı. <http://kitaphane.tatarstan.ru/tat/tinch/edip1.htm> erişim tarihi: 27.04.2019.
- Dautov, R. ve Rahmani, R. (2009). Kerim Tinçurin. *Ediplerëbëz II*. Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- Ehmedullin, A. G. (1994). Kerim Tinçurin. *Edebiyat 10 XX. yöz başı hem 20 nçë yıllar Tatar edebiyatı*. Meğarif.
- Galiullin, T. ve Yarullina, R. (2007). Tatar Türkleri edebiyatı. *Türk dünyası ortak edebiyatı-Türk dünyası edebiyat tarihi IX*. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Hanzafarov, N. (1989). Kerim Tinçurin (Düz.: Ğ. H. Ğıylmanov). *Tatar edebiyatı tarihi - Tatar Sovet edebiyatı (1917-1941) IV*. Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- İlskaya, F. (2003). Soğlandırğıç Kerim Ağa. (Der.: Kollëktiv), Kerim Tinçurin: İstelëkler, Şiğirler, Tatarstan Kitap Neşriyatı. <http://kitaphane.tatarstan.ru/tat/tinch/ilsk1.htm> erişim tarihi: 27.04.2019.

- İlzilya, K. (2016). Kerim Tinçurin - Sengat Ostası. Tatar Filologiyesë. <https://nsportal.ru/ap/library/literaturnoe-tvorchestvo/2016/10/29/krim-tinchurinsngat-ostasy> erişim tarihi: 02.05.2019.
- İşmorat, R. (2003). Soñğı Oçraşuvlar. (Der.: Kollëktiv), Kerim Tinçurin: İstelëkler, Şıgırlar, Tatarstan Kitap Neşriyatı. <http://kitaphane.tatarstan.ru/tat/tinch/ishm.htm> erişim tarihi: 27.04.2019.
- Kaybitskaya, G. (2003). Kerim Tinçuringa Karata İstelëklerëm. (Der.: Kollëktiv), Kerim Tinçurin: İstelëkler, Şıgırlar, Tatarstan Kitap Neşriyatı. <http://kitaphane.tatarstan.ru/tat/tinch/kaib.htm> erişim tarihi: 27.04.2019.
- Kerim Tinçurin Dramalar, Komëdiyeler, Hikeyeler* (2007). (Haz.: Ferit Beşirov). Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- Kerim Tinçurin Tercëmei Helë. (2006). Tataristan: İstelëklë hem Onıtılmas Datalar Qalëdarë. (Düz.: G. Ş. Comağolova), Kazan: Milli Kitap. <http://kitaphane.tatarstan.ru/tat/tinch/biogr.htm> erişim tarihi: 27.04.2019.
- Kerim Tinçuriniñ Tuvuvına 120 Yıl. (2007). *Kazan Utları*, 9, 116-119.
- Kurban, İ. (1998). *Yaşlı tarihin yankısı Bulgar-Tatar tarihi ve medeniyeti*. AD Kitapçılık.
- Mehmutov, H. K. (1965). *Tatar dramaturgiyesënde tragëdiya janrı*. Kazan Ünivërsiteti Neşriyatı.
- Miñnllin, T. (2003). Ostaz. (Der. Kollëktiv), Kerim Tinçurin: İstelëkler, Şıgırlar. Tatarstan Kitap Neşriyatı. <http://kitaphane.tatarstan.ru/tat/tinch/ostaz.htm> erişim tarihi: 27.04.2019.
- Rabota, N. (tarih yok). Kerim Tinçurin Qomëdiyelerënde Kölkë Obëkti. <https://infourok.ru/nauchnaya-rabota-krim-tinchurin-klass-2136101.html> erişim Tarihi: 02.05.2019.
- Selimcanov, Marcël (2003). “Zenger Şel” Sërë. (Der. Kollëktiv), Kerim Tinçurin: İstelëkler, Şıgırlar, Tatarstan Kitap Neşriyatı. <http://kitaphane.tatarstan.ru/tat/tinch/zeng.htm> erişim tarihi: 27.04.2019.
- Tuzlu, A. (2018). Kerim Tinçurin’in sönmüş yıldızlar adlı eserinin edebî özellikleri. *Avrasya etüdleri*, 54/2018-2, 211-228.
- Zaripova Çetin, Ç. (2018). XX. yüzyıl Kazan Tatar edebiyatı. O. Söylemez ve S. Azap (Ed.), *Türk dünyası çağdaş edebiyatları el kitabı*. Kesit Yayınları.

Extended Summary

Kerim Tincurin was born on September 15, 1887 in a Tatar village named Akkul (Tarakan) in the Belny Demyan region of Penza today. After taking his first education in a medressah in the neighboring village, he went to Kazan in 1900 to continue his education as he wanted. By working in varied jobs, he improved his financial situation and entered “Möhemmediye Madrasa (Muhammediye Madrasa)”, one of the famous madrasas of Kazan. His years in medressah (1900-1906) played a great role in Kerim Tincurin’s orientation towards arts and literature, as well as in the change of his view of the world. Apart from his medressah learnings, Tincurin was also occupied with other learnings, he met with Tatar students from the Russian schools, watched the dramas that were performed on the Russian theater.

Working as a teacher, and a gorest guard and many other jobs until 1910 (Dautov ve Rahmani, 2009: 432), Tincurin started to produce his first works in this period when desire for social, political and national freedom was awakened within the community. The first works of Kerim Tincurin were published in press pages of the period such as *Beyenēlhak (Declaration of Truth)*, *İl (Homeland)*, *Añ (Consciousness)*. In this period when Tatar performing arts emerged and gained power, just as many other fields, stages turned into a place where opinions clashed. Some of the devoted intellectuals united in theater communities to serve to people and declared a struggle against the wrongful forces. Tincurin also took his place among the participants in this movement.

In 1911, the director and the stage manager of the “*Mobile Theater*” Gabdulla Kariyev invited Tincurin to his theater as an actor. Thus, as of this date, Tincurin devoted his life and artistic talent to the development of Tatar theater. After the February Revolution in 1917, Tincurin left “*Mobile Theate*” temporarily and worked at *İl* approximately four months. With the help of his articles on various subjects, Tincurin made great appearances in the newspapers.

In the fall of 1918 when Kazan was cleared from the Czechs, Tincurin became the director of “*Mobile Theater Group*”. In the period of civil war, first he became the director and head stage manager of Tatar military division of 13th theater community under the political administration of Red Army, later in 1920, opened in the city of Samara by under the political administration of opposite side of İdil military zone. Tincurin served his duties as the teacher and head stage manager of First Tatar Theater Studio.

Tincurin who directed in Tatar Workers Theater in 1921, later worked as the director of the Department of Theater Art under the supervision of Uzbekistan Cultural Commisionary in Tashkent. In the summer of 1922 Tatarstan Government gave him the task of forming a state theater troupe by gathering well-known actors and announced him as the chief director of this troupe.

In 1926, Tincurin was named “Honored Actor of Tatarstan”. In the years 1928-1929, with a group of Academic Theater actors, he worked as the chief director of Astrakhan Tatar Theater. In 1929, he was again invited to Tatar State Academy

Theater and he worked as the director of the Art Department and a member of the Board of Directors until 1934. On February 23, 1934, the play with the drama of F. Seyfi Kazanlı's *Doşmannar* "Düşmanlar" put an end to Kerim Tinçurin's twenty-year work as a director. Also in 1934 Tinçurin was accepted to the Writers Union as a member. Moreover, in 1936, the State Theater and Literary-Art Society organized a ceremony for him on the occasion of his twenty-fifth year of artistic activity.

Tinçurin was arrested on September 17, 1937 and was taken to Pleten Prison in Kazan, after the *special investigations* an accusation act was declared containing seven articles. In these accusations, there were crimes such as being a member of nationalist bourgeois foundation, having a connection with Ayaz İshaki who was living in a foreign country and an enemy of *USSR* and spying for Japan. Having lost his mental health because of the torture and mockery in prison, Tinçurin was sentenced to death by the three member of Special Advisory Committee (OSO) convened on December 14, 1938, although he didn't accept any of the unsubstantial accusations. In consequence of this decision, in one hour and fifty minutes on the night of December 15, the writer's fifty-one-year life ended..

Değerlendirme / Publication Review

ETİMOLOJİNİN İZİNDE-KELİMEDEN KÜLTÜRE SEYAHATLER

Sümbül Begüm YILDIZ*

Bir kelimenin nasıl oluştuğunu öğrenmek veya eski Türk toplumlarında nasıl ve hangi biçimde kullanıldığını bilmek, dil bilimi araştırmacılarının oldukça dikkatini çekmiştir. Henüz XI. yüzyılda Türk dilcisi Kaşgarlı Mahmut, *türkmen* kelimesinin bir hikâyesi olduğundan bahsetmiş; kelimenin *türk* ve *manend* kelimelerinin birleşiminden oluştuğunu düşünüp “Türk’e benzemek” anlamına geldiğini kaydetmiştir (DLT 622/519). Yalnızca dil alanının değil, bu alanın dışında da kullandığı kelimenin yapısını ve mana serüvenini merak eden pek çok dil kullanırları bulunmaktadır. Söz gelimi XVII. yüzyılda yazılmış olan *Seyahatname*’de Evliya Çelebi; yerleşim yeri,

meydan, köprü ve hamam adları gibi pek çok adın açıklamasını dönemin mevcut kaynakları dahilinde yapmıştır.

Bu merak konusunun dil bilimdeki adı etimolojidir. Etimoloji, Eski Yunanca *étimos* “gerçek” ve *lógos* “bilgi; mana” sözcüklerinin birleşiminden

Geliş Tarihi/Date Applied: 06.03.2023

Kabul Tarihi/Date Accepted: 31.03.2023

Makalenin Künyesi: Yıldız, S. B. (2023). Etimolojinin izinde-kelimeden kültüre seyahatler. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 56, 159-162.

DOI: 10.24155/tdk.2023.229

* Arş. Gör., İstanbul Beykent Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, begumyildiz@beykent.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-4220-0209>.

meydana gelir ve genellikle “gerçek anlam” veya “gerçek anlam bilgisi” olarak açıklanır (Stachowski, 2011, s. 1). Terim, Türkçeye “gerçeğin bilgisi” veya “gerçek bilgi” olarak çevrilmekte; bugün araştırmacılar tarafından çoğunlukla “Köken Bilgisi” olarak adlandırılmaktadır. Türkoloji sahasında ise etimoloji; Türk dilinin gelişim ve yayılma alanlarını esas alarak kelimelerin geçirdiği değişim sürecini dil bilimsel kaideler çerçevesinde yorumlama, kelimelerin yapısı ve manası arasındaki ilişkiyi betimleme alanıdır. Bu doğrultuda Prof. Dr. Serkan Şen’in *Etimolojinin İzinde-Kelimeden Kültüre Seyahatler* adlı kitabı, Türk dilinin söz varlığının hem art zamanlı hem de eş zamanlı bir yaklaşımla dil bilimsel ve anlam bilimsel açıdan incelendiği, bu incelemelerin ve sonuçlarının yalın bir üslup ile okuyucunun istifadesine sunulduğu bir çalışmadır.

Kitap; “Söz Başı” (s. 9-11), “Temel Tanımlar” (s. 13-14), “İşaretler” (s. 15), “Yücelere Selam” (s. 17-44), “Yola revan Olmak” (s. 45-239) ve “Kaynakça” (s. 241-247) şeklinde altı bölümden meydana gelmiştir.

“Söz Başı” ile başlayan kitapta Şen, kelimelerin hikâyesinin kültürel derinlikten esinlendiğini belirtir. Etimoloji terimi hakkında, etimolojik araştırmalarda bir kelimenin gelişiminin biçim yönünden açıklanması ve kelimenin mana serüveninin betimlenmesinin beklendiğini kaydeder. Yazar, kitapta kullanım sıklığı yüksek olan bazı kavram ve terimleri “Temel Tanımlar” (s. 13-14) bölümünde açıklamıştır. *Tarihî Türkçe, Doğu Türkçesi, Batı Türkçesi, Eski Türkçe, Orta Türkçe, Yeni Türkçe, Çağdaş/Modern Türkçe, Lehçe ve Ağız* hakkında bilgilerin bulunduğu bu bölümde, etimolojiye merak duyan her okuyucu için bu çalışmanın anlaşılabilir olmasının amaçlandığı görülmektedir. Örneğin “Eski Türkçe” kavramı için şu açıklama bulunmaktadır:

Eski Türkçe: Türkçenin Türkler eliyle ortaya konmuş ilk metinlerini içeren dönemi olup VI-XIII. yüzyıllar arasını kapsar. Sırasıyla Gök Tanrı inancının hâkim olduğu Köktürk (VII-IX. yy.), Budist ve Manihaist çevredeki Uygur (IX-XIII. yy.), İslamiyet etkisindeki Karahanlı (XI-XIII. yy.) Türkçesi devrelerini kapsar. (s. 13)

“Söz Başı” bölümünü, çalışmada kullanılan işaretlerin hangi anlama geldiğinin belirtildiği “İşaretler” bölümü takip eder. Yazar, dil çalışmalarında ortak kullanılan işaretlerin anlamlarını sunmuştur.

Kelimelerin etimolojik ve kültürel serüvenine “Yücelere Selam” bölümünde, Türk dilinin ilk yazılı metinlerinden başlayarak çeşitli tarihî dönemlerde kullanılan *Tanrı, yalavaç, töre, il, bayrak* ve *ekmek* üzere altı kavrama değinilerek başlanmış ve “Yola Revan Olmak” bölümüyle devam edilmiştir. Kelimelerin inşa süreci *Köktürk Yazıtları, Kutadgu Bilig, Dîvânu Lugâti ‘t-Türk, Dede Korkut, Oğuz Kağan Destanı* gibi eserler

yardımıyla anlatılmıştır. Yazar söz konusu bölümde *açılmak, adaklı, ağır, ağlamak, adaş, akçe, alık, armağan, ayakçı, aykırı, aylak, bayat, bıyık, boşanmak, bucak, buçuk, çiftçi, damla, darmadağın, dayanmak, döşek, Dumlupınar, el gün, etöz, evet, gerçek, güvenmek, irak, ışık, imece, imrenmek, incinmek, iri, işte, kapsamak, katlanmak, kayın, kaytarmak, kılık, kıskanmak, kıvanç, kolcu, korku, köle, ödünç, öykü, sonra, tanış, tapu, ter, tura, tuzak, usanmak, uşak, uyuz, ülkü, üretmek, yamak, yaşmak ve yorum* olmak üzere çeşitli kavram alanlarına ait altmış kelimenin yapısını ve mana serüvenini izah etmiştir. Her maddede Türk dilinin söz varlığı bakımından zenginliği vurgulanmış, Türk halkının belleğinde yerini koruyan atasözü, türkü, ağıt ve şarkılara yer verilmiş; Karacaoğlan'dan Mehmet Akif'e, Barış Manço'dan MFÖ'ye alıntılar yapılmıştır.

Türk dilinin zengin söz varlığı, bilhassa akrabalık adlarında kendini gösterir. “Yola Revan Olmak” bölümünde s. 158-161, kadın veya kocaya göre birbirlerinin erkek kardeşini ifade eden “kayın” kelimesine ayrılmıştır. Yazar, kelimeyle ilgili olarak;

Gelelim kayın “hısım” sözüne. Efendim, Eski Türkçede soy ilişkisi bildiren “ka” diye bir isim bulunmaktadır. Tarihî lehçelerde görülen (ka+ng) > kang “baba”, (ka+daş) > kadaş “akraba” bu kökten türetilmiştir.” (s. 159)

der ve Türkçe *ka* isminin varlığından bahsederek “kayın” kelimesine bu taban ile açıklık getirir. “kayın” ile kökteş olan Eski Türkçe *kang* (*ka+ng*), *kap* (*ka+p*), *ka kadaş* (*ka; ka+daş*), *kap kadaş* (*ka+p; ka+daş*), *kadın* (*ka+din*); standart Türkçedeki *kaynana* (< *kayın+ana*), *kaynata* (< *kayın+ata*), *kayınço* (< *kayın+ça*) ve *kam* (< *ka+m*) türevlerini de dil bilimsel ve anlam ilişkisi bakımından açıklar. Böylelikle izahı yapılan her maddede kelimelerin dayandırıldığı kökler verilmiş, kelimelerin gelişim aşamaları sunulmuş, ilgili kelimelerin kökünden türetilen diğer türevler de tanık gösterilmiştir. Nihayetinde atasözü ve türkü eşliğinde kelimelerden kültür dünyasına bir yolculuk sonlandırılmıştır.

Çalışma, yalnızca kelimelerin kök ve türevlerini içeren bir kaynak değil, aynı zamanda bu kelimelerin tarihsel süreç içinde nasıl bir anlam değişmesine uğradığının da bilgilerini içerir. Örneğin s. 165'te “kılık” kelimesi açıklanırken;

Zira ‘kılık’, Eski Türkçede “huy, karakter, tutum” demektir. *Kıl-* “yapmak, etmek, gerçekleştirmek” fiilinden *-(X)k* ekiyle türetilen ‘kılık’ kelimesinin kökü yıldızlı bir **kıl-*‘a dek gider. Türklüğün ele geçen ilk metinlerinde ‘birlikte yapma’nın (**kı-ş-*) > *kış-*, çalışıp çabalamanın (**kı-n-*) > *kın-* fiilleriyle anlatılması nizi bu düşünceye götürmüştür. Orta Türkçe (XIII-XV. yy.) boyunca Doğu ve Batı sahası metinlerinde “huy, davranış, tutum” manasını sürdüren *kılık*, Yeni Türkçe (XV-XX. yy.) döneminde ‘kıyafet’le eşdeğer bir vaziyet almıştır. (s. 165)

denilerek Arapça “kıyafet”in Türkçede zamanla “giysi” ile kullanılması sonucu “kılık” kelimesinin “giysi” içeriğine büründüğü belirtilmiştir. Dildeki ödünç kelimelerin Türkçede uğradığı anlam değişmelerine, Türkçe kelimelerin de yabancı kelimelerdeki anlam değişmesi özenmesi sonucu anlam değişmesine uğradığına temas edilmiştir.

Her maddede Türk’ün muhayyilesine ve kelime türetmedeki zekâsına değinen Şen, kelimelerin Türk dilinin tarihî devirlerdeki farklı anlamlarını gözler önüne sermiştir. Örneğin ‘derinin gözeneklerinden sızan, kendine özgü bir kokusu olan, yapışkan, renksiz, tuzlu sıvı’ olan “ter”in, Eski Uygurcada “ücret”, Türkçe ilk Kuran tercümelerinde “sevap” karşılığında kullanıldığını yazar (s. 202).

Farklı kavram alanlarına ait sözcüklerin etimolojik olarak değerlendirildiği kitapta dilsel açıdan “Bir kelimenin tarihî metinlerdeki şekli ve manası nasıldır ve standart Türkçedeki şeklinden farklı mıdır?”, “Bir kelimenin kök, gövde ve ekleri arasındaki anlamsal ilişkisi nasıldır?” ve “Kökeni tespit edilen sözcüklerin diğer tarihî metinlerde ve standart Türkçede örnekleri var mıdır?” sorularına; kültür bağlamında ise “Türk kültüründe yaşanan değişiklikler ve gelişmeler, Türk dilinin söz varlığına yansımış mıdır?”, “Türk zihniyeti ve Türk muhayyilesinin kelime türetmedeki mahiyeti nasıldır?” sorularına cevap bulunabilmektedir.

Neticede kelimelerin bilimsel gerçeklikler temelinde, sade bir üslupla ele alınmasından oluşan *Etimolojinin İzinde-Kelimeden Kültüre Seyahatler* adlı kitap, Türklük bilimine ve kelimelere ilgi duyan herkes için bir kaynak olmuştur. Bu değerli çalışması sebebiyle Prof. Dr. Serkan ŞEN hocamızı kutlar, çalışmalarının devamını dileriz.

Kaynakça

- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2018). *Dîvânu Lügâtit-Türk giriş-metin-çeviri-notlar-dizin*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Stachowski, M. (2011). *Etimoloji*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

TÜRK DÜNYASI DİL VE EDEBİYAT DERGİSİ

ETİK SORUMLULUKLAR VE POLİTİKALAR

Yayın Etiği Beyanı: Yayınlama sürecine dâhil olan tüm tarafların (yazarlar, yayın kurulu ve hakemler) etik davranış standartlarına uygun karar vermesi gerekir. Yüksek etik standartları garanti altına almak için *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, tüm taraflar için uluslararası standartlar geliştirmiştir. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, tüm tarafların bu standartlara uymalarını beklemektedir. En iyi yayın etiği standartları desteklenir ve yayın yanlış uygulamalarına (publication malpractices) karşı mümkün olan tüm önlemler alınır. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* yayıncı olarak, yayıncılığın tüm aşamalarında vesayet görevini son derece ciddiye alır, etik ve diğer sorumluluklarını kabul eder.

Yazarlar için Uluslararası Standartlar

Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, bir makalenin tüm yazarlarından imzalı bir başvuru mektubu istemez ve yazarlara emir verici uygulamalarda bulunmaz. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*'ne başvuran tüm yazarların uluslararası standartlara [Yayın Etiği Komitesinin (COPE) belirlediği etik ilkeler. <https://publicationethics.org/>] gönüllü olarak uyması beklenir.

Yazarlar, yazılarının orijinal eserleri olduğunu onaylamalıdır. İntihal, uydurmacılık, sahtecilik, yinelenen yayın, veri üretimi vb. yasaktır.

Yazarlar araştırmaya katılanlara fiziksel ve yasal zarar vermemelidirler ve psikolojik istismarda bulunmamalıdır. Ayrıca yazarlar araştırmalarına katılanlara özel yaşama gizlilik ve anonimlik garantisi vermemelidirler.

Yazarlar araştırmayı destekleyen kişileri ya da kurumları (sponsor) tanımlamalıdır.

Yazarlar, makalenin daha önce yayınlanmadığını ve şu anda başka bir yerde yayınlanmak üzere değerlendirilmediğini onaylamalıdır.

Yazarlar, yazılarının oluşturulmasında kullanılan tüm kaynakları kaynak listesine eklediğinden emin olmalıdır.

Bir yazar yayınlanmış eserinde önemli bir hata veya yanlışlık olduğunu keşfettiğinde, derhâl dergi editörünü veya yayıncısını haberdar etmek ve makaleyi geri çekmek veya düzeltmek için editörle iş birliği yapmak zorundadır.

Yazarlar, herhangi bir çıkar çatışması-çıkarcı birliğiyle ilgili durumu *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*'ne bildirmelidir.

Gönderilen tüm yazılar *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* tarafından intihal.net araçları kullanılarak benzerlik kontrolüne tabi tutulmaktadır. Yazarlar öz-intihal dâhil, intihalden kesinlikle kaçınmalıdır. Kaynaklar bölümü dışında benzerlik raporu %18'i geçen sonuçların bulunduğu yazılar *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* tarafından değerlendirmeye alınmamaktadır.

Editör, makalelerin yayımlanmasını belirlemek ve kötü niyetli davranışları (misconduct) önlemek için gönderilen makaleleri iyice kontrol eder. Bir araştırma kötü niyetli olarak tanımlanırsa, editörün ve hakemlerin geri bildirimlerine göre, yazının geri çekilmesinden veya düzeltilmesinden ilgili yazar sorumludur.

Yayın Kurulu için Uluslararası Standartlar

Editörlerin ve Yayın Kurulu üyelerinin Yayın Kurulu uluslararası standartlarına uyması gerekmektedir. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*'nin editörünün ve yayın kurulu üyelerinin uluslararası standartlara [Yayın Etiği Komitesinin (COPE) belirlediği etik ilkeler. <https://publicationethics.org/>] gönüllü olarak uyması beklenir.

Yayın Kurulu, gönderilen tüm yazılara ilişkin bilgileri gizli tutmalıdır.

Yayın Kurulu, gönderilen yazılar için yaygın kararları almaktan sorumludur.

Yayın Kurulu, okuyucuların ve yazarların ihtiyaçlarını karşılamak için çaba sarf etmelidir.

Yayın Kurulu, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*'nin kalitesini yükseltmek ve geliştirmek için çaba sarf etmelidir.

Yayın Kurulu bilimsel kaliteye ve orijinalliğe en üst düzeyde önem vermelidir.

Yayın Kurulu gerektiğinde düzeltmeler, açıklamalar, geri çekilmeler ve özürler yayımlamaya her zaman hazır olmalıdır.

Hakemler için Uluslararası Standartlar

Hakemlerin hakemlik davetini kabul ettikten sonra uluslararası hakemlik standartlarına uyması gerekmektedir. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*'nin hakemlerinin uluslararası standartlara [Yayın Etiği Komitesinin (COPE) belirlediği etik ilkeler. <https://publicationethics.org/>] gönüllü olarak uyması beklenir.

Hakemler yazıya ilişkin bilgileri gizli tutmalıdır.

Hakemler, makalenin yayımlanmasını reddetmek için sebep olabilecek tüm bilgileri Editör Kurulunun dikkatine sunmalıdır.

Hakemler, makaleleri bilimsellik açısından değerlendirmelidir.

Hakemler, yazıları yalnızca özgünlüklerine, önemlerine ve derginin alanlarına uygunluğuna göre objektif olarak değerlendirmelidirler.

Hakemler, herhangi bir çıkar çatışması durumunda *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*'ne bildirimde bulunmalıdır.

Onay Politikası

Yazar veya yazarlar etik ve yasal standartlara uymalıdır ve araştırmaya katılanlara aşağıdaki koşullar bildirilmelidir:

Araştırmanıza katılanlar, kendileri hakkında bir araştırma yapılacağı konusunda bilgilendirilmelidir.

Araştırmanıza katılanlar, katılımın gönüllü olduğu, katılmayı reddetmenin bir cezası olmadığı ve katılımcıların herhangi bir zamanda ceza almadan çekilebilecekleri konusunda bilgilendirilmelidir.

Araştırmanıza katılanlar, araştırmanızın amacı ve araştırmada izleyeceğiniz prosedür hakkında bilgilendirilmelidir.

Araştırmanıza katılanlar, araştırma ile ilgili soruların yanıtları için size ulaşabilecekleri iletişim bilgileri konusunda bilgilendirilmelidir.

Araştırmanıza katılanlar, işbirliği yapmayı kabul etmeleri durumunda onları etkileyebilecek herhangi bir risk ve rahatsızlık varsa katılımcılara bildirilmesi gerekir.

Araştırmanıza katılanlar, katılımın olası doğrudan yararlarının (örneğin makalenin veya bölümün bir kopyasının alınması) olduğu konusunda bilgilendirilmelidir.

Araştırmanıza katılanlar, gizliliğinin nasıl korunacağı konusunda bilgilendirilmelidir.

Etik olmayan bir durumla karşılaşıldığında lütfen turkdunyasi@tdk.gov.tr adresine e-posta yoluyla bildiriniz.

TÜRK DÜNYASI DİL VE EDEBİYAT DERGİSİ **YAYIN İLKELERİ**

- Milletlerarası hakemli dergi olan *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* Bahar (Mart) ve Güz (Ekim) sayıları olmak üzere yılda iki sayı yayımlanmaktadır.
- *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*’nde Türk yazı dilleri, lehçeleri ve edebiyatlarının tarihi ve günümüzdeki özelliklerini, eserlerini, yazarlarını, sorunlarını ele alan bilimsel yazılarla dil ve edebiyat araştırmalarına yer verilmektedir.
- Yayımlanmak üzere dergiye gönderilen yazılar hiçbir yerde yayımlanmamış olmalı ve başka bir derginin yayım süreci dâhilinde bulunmaması gerekmektedir. Kongrelerde sunulan bildiriler ve konferans metinleri yayımlanmamış ve derginin yayım ilkelerine uygun hâle getirilmiş olmak kaydıyla dergide yayımlanabilir.
- Derginin genel yayın dili Türkiye Türkçesidir. Bununla birlikte çağdaş Türk yazı dilleriyle yazılmış yazılara ve İngilizce, Almanca, Fransızca, Rusça yazılara da yer verilmektedir.
- Yazının çağdaş Türk lehçelerinden birisi olması durumunda önce yazılan lehçede başlık ve özet, daha sonra Türkiye Türkçesi ile başlık ve özet, İngilizce başlık ve özet sıralaması yer almalıdır.
- *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*’ne gönderilen yazılar <https://giris.ayk.gov.tr/signin> adresinde yer alan YAYSIS 2 (Yayım Takip Sistemi) üzerinden gönderilmelidir. Posta veya e-posta yoluyla yapılan başvurular yayım sürecine alınmamaktadır.
- Dergide kör hakem ilkesi uygulanmaktadır. Dergiye gönderilen makale, yayıma uygunluk açısından incelendikten sonra (Yayıma uygun görülmeyen makaleler sürece dâhil edilemez.) iki hakeme gönderilir. Hakem raporlarının birisinin olumlu, diğerinin olumsuz olması durumunda makale üçüncü bir hakeme gönderilir. Bu durumda makalenin yayımlanıp yayımlanmamasına üçüncü hakemin raporuna göre karar verilir.
- Makaleler, hakemlere doğrudan YAYSIS 2 (Yayım Takip Sistemi) üzerinden (yazarın yüklediği dosyada değişiklik yapılmadan) yönlendirilmektedir. Makale üzerinde ve dosya adında yazar-hakem gizliliğinin sağlanması için makalenin sahibini tanımlayıcı herhangi bir bilgi olmamalıdır.
- İnceleyicilerden olumlu rapor alan yazılar Yazı Kuruluna sunulur. Yazı Kurulu, gönderilen yazıları yayımlamamak hakkına sahiptir. Yazı Kurulu/Yayın Yönetmeni, yayımlanan yazılarda yazının bütünlüğünü bozmayacak küçük düzeltmeler yapabilir. Yayımlanan yazılardaki ileri sürülen görüşler ve makalenin yasal sorumluluğu yazarlarına aittir.
- **Yazı Kurulu tarafından yayımlanması uygun görülen yazılar**, yazarlarından e-posta yoluyla alınmaktadır. Bu aşamada makalenin son biçimini gönderirken şablon dosyasını kullanmanız gerekmektedir. Gönderilecek makale dosyasını **genel ağ sayfamızdan** indirebilirsiniz. Yazarlar, iletişim bilgilerini ve ORCID numaralarını “Ad SOYADI” bölümüne ekledikleri dipnotta belirtmelidir.
- Dergiye gönderilecek yazıların 500-700 kelime arasında İngilizce ve Türkçe geniş özeti mutlaka olmalıdır.
- Dergiye gönderilecek yazıların Türkçe ve İngilizce ile en az 200, en fazla 250 kelimelik özetleri ve her iki dilde anahtar kelimeleri yazının ilk sayfasında verilmelidir.
- Dergiye gönderilen yazılarda TDK *Yazım Kılavuzu*’na (kısaltmalar dâhil) uyulmalıdır.
- Dergide yer alan yazı, fotoğraf, tablo ve şekillerden kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz.
- Gönderilen yazılar yayımlansın yayımlanmasın geri verilmez.
- Dergide yayımlanan yazılara ilgili yönetmelik hükümleri çerçevesinde telif ücreti ödenir.
- Dergide yayımlanmış yazılara Türk Dil Kurumu ağ sayfasındaki Yayınlar/Sürelî Yayınlar/ *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* bölümünden ve TÜBİTAK/ULAKBİM/DergiPark’tan ulaşılabilir.

SAYFA DÜZENİ İLKELERİ

- *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi'*ne gönderilen yazılar YAYSIS 2 (Yayım Takip Sistemi) ile gönderilmelidir. Yazılar bilgisayar ortamında Word yazım programı ile hazırlanmalı, yazılarla birlikte özel işaretlerin kullanıldığı fontlar da gönderilmelidir.
- Özet (abstract) sağ ve sol taraflardan 2 cm daha içeride, 10 punto ve tek satır aralığı ile yazılmıştır.
- Makale MS Word dosyası olarak hazırlanmalıdır. Makalede sayfa düzeni şu şekilde olmalıdır:
- Metin boyutu: 11 punto
- Dipnot boyutu: 9 punto
- Paragraf aralığı: 6 nk
- Paragraf girintisi: 0,6 cm
- Üst-alt-sağ-sol kenar boşlukları: 3 cm
- Satır aralığı: Tek
- Beş satırdan kısa alıntılar satır arasında ve tırnak içinde; beş satırdan 40 kelimeyi geçen uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan 1,25 cm içeride, blok hâlinde, 10 punto büyüklüğünde tek satır aralığı ile verilmelidir.
- Dipnotlar sadece açıklamalar için kullanılmalı ve sayfa altında numaralandırılarak verilmelidir.
- Yararlanılan kaynaklar metin sonunda yer alacak Kaynakça bölümünde yazarların soyadı sıralamasına göre verilmelidir. Kurum ve kuruluş yayınları da bu alfabetik sıralamaya uygun bir şekilde yazılmalıdır.

Makalede Kaynak Gösterme

- Dergimize gönderilecek makalelerde kaynakça ve atıf konusunda **APA 7** sistemi benimsenmiştir. Bu sebeple, gönderilecek makalelerin aşağıdaki kaynak sistemine uygun hazırlanması gerekmektedir
- Kullanılan bütün kaynaklar makalenin sonunda “Kaynakça” adı altında verilmelidir.

Kitaplarda:

Eserin kaynakça bölümündeki yazımı şu şekilde olmalıdır:

Korkmaz, Z. (2007). *Türkiye Türkçesi grameri şekil bilgisi* (2. Baskı). Türk Dil Kurumu.

Metin içinde:

(Korkmaz, 2007)

Metin içinde doğrudan alıntı:

(Korkmaz, 2007, s. 27)

Anlatım atfı:

Korkmaz (2007)

Anlatım içeren doğrudan alıntı atfı:

Korkmaz (2007, s. 27)

Yazarın aynı yılda yayımlanan eserleri:

Eserin Kaynakça bölümündeki yazımı şu şekilde olmalıdır:

Korkmaz, Z. (1992a). *Atatürk ve Türk dili belgeler*. Türk Dil Kurumu.

Korkmaz, Z. (1992b). *Gramer terimleri sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.

Makalelerde:

Eserin kaynakça bölümündeki yazımı şu şekilde olmalıdır:

Tan, N. (2020). Türkiyede genel atasözü ve deyim sözlüklerinde anlam verme çalışmalarına toplu bir bakış. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 50, 257-296. <https://doi.org/10.24155/tdk.2020.149>

Metin içinde:

(Tan, 2020)

Metin içinde doğrudan alıntı:

(Tan, 2020, s. 260)

Anlatım atfı:

Tan (2020)

Anlatım içeren doğrudan alıntı atfı:

Tan (2020, s. 260)

İki ve/veya daha fazla yazarlı çalışmalar:

Eserin kaynakça bölümündeki yazımı şu şekilde olmalıdır:

Yıldırım, T. ve Koca, D (2014). Kazak Türkçesinde geçen eski Türkçe kelimeler. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 37, 97-110.

Metin içinde:

(Yıldırım ve Koca, 2014)

Metin içinde doğrudan alıntı:

(Yıldırım ve Koca, 2014, s. 99)

Anlatım atfı:

Yıldırım ve Koca (2014)

Anlatım içeren doğrudan alıntı atfı:

Yıldırım ve Koca (2014, s. 99)

Çeviri/aktarma eserler:

Eserin kaynakça bölümündeki yazımı şu şekilde olmalıdır:

von Gabain, A. (1988). *Eski Türkçenin grameri* (Çev.: Mehmet Akalın). Türk Dil Kurumu.

Tez:

Eserin kaynakça bölümündeki yazımı şu şekilde olmalıdır:

Khorshidi, G. (2017). *Kaşkay Türklerinin çocuk edebiyatı ürünleri ve bu ürünlerin çocuk gelişimi üzerine etkisi* [yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Kurum Yayını:

Eserin kaynakça bölümündeki yazımı şu şekilde olmalıdır:

Türk Dil Kurumu. (2011). *Türkçe sözlük* (11. baskı).

Metin içinde:

(Türk Dil Kurumu, 2011, s. 715)

Genel Ağda Yer Alan Kaynaklar:

Genel ağ kaynakları yazının Kaynakça bölümünün en sonunda kaynağa erişim tarihiyle birlikte verilmelidir.

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5c6544b5e977f6.70749221 erişim tarihi: 13.02.2019

Tablo ve Şekiller

Tablo numaraları ve açıklamaları tablonun üstünde Tablo 1: ... şeklinde 10 punto ile yazılmalı ve ortalanmalıdır.

Tablo içi metinler 9 punto, satır aralığı tek, paragraf aralığı 0 nk olmalıdır. Tablo sayfaya ortalanmalıdır.

Tablo 1: ...

	XXX	XX
XX	X	XX
XXX	X	XX
XX	XX	XX
XXX	X	XX

Şekil numaraları ve açıklamaları şeklin altında Şekil 1: ... biçiminde 10 punto ile yazılmalı ve ortalanmalıdır.

Şekil sayfaya ortalanmalıdır.

Bu ilkelere uygun olmayan yazılar değerlendirilmeyecektir.